

Ը.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

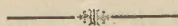
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԶՄՈՒԹՅԱՄԲ

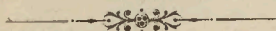
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵԻՄԷԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XVIII ԴԻՐԲ

1908 թ. № 2

ԹԻՖԼԻՍ

ԷԼԷՏՐԱԶԱՐԴ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՈԼԻՑ. Դ.
1908

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ. Մ. Արեղեանի.—Ճգնութիւն.— Միռնիների պաշտամունք.—Ցամառն ժամ.—Հայ և այ- լազգի.—Դաւթի բնաւորութիւնը.	5—24
ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ԲԱՆԱՒՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ. Ը. Դաղեա- նի.—Ջանգուլումներ	25—32
ԱՆՇԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱՒՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ. Գ. ք. Նժդե- հեանի.—Անյանգ առածներ	33—36
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԱԿԱՊԱՇՏՆԵՐԸ. Լ. Բարայեանի.—Ֆարսի. Պատմական տեսութիւն.—Վիճակագրութիւն.—Մար- դաբանական տեղեկութիւններ.—Հաղուստ.—Ընտա- նեկան բարք.—Լոռեթեան ամրոց.—Կրակապաշտու- թիւն.—Պարապմունք.	37—58 ✓
ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆԲԸ. Խ. Սամուէլեանի.—Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից: Սառնակեցութիւն.—Ֆալլուսի պաշտամունք.—Ազապ- ների և քաւորի նշանակութիւնը.—Ոտ լուանալու սո- վորութիւնը.—Նուութիւն	59—90
ՍԱՄՕԵԱՅՎԱՐ. Դր. Մ. Վահէի.—Հայաքաղաքի հայերի այժմեան նկարագիրը.	91—105 ✓
ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ.. Արքայիկի.—Չըղշիկ. —Չփըրժակի.—Հաւ.—Նուագածութեան նախահայրը. —Դարբնութեան նախահայրը.—Նախկին հիւանդ. 106—108 ✓	
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ. Ե. Լալայեանի.—Տեղադրութիւն.— Դաւառի բաժանմունքը.—Նոր-Բայազէտ քաղաք.— Գիւղերի նկարագրութիւնը	109—156 ✓
ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ա. Մ. Եզեկեանի	157—159
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ և ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌԻ ԲԱՐՏԷՁԸ. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue ethnographique

trimestrielle illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

IX année

1908 № 2.

Sommaire

Recherche sur l'épopée populaire arménienne, par M. Abeghian

Poesie populaire du district de Schouscha, par Dadian

Poesie populaire du district d'Alaschkert, par Njdehian.

✓ Les ignicoles de la Perse par L. Babayan

La ville de Samoschaïvar, par D-r Vahe.

✓ Les traditions populaires du dist. Khanan, par Arquaïk.

✓ Le district de Novo-Bayazet, par E. Lalayan.

Necrologie de S. Haïcouni, par A. M. Esekian

Adresse. Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess».
Tiflis, (Caucase).

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Վ Ե Պ Ը

Մ. Ա Ր Ե Ղ Ե Ա Ն Ի

գնութիւն:—Մեր հին կեանքի բարեպաշտութեան արդիւնքը միայն վաւերիքը չեն եղել, այլ և ճգնութիւնը: Դրա պատկերն ևս տեսնում ենք վէպի մէջ: Իշխանը հրաժարուում է աշխարհից և գնում սարերը, անտառները՝ ճգնութիւն անելու: Նա հետը տանում է մի փոքրաւոր ծառայ, մէկ էլ իւր ձին (7-րդ, 53. 58—61): Քառասուն տարի ճգնութիւն է անում Ծովասարում, մի այրի մէջ. ծերանում, ուժից ընկնում է, այնպէս որ տեղից շարժուելու համար ծառան պէտք է թևերի տակն ընկնէր և բարձրացնէր նրան դուրս հանելու համար: Աշխարհը նրա համար արդէն մեռած է. բայց այնուամենայնիւ մի բանով դեռ նա աշխարհից կտրուել չի կարողանում: Նրա սիրտը տանջւում է, որ իւր հայրենիքը վտանգի մէջ է, թշնամին եկել դուռն առել է, և իր եղբոր Դառնիկ Որբին օգնութեան կարօտ է: Աւանդ ինքը չի կարող օգնել նրան: «Որդի, ինձնից քեզի օգնութիւն չիլի. էս քառասուն տարի ա, իմ ձեռքս սուր ու թուր չեմ առել. Աստուծու հետ էլ էնպէս պայման եմ արել, որ էլ ստուց ետ էլ չառնեմ, քանի որ չեմ մահացել»: Եւ նա բաւականանում է քաջալերելով տղային և կռուի համար խրատներ տալով: Բայց տղան մինակ կռուող չէ. թշնամիների ձեռից նա նստել է ընկնում և կեանքն անգամ վտանքի մէջ է: Ինչ անէ ճգնաւոր իշխանը. նրա սիրտը կտրաւում է, օգնէ՞ արդեօք իւր եղբոր որդուն թշնամու դէմ, թէ իւր ուխտը պահէ: Ծերունու հին դիւցազնական արիւնը եռում է. նա ծառայի օգնութեամբ նստում է ձին և վճռում է հայրենիքի համար կռիւ գնալ: Իւր երկրի և ժողովրդի սիրտը նոյն իսկ տեղն է գալիս ոյժը, այնպէս որ ճանապարհին բարտու ծառն արմատահան է ա-

նում և ուսին դրած հասնում է Դառնիկ Որբիկին: «Տղայ, ասաւ, էս քառասուն տարի ա, ես սուր թուր չեմ բանցրէ, էլ չեմ բանցնի. Աստուծոն ըխտադրութիւն եմ արել. ես էս ծառով կը ժողվիմ կը բերեմ, դու թրով կտրա՛, հնձի: Ես կը ծորեմ, դու ծորթի՛ն»։ Եւ այսպէս երկուսով ջարդում են թշնամու գօրքը: Կընդունէ՞ արդեօք Աստուած այս ճգնաւոր իշխանի ուխտադրութիւնը: Ժողովրդի կարծիքով՝ այո՛, նա արիւն չէ թափել, այլ միայն «ծորել է» թշնամիներին ¹⁾:

Ժամ անել ևւ մոռնիների պաշտամունք:—Բարեպաշտական մի ուրիշ արտայայտութիւն է և «ժամ անելը»: Վէպի մէջ «ժամի» երկու տեսակը կայ, «ցասման ժամ» և «մեռելահաց»:

Ցասման ժամը մի հասարակական բարեպաշտութեան գործ է, որ անում են գիւղացիք: Եփում են «ցասման ճաշ», հարիսայ չորս կանթէն պղինձներով, «քառասուն լինկ», ու հանում դնում են կալը: Պատարագից յետոյ երէցները տիրացուներով գալիս օրհնում են և ապա բոլորը միասին վայելում ճաշը: (1-ն, 133. 3-րդ, 28. 90 հտ.): Դա հասարակական մատաղ է: «Երբ տարածամ ձիւն կամ կարկուտ տեղայ, բերքերուն փնասէ, երբ մարախն ու թրթուրը բոյսն ու կանաչը գօսացնեն. երբ երաշտութիւն լինի. երբ ցաւ ու մահ պատահեն մարդոց և անասնոց. երբ երկրաշարժ լինի, և ինչ որ պատահի երկրին, այն որ մարդոց ըրածը չէ, Աստուծոյ ց ա ս ու մ ն կը համարին և այդ ցասման դէմն առնելու համար» ամբողջ հասարակութիւնը միանալով մատաղ են մորթում և ժամ անում: Յաճախ նոյն ժամի ժամանակ և ց ա ս-

¹⁾ Այս միենոյն պատմութիւնը 1-ն, 163 պատմուած է Քեռի Թորոսի համար, որ Դաւթի և Մարա Տեղի կուռի ժամանակ վրայ է հասնում մի բարդի ծառ ուսին դրած: «Ինք կայներ էր ձորու գլխին, ու ընդունք ձորու մէջ կուռ կէնեն: Որն որ կը փախնի վեր կենէ, Դաւթ կը բռնայ.—Քեռի, դու ձորէ, ես ձորթիմ»։ Վէպի այս ընդաւրտութիւնը ծորել և ծորթիել բառերի համար՝ կապած ձոր բառի հետ, ստեղծուած է միայն հնչիւնների պատահական նմանութիւնից: Ծիշտ նշանակութիւնը իշխանի ասածն է հնձի համար: Այս իմաստով գտնում ենք և մի ժողովրդական երգի մէջ (Քնար Հայկական, եր. 183) խոհանձի համար ասած.

«Համբարձման երկուշաբթին
Առայ զփոցին ու զգերնդին,
Ընկայ ծովուն՝ ծով յափան,
Ծ ո Ր Ե ց ի, ծ ո Ր Թ փ Ե ց ի,
Մանրիկ մանրիկ խորմեցի», ևայլն:

մ'ա՛ն խ ա չ են տնկում քաղաքից կամ գիւղից դուրս արտերի վրայ գտնուած բլուրների վրայ (Գրոց ու Բրոց. եր. 117 հտ.): Յասման ժամի նպատակն է, հասկանալի է, Աստուծու ցասումն իջեցնել զոհաբերութեամբ: Դա մի շատ հին սովորութիւն է, որ հեթանոսութեան ժամանակ կատարուել է շատ ազգերի մէջ, և որ այժմ մեզնում կատարում է յանուն քրիստոնէական Աստուծուն:

Այս ցասման ժամը մի քանի պատմութեան մէջ (7-րդ, 64 հտ.) դարձած է մեռելահաց: Իշխան մարդ է մեռնում, և նրա համար պատարագ են անում, ու «պատարագատանը», այսինքն ննջեցեալի տանը, «մեծ մարդաշափ պտուկներ դրած թոնքի վրայ հարիսայ են եփում», որպէս զի ուտողներն ասեն՝ «Աստուած ննջեցեալի հոգին լուսաւորի»:

Մենք ուրիշ տեղ (Volks Glaube, եր. 20 հտն.) գրել ենք այս հոգեհացի համար, որ մեռելների կամ նախնեաց պաշտամունքի մնացորդ է և մի շատ տարածուած սովորութիւն է հայոց մէջ: Մհերն ևս իւր փակուելուց առաջ քառասուն պատարագ է անել տալիս. «Սամսայ տուն քանի մ' որ մեռած չեն, բերադին պատարագ էրաւ» (3-րդ, 147): Ուրեմն նա, վերջին ժառանգը, հոգում է իւր նախնեաց հոգիների մասին և կատարում իւր որդիական պարտքը:

Նախնեաց պաշտամունքի, իսկապէս հաւատքի, մի մնացորդ է և այն, որ Մհերը Բաղդասարի գերեզմանի վրայ, ինչպէս տեսանք, աղօթք է անում և եկեղեցի շինում (3-րդ, 144. 146), և որ նա իւր կեանքի վերջում շարունակ գիմում է իւր «անցելոց», որոնք գերեզմանի միջից պատասխան ու խորհուրդ են տալիս նրան: Նա հերթով կանգնում է Ձէնով Յովանի, Դաւթի և Սանդուկի գերեզմանների վրայ, լալիս ու ձայն տալիս նրանց, որ վեր կենան իրեն մի ճար անեն. որովհետեւ իւր անմահութեամբ հանդերձ՝ աշխարհից անմասն է մնացել. աշխարհքը չի վերցնում իրեն: Կանգնում է նախ հօրեղբօր գերեզմանին, կանչում. «Սէրախութ խօթապէր, վեր իլի»: Գերեզմանից ձայն է դուրս գալիս. «Գնա՛ք ու հօր մօտ, ես բան չունիմ»: Գալիս է հօր գերեզմանի վրայ:

«Սէրիկ, վեր իլի. խէր, վեր իլի,
Սասման տնէն բերար իմ իլի.
Սէրիկ, վեր իլի. խէրիկ, վեր իլի,
Սէրքի հրեսին բերար իմ մնացի»:

Հօր գերեզմանից ձայն եկաւ, ասաց.

«Որդի՛ վ'ինչիս անեմ,
Դացիր մեջալն ի ձեռնէս.

Գացիր մեջալն ի ձեռնէս,
Թափիր մազերն երեսէս»:

Ասաց. «Խէրիկ, վիւր իւր. խէրիկ, վիւր իւր.
Քու անուշ հոգուն փափագ ֆնացի.
Քու անուշ խօսքերուդ կարօտ ֆնացի.
Էն մենակ աշխարհ կացի»:

Ասաց. «Գնն Հալաբայ քաղաք.
Քու հաց թխուկ է.
Քու կերակուր եփուկ է»:

Ասաց. «Հալաբայ քաղաք փայ չունիմ.
Իմ բար ու փայ ծախիր իմ,
Իմ խօսք ու խարար տուիր իմ,
Հալաբայ քաղաք չեմ երթա»:

Մհերն էնքան էլաց, էլ ձէն չեկաւ խօր գերեզմէն: Դոր
գնաց վար մօր գերեզմանին. ասաց.

«Մէրիկ, վիչխ անեմ,
Ասօր ձի Սասմայ քաղքէն
Բերար ի խանած»:

Ասաց. «Որդի, վիչխ անեմ,
Գացիր դաւրանը ձեռնէս.
Գացիր դաւրանը ձեռնէս,
Թափիր մազերն ի գլխէս»:

Ասաց. «Մէրիկ, վիւր իւր. մէրիկ, վիւր իւր.
Ես եմ քու ծծի որդին,
Եօթ ամիս ինձի պահիր ես վեար քու սրտին.
Շատ տանջանք ես քաշի վեար աստնուորին.
Շատ ման եմ եկի աշխարհ, շիւար եմ ման եկի.
Չտեսայ քու պէս քաղցրիկ մէրիկ վեար աշխարհին»:

Ասաց. «Բոլ ի կան գաս վեր աշխարհին,
Մեր վերջը մեռնիլն ի»:

Ասաց. «Մեռնիլ չունիմ վեր աշխարհին.
Անժառանգ անմահ իմ»:

Ասաց. «Գնն Վանայ քաղաք,
Քու հաց թխուկ է,
Քու հմակ եփուկ է
Մինչև օրն դատաստան»:

Ոչ մի բան այնպէս կենդանի չի ներկայացնում անցելոց
հոգիների հաւատքը և մեռելների ու կենդանիի սէրն ու յարաբե-

ընթացումը, որքան այս սրտառու խօսակցությունը որդու և ծնողների մէջ, որոնք երկուսն էլ անճար են: Մէկը կենդանի և անմահ է մարմնով, բայց անճար. նա այլ ևս աշխարհի մարդ չէ. Կրկինը նրան չի վերցնում: Միւսը մեռած է մարմնով, մազն երեսից ու գլխից թափած, իշխանությունը ձեռից ընկած մի կմախք գերեզմանի մէջ, բայց կենդանի է հոգով, և այդ հոգին այն աշխարհից ձայն է տալիս և հոգում իւր որդու համար: Դա հոգեւոր անմահութիւնն է, որ ըմբռնուած է կէս քրիստոնէական և կէս հեթանոսական հաւատքով, որի մասին այստեղ բացատրություններ տալ չենք ուզում, քանի որ մեր վերևում յիշած գրքի մէջ մանրամասն գրած ունենք այդ մասին:

Մարդ յիշում է անմահ և անժառանգ Արտաւազգին ու իւր հայր Արտաշէսին, մեր Դաւթի ու Մհերի նախապատկերներին: Բայց որքան տարբերութիւն: Հեթանոս Արտաւազգը մեռած հօրը կշտամբում է, որ աշխարհն իւր. հետ տարաւ և թէ ինքը աւերակների վրայ ինչպէս պիտի թագաւորի, հօր հոգին գերեզմանից անիծում է նրան, որ Մասսայ քաջքը կապեն նրան Ազատ Մասիսում, և այստեղ մնայ ու լոյս չտեսնի, իսկ այստեղ քրիստոնեայ հայրը, ճիշտ է, դարձեալ ուրիշ առթիւ անիծում է որդուն, որ անմահ և անժառանգ մնայ, և այդ հայրական անէծքը շատ զօրաւոր է ու դարձեալ ճշտութեամբ կատարւում է, բայց չի ոչնչացնում հօր և որդու սիրոյ կապը, նրանց քնքուշ յարաբերութիւնը, որդին հօր հոգու համար է հոգում, իսկ հայրն ու մայրը որդուն մի ճար անելու համար միայն ուղարկում են Վանայ քաղաքը:

Վերևում գրանից արդէն երևում է թէ ինչպէս է մեր ժողովուրդը հասկանում անմահութիւնն այն աշխարհում: Մհերն ևս անմահ է, բայց դա հրաշք է, որ հօր անէծքից է առաջանում: Նա վերջի վերջոյ պիտի դուրս գայ իւր քարայրից և «շատ արիւնք» թափի ու «հայոց հաւատքի», միևնոյն է թէ հայ ազգի համար «նահատակութիւն», ճիշտ ինչպէս հեթանոս հայերը, ըստ Եզնիկի, հաւատում էին, թէ Արտաւազգը մի օր պիտի ելնի և հայոց թագաւորութիւնն հաստատի: Մհերի անմահութիւնն ուրեմն դարձեալ մի վերջ ունի: Բայց կայ այն աշխարհում մի ուրիշ անմահութիւն ևս, որ դարձեալ որդու հօր յարաբերութիւնն է ցոյց տալիս: Դա սերնդով անմահութիւնն է: «Որ մենք կանք աշխարհի վրայ, պիտի մեռնենք համա որ մենք մեռնենք, մեր տղան որ սաղ լինի, մենք էլի սաղ կը յիշուինք. մեր տղէն որ ըլնի, մեր տան անունն չի կորուսի» (Յ-բգ, 83): Եւ այս հասկացողութիւնը որ նոյնպէս մեռելիների պաշտամունքի հետեանք է, այնքան զօրեղ

է, որ Մհերն աւելի լաւ է համարում՝ ինքք մեռնի, միայն թէ որդի ունենայ, քան թէ ապրի անորդի:

Յիշենք նախնեաց, հոգու և սրբերի պաշտամունքի հետ կապուած մի երկու հաւատալիք ևս, որ կան վէպի մէջ, և որոնք շատ տարածուած են և ուրիշ ազգերի վէպի մէջ: Դա ապագան, հերոսների վիճակը, նրանց սպառնացող վտանգը կային նախատեսելը կամ գուշակելն է երազով, աստղով կային:

Իբրև գուշակութիւն համարում են այն երազները, որոնց մէջ հրեշտակները, սրբերը կամ նախնեաց հոգիները երևում են և յայտնում ապագայ իրերի վիճակը. կամ եթէ իրենք չեն երևում, երազը նրանց ազդմամբ է գալիս: Երազով գուշակութիւնը շատ սովորական է: Երազով մինչև այժմ մեզնում ս. Սարգսի տօնին՝ ս. Սարգսի հրամանով իմացւում է ապագայ նշանածի ով լինելը, — որ Հողմի աստուածութեան հին հաւատալիքի մնացորդ է: Այսպէս երազ է տեսնում գերման վէպի մէջ Գուդրունը իւր նշանածի մասին, իբրև մի բաղէ թոշում է իւր թեի վրայ: Երազով նշանում են քրդական Սիամանդոն և խճաղարէն: Իսկ մեր վէպի մէջ Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկը գրում է Սանասարին. «Երազով զքե տեսիւ եմ. արի ինձի սու. ընձի շատ դիւր կը գաս դու»: Ծովեայ խանումը գիշերն երազով հրաման է ստանում, որ գնայ ծովափ այնտեղ իւր մուրադն առնելու համար (Ձեռ. Մոկաց Բ.): Երազով յաճախ վէպերի մէջ մայրն իմանում է իւր որդոց սպառնացող վտանգը, ինչպէս Սանասարի և Աբամելիքի մայրը, որին երազ է գալիս ս. Կարապետը (1-ն, 138), ինչպէս և Մսրայ մեղքի մայրը, որ երազով իմանում է թէ որդին պիտի սպանուի (7-րդ, 18): Այսպիսի երազով գուշակութիւնն ընդհանրապէս մեր վէպի մէջ շատ սիրելի մի եղանակ է (7-րդ, 51. 9-րդ, 377. 389. 3-րդ, 126. 1-ն, 159) որ սովորաբար մի խորհրդաւոր, սիմբոլական նշանով է լինում, ինչպէս երևում են վառուող ու մարող ճրագներ, հերոսների ձիանք՝ որ իրար հետ կռւում են, հերոսը վտանգի մէջ, կարէ կտրասի մէջ ընկած, հերոսի աստղը խաւարած, իսկ թշնամունը պայծառ և այլն:

Մեր վէպի մէջ գուշակութեան մի առանձին եղանակ է և աստղին նայելը, որ նոյնպէս ժողովրդական հին հաւատքի մի մնացորդ է և կապուած հոգիների պաշտամունքի հետ: Մարդկանց հոգիներն ընդհանրապէս աստղերի հետ մօտիկ յարաբերութեան մէջ են, ամեն մարդ մի աստղ ունի, որ ազդում է նրա ճակատագրի վրայ, և աստղի վիճակը ցոյց է տալիս հերոսի վիճակը: Աստղերը երևում են արդար մարդոց: Այսպէս Բաղդասարը որ նեղն է ընկնում, Սանասարը նայում տեսնում է, որ «Բաղդասար

ըի աստղը նուազիր ի», և նա իսկոյն օգնութեան է հասնում իւր եղբորը: Այս եղանակը յաճախ կրկնում է մեր վէպի մէջ (8-րդ, 9. 12. 41. 3-րդ, 55. 125): Աստղին երբեմն փոխանակում է մատանին, իսկապէս մատանու ակը, որ և հերթներ լինելովորական է (3-րդ, 39. 77):

Բաւական և նոյն իսկ շատ համարելով այսքանը վէպի մէջ երևան եկած հեթանոսական-քրիստոնէական հաւատալիքների և կրօնական հասկացողութիւնների մասին՝ աւելորդ չենք համարում այստեղ մի քանի խօսքով մէջ բերել թէ ինչպիսի գաղափար ունի մեր ժողովուրդը հայազգի և այլազգիների և նրանց յարաբերութիւնների մասին: Մենք դարձեալ համառօտ կանցնենք, որովհետեւ մեր նպատակը չէ առանձին մանրամասն ուսումնասիրութիւն անել այս մասին:

Հայ եւ այլազգի:—Ժողովուրդն իւր հաւատքն իրրեւ ճշմարիտ հաւատ կոչում է աստուած պաշտութիւն կամ խաչապաշտութիւն, իսկ այլազգիների հաւատքն իրրեւ սուտ հաւատ դնում է իբրեւ կռապաշտութիւն: Թէպէտ և օտարների համար, օրինակ Մսրում, Ուլթում, յիշում են մզկիթ, մինարէ, մոլլա, ախունդ, բայց մահմեդականութեան մասին խօսք չկայ, այլ միայն կայ աստուածապաշտ, խաչապաշտ, քրիստոնեայ, հայ-քրիստոնեայ և կռապաշտ կամ չաստուած պաշտող: Հայը օտարներին, որոնք տաճիկ են անուանում, տարբերում է գըլ-խաւորապէս այս կողմով. օտարները կուռք են պաշտում: Այսպէս կռապաշտ են և Բաղդատու խալիֆան, և Պանդուխթ Պանումի հայրն ու եղբայրը, և Պանդուխթին ուզող քառասուն փահլեանը, այլ և Հաղբրեշանի թագաւորն ու իւր աղջիկը և ուրիշները (1-ն. 137 հտ. 3-րդ, 14. 19. 61 հտ. 123. 130. 7-րդ, 48 հտ. 9-րդ, 404 հտն.):

Կուռք կամ չաստուածը սակայն չի պատկերացում իբրեւ անշունչ իր. նա էլ զօրութիւն ունի, բայց «չար թշնամունք», այսինքն սատանայինն է այդ զօրութիւնը: «Հեռի լսողաց, չար թշնամին մտաւ ընդունց կռքերի միջին, մատաղ ուզեցին»: Եւ կուռքերը մարդկային զոհ են պահանջում (3-րդ. 63): Երբ Դաւիթը Հաղբրեշանի թագաւորի աղջկայ նաժիշտներին տանում է, աղջիկը դիմում է կռքերին. «Կռքեր, մարդերն աղջիկները փախցուցին. կարող էք դարձնէք, բերէք»: «Կռքերուց ձէն էլաւ, ասին. աստուածապաշտ մարդեր չաստուածապաշտ մարդերու աղջիկներ տարան: Քաղաք բիրադի ձիաւորուան, թրեր քաշեցին ընկան յեակներ» (3-րդ, 131): Մեծ կուռքը մի ամիս շարունակ Արամեւիքին տանջում է, ինչպէս մի հրեշտակ հայն (1-ն, 145.

3-րդ, 19): Սակայն և այնպէս՝ այդ կոքերը ծաղրի առարկայ են նոյն իսկ Աբամելիքի համար, որ մտնելով «կոքատուն» ջարդում է բոլոր կոքերը, «ու առաւ զարծթներ լցեց իր մալութի փէշ, ու բերեց տուեց իւր մամուն», և ապա դուրս գալով ասում է. «Որն որ իմ Աստուած կը պաշտայ՝ թող զայ իմ թրի տակով անցնի»: Ամենքն էլ ասում են. «Դու որ Աստուածն որ կը պաշտես, մենք էլ էն աստուած կը պաշտենք (1-ն, 145 հտն. 3-րդ, 19 հտն.):

Աստուածապաշտն ուրեմն պարտք է համարում կոապաշտներին իւր հաւատին դարձնել: Ամենքը սակայն հեշտութեամբ չեն հաւատ փոխում: Նրանք յաճախ հաստատ են մնում իրենց հաւատին. Դաւթի ծաղրին թէ իմ ասած բանը, որ է «Հայր մեր», որ դուք ասէք, Աստուծու անունը տաք, ամեն ժամանակ առանց հաց ուտելու կը կշտանաք,—փահլանները լրջութեամբ պատասխանում են. «Մենք չենք թողնել մեր չաստուած, քու ասածու անուն տալ»: Հաւատի կամ կրօնի կոխ, սակայն, առանձնապէս չի երևում հայերի կողմից դէպի տաճիկները. այլ մեծ մասամբ միայն արհամարհանք: Նոյնն է, կարելի է ասել, և այլազգիների կողմից դէպի հայերը: Եթէ Մսրայ մեղքի մարդիկը Մարաթուկայ սուրբ Աստուածածինն աւերում են, այդ ոչ այնքան կրօնական ատելութեան համար է, որքան աւարառութեան համար: Երկու կողմից էլ մի տեսակ հաշտուած են այն զաղափարի հետ թէ հայն աստուածապաշտ պիտի լինի, իսկ այլազգին կոապաշտ, ամէն մէկն իւր հաւատին: Բայց այդ չի նշանակում թէ կրօնական զգացմունքը սառն է իւր կողմի համար ևս, և կրօնն առանձին նշանակութիւն չունի ազգերի համար:

Կրօնն ամենից առաջ իրարուց տարբերում է հայ և այլազգի և մեծ խորթութիւն է դնում այդ երկուսի մէջ: Հայը տաճկից խորշում է. Դաւիթը Մսրայ մեղքի կնոջ ծիծը չի ուտում. ինչո՞ւ, —որովհետեւ «էնի խայի, մենք տաճիկ ինք», բացատրում է Մսրայ մեղքը (3-րդ, 83. 8-րդ, 21): Հայը խորշում է այլազգիներից գլխաւորապէս խնամութեան համար: Երբ կոապաշտ թագաւորը խաչապաշտի աղջիկն ուզում է, հայրն ասում է. «Ես խաչապաշտ, դու կոապաշտ. ի՞նչ բան ա, որ ես իմ աղջիկ տամ քեզ»: Նա աւելի լաւ է համարում կռուել իրենից զօրեղ թագաւորի հետ, քան թէ իւր աղջիկը տալ: Բայց նեղն ընկած ժամանակ, մահաւանդ երբ աղջիկն իւր յօժար կամքով զնում է, տալիս է (3-րդ, 60): Դաւիթը խանդութիւն ուզող փահլաններին ասում է. «Որ դուք Աստուծու անուն չէք տայ՝ ես չեմ թողնի Աստուծու պաշտող դուք առնէք. ես տ'առնեմ»: խանդութն էլ, որ քրիստոնեայ է, իւր կող-

մից Դաւթին է ուզում առնել ոչ թէ նրա ջանքերուն, կտրու-
ծութեանը թամահ անելով՝ այլ նրա աստծուն (3-րդ, 123):

Հայը ոչ միայն այլազգուն աղջիկ չի տալիս, այլ և նրանից
աղջիկ առնել չի ուզում: «Մենք քրիստոնեայ ենք, մեզի կը սա-
զի՞ր զանք էդ կռապաշտի աղջիկն առնենք»: «Արի, որդի, քի քրիս-
տոնէի աղջիկ առնենք, կռապաշտի աղջիկ որ ուզենք, մեր գլուխը
զաւմաղալ կընկնի»: Եւ երբ Դաւիթը Մարայ էլի մէջ զլաթցի Խան-
դութին նշան է դնում. «Էհ, որդի,—ասում է Քեռի Թորոսը, գնա-
ցիր մեր գլուխը գցիր զաւմաղալի տակը» (7-րդ, 64. 68): Բայց
կայ և դրա հակառակ կարծիք, որ ոչ թէ Քեռի Թորոսի պէս փոր-
ձուած ծերունիներինն է, այլ տաքարին երիտասարդներինը.
«Որ մենք կռապաշտներից չտանենք հայացնենք, թեքենք մեր
հաւատի վրէժն՝ ինչո՞վ պէտք է մեր Սասունը հաստատենք: Մենք
մեր սուրբ Աստուածը կանչելով մեր թրի զօռով պէտք է կռա-
պաշտները դարձնենք, Սասուն քաղաքը շինենք»:

Այլազգիներն ևս իրենց կողմից նոյն ձևով են վարւում հայե-
րի հետ: Նրանք միայն «Շանի երկիւղից» են աղջիկ տալիս հայե-
րին, և աշխատում են նրանց ձեռից ազատել իրենցից փախցրած
աղջիկներին. և նրանցից աղջիկ տանել:

Այսպէս բոնի հաւատափոխութեան մէջ կարեւոր տեղ բռնում
է միայն մէկմէկուց աղջիկ խլելն ու իրենց հաւատին դարձնելը,
որ յափշտակողի կողմից մեծ կտրուծութիւն է համարւում, իսկ
աղջկայ տիրոջ համար մեծ նախատինք:

Ազգերի և կրօնների պահպանութեան համար ոյժը, անձնա-
կան քաջութիւնը խաղում է առաջին դերը, այն էլ զխաւորապէս
իշխանի քաջութիւնը, որովհետեւ հասարակ ժողովուրդը գրեթէ
նշանակութիւն չունի: Իսմիլ Խանումը Մարայ մեղքի մահից յետոյ
մեծ հոգսի մէջ է, մտածելով թէ որդի չունի, որ «եւնի իրենց
ազգին տէրութիւն անի, իրենք շիւար չմնան» (3-րդ, 81): Բայց
այդ որդին պէտք է զօրեղի ազգից լինի, և ոչ հասարակ մարդ:
Եւ երբ նա Մհերից զօրեղ որդի է ունենում, այնպիսի տղայ, որ
երբ «չափին հասնի, աւատան աշխարքում նրա դէմը կանգնող
չլինի», Մհերն է այժմ մեծ մտատանջութեան մէջ ընկնում. «Չէ՛յ
վախ, հէ՛յվախ, էսի ինչիս իմ տուն քանդեցի, իմ աչքիւր կուրա-
ցուցի. հայու ճրագ անցուցի, տաճկի ճրագ վառեցի»: Նրա
համար Հայոց աստղը խաւարել է, և մտածում է, թէ ինչ անի,
որ հայի ճրագը չանցնի: Նրան պէտք է մի տղայ զօրեղ, որ եւնի
«մեր հայի ճրագը կ'պցնի... եւնի էն այլազգու ճրագը
փչի, մեր ազգի վրայ չկտրճանայ»: Եւ
ծնւում է Սասունի տան ճրագ Դաւիթը, որի համար

ասում են թշնամիք. «Մէկ տղայ էլի խայոց ազգին, զմե ճրագ անցուց» (3-րդ, 81 հտն. 7-րդ, 4 հտն. 8-րդ, 20):

Հայ ազգի հոգացողութեանը միաժամանակ կապուած է և տեղական, ցեղական հայրենասիրութիւնը, կամ ճիշտն ասած՝ ընդարձակ մտքով իսկական հայրենասիրութիւն չկայ, այլ միայն հայ հաւատի սէր, որ փոխանակում է ընդհանուր հայրենասիրութեան, և տեղական հայութեան սէր, տեղական հայրենիք, որ է Սասունը: Վէպի հերոսները հոգ են տանում, որ «Սասման տան անունը չկորչի»: Նրանք գրեթէ ոչ մի անգամ ընդհանուր հայ հայրենիքի, կամ ուրիշ կողմերի հայերի համար չեն հոգում: Բայց դրա փոխանակ մեծ սիրով կապուած են իրենց տեղական հայրենիքին, նրա հող ու ջրին: Նրանք, ճիշտ է, յաճախ հեռանում են Սասունից, օտար երկիրներ թափառում, ուր մեծ քաջութիւններ են անում. այնտեղ ամուսնանում են և երկար կամ կարճ ժամանակով ապրում, բայց վերջը միշտ յիշում են իրենց երկիրը և գալիս հասնում իրենց «թախտին» (3-րդ, 59): Ոչ մի բան չի կապում նրանց օտար երկրի հետ, ոչ ամուսնութիւն, ոչ ձեռք բերած նոր երկիրներ և ոչ հարստութիւն: Սանդուկն ուզում է Դաւթին իւր քաղաքում պահել: «Չէ, ասում է Դաւթի, ես էլ Սասմայ քաղաքի տէրն եմ. չէ, տ'երթանք Սասմայ քաղաք»... Ինչ կար չկար, բոլոր ծախեց. միւս՝ քարուան կապեց, եկաւ տալիս Սասմայ քաղաք» (2-րդ, 46): Եւ շատ հասկանալի է այս. ինչքան էլ օտար տեղերում յաջողութիւն ունենայ մարդ, «օտար երկիրը մարդուն տուն չի դառնայ», ասում է վէպը (3-րդ, 66): Մեռնելիս էլ մարդ ցանկանում է իւր հայրենիքում իւրայիններին մօտ թաղուել: Գոհար Սաթուհը մեռնում է Սասունից դուրս. մարդը՝ Մհերը մօտին չէ, բայց գիր է գրում դնում իւր ձեռի մէջ թէ՛ «Քեզի կը խնդրեմ, ինչ ժամանակ դու գաս ինձ տեսնես, ինձի տանես Սասուն Սանդուկ խաթնի կուշտ թաղես. էս կուպաշտ հողի մէջ չթողնես»: Եւ Մհեր կատարում է նրա կտակը (3-րդ, 147):

Տեղական հայրենասիրութեան հետ գտնում ենք և ցեղական սէր, երբեմն և լայն իմաստով ազգասիրութիւն: Սասնոյ ճետերն իրար հոտ առնում են հեռուից. միշտ իրար պահում են նեղ ժամանակին: Չէնով Յովանն և ուրիշները նախազգալով միեմտութի վտանգաւոր դրութիւնը՝ վեր են թռչում և առանց բռնի կորցնելու օգնութեան հասնում: Մհերն իւր կնոջը ու թագաւորութիւնը թողնում, շտապում է գալ պաշտպանել իւր ծերունի հօրեղբորը, որին նեղում են Կոզրադնի թոռները (2-րդ, 32. 3-րդ, 125. 138): Հարազատի ձայնը լսելով հերոսն այլ ևս ահ ու երկիւղ չունի. և այդ ձայնը կտրում անցնում է լեռներու դաշտեր:

Մանուկ Մհերը բանգում փակուած՝ լսում է իրեն տնժանօթ հօրեղբոր ձայնը, ու կործանում պատերն ու դուրս գալիս: «Ձէնիկ մ՝ կըգէր. չեմ գիտի յարեւն էր, թէ յարեւմուտն էր. չեմ գիտի հարաւայ էր, թէ հիւսիսայ էր»: և այդ ձայնը «մէջ հիւսիսայ էր, մէջ հարաւայ էր. մէջ յարեւմուտ էր, մէջ յարեւն էր»: Ինչպէս ամպի որոտ՝ ամբողջ տարածութիւնը լցնում է այդ ձայնը, որ միայն նրա համար է ստեղծուած, որ կտրի անցնի ամեն հեռաւորութիւն և իրայիններին կոչ անի՝ իւր ցեղի մարդու արեան վրէժն առնելու համար (6-րդ, 56. 3-րդ, 50, 130):

Այսպիսի տոհմային կամ գերդաստանի անդամների սիրոյ արտայայտութիւններ շատ կան վէպի մէջ. բայց աւելի լայն ազգասիրութիւն կամ հայասիրութիւն շատ չենք գտնում: Արդարեւ վէպի մէջ կան մի քանի դէպքեր, ուր տեսնում ենք՝ հայերն իրար աւելի կապուած են, օտարութեան մէջ իրար մօտ են իշխանում, վտանգի ժամանակ իրար պահում, ընդհանրապէս աւելի բարեկամարար վերաբերում դէպի միմեանց քան դէպի օտարները, ուրախանում են, երբ տեսնում են Սասնոյ դիւցազններին, որովհետեւ նրանք հայ են,—բայց այդ ամենը, թէպէտ և մի ընդհանուր կապող զգացմունք կայ, դեռ ազգասիրութիւն չի բառի ընդարձակ մտքով: Այս կողմից ևս զօրեղ զգացմունք տեսնում ենք զարձեւալ տեղական սասունցի ժողովրդի մէջ, և յատկապէս մի զգացմունք, որ, ինչպէս միջին դարերում սովորական է, կապուած է տեղական իշխանական տոհմի կամ հարստութեան հետ: Արամելիք—Սանասարը մեռնում է, Մարամելիքը նրա երեխաներին տանում է, «եօթ տարի Սասուն սուգ մնաց Արամելիքի մեռնելուց ետեւ»: Եւ ինչպիսի սուգ. «գեղացիք ասեցին.—Բեռլի Թորոս, մեր տղեկներ հաւորան, ու մեր աղջրկտիք պառւան. թէ դու գինաս թէ մեր եօթ տարի սուգ պահելով մեր Արամելիք կը սաղնայ, եօթ տարի լէ աւլի կը պահենք» (1-ն, 149): Դա ընդհանուր սուգն է:

Բայց ոչ մի քան այնպէս զօրեղ կերպով չի արտայայտում ժողովրդի կապուած լինելը դէպի իւր իշխանները, որքան օտարութեան մէջ աշխատող համեստ ջուհակի անձնական սուգը: «Ջուհակը հինաձ կէնէր. հինաձ կէնէր ու կիլէր. հինաձի կէս սև էր, կէս սիպտակ»: Երբ հարցնում են. «Յֆրի մէկ սև կըհինես, մէկ սիպտակ ու կիլաս հետ», գործարարը պատասխանում է. «Ես Սասունայ եմ, Մհերին բռնեցին, թալին հորու մէջ, էս սպով մէկ սև կը հինեմ, մէկ սիպտակ ու կիլամ»: Ահա իսկական անկեղծ զգացմունքը: Բայց գործարարը պէտք է ասէր. «Ես հայ

եմ»... և այն ժամանակ մենք կունենայինք ընդարձակ ազգասիրութիւն:

Հայրենասիրութեան զգացմունքի հետ միաժամանակ գոյութիւն ունի և զգացմունք դէպի օտարները. այլազգիների հետ շփուելով և նրանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները պարզելով է որ ազգը ինքնաճանաչութեան է հասնում, և նրա մէջ ծնւում ու զարգանում է իր առանձին միութեան ու հայրենասիրութեան զգացմունքը: Մեր վէպի մէջ հայոց վերարեմունքը դէպի այլազգիները շատ բնականօրէն՝ թշնամական է ընդհանրապէս: Դրա ամենազօրեղ արտայայտութիւնն այն է, որ տաճկին չպիտի թողնել որ հայի վրայ կտրճանայ. նրա «ճրագը պիտի փչել»: «Որդի, հապտ մարդ թշնամուն սմդ կը թողնի», ահա թէ ինչ է պատասխանում ծերունի Յովանը երիտասարդ Դաւթին, երբ վերջինս հարցնում է թէ ինչո՞ւ սպանեցիր: Բայց Ձէնով Յովանն սպանել էր այն թշնամիներին, որոնց կեանքն իրենց էր բաշխել Դաւթ. կը նշանակէ թշնամուն անխնայ սպանելը միայն չէ իշխում: Ծերունու փորձառութիւնն ասում է, թէ թշնամուն մարդ սաղ չպիտի թողնի, բայց երիտասարդը վեհանձն է: Եւ մեր վէպի մէջ կան այդպիսի վեհանձնութեան շատ հրաշալի պատկերներ: Կարելի է ասել ոչ մի անգամ մեր դիւցազնները նոյն իսկ թշնամիներից անմեղ, անպարտ արիւն չեն թափում. միայն Մհեր իւր հօր մահուան վրէժն առնելիս «Թաց ու չոր չի հարցնում». իսկ Դաւիթը յաճախ իրեն հետ կռուող և իրեն ֆուստող թշնամիներին էլ ներում է. նա մեծահոգի է վերին աստիճանի:

Ծերունի Յովանը սակայն իր կողմից իրաւունք ունէր ասելու թէ մարդ թշնամուն սաղ չպիտի թողնի. նա իւր երկարամեայ փորձից գիտէ որ երկու ազգերի յարաբերութեան մէջ վեհանձնութիւն երևում է միայն հայի կողմից. տաճիկը գրեթէ միշտ ցածահոգի է, փոքրանձն. նա սիրում է թալան, արիւն. չի խնայում և կոյսերին ու հարմներին. մօր ձեռքից մանուկներին խլում է, կամ կոտորում կամ գերի տանում. շէն երկիրը նա աւերում է, և ինչ որ իւր հետ տանել չի կարող՝ կործանման է ենթարկում: Խնայել ասածը չկայ նրա զազանային բնաւորութեան մէջ: Եւ այս բոլորն անում է նա մեծ մասամբ ստոր միջոցներով, խաբէութեամբ: Նրա հերոսն անգամ պատրաստ է քնած տեղը սպանել իւր հակառակորդին: Եւ ի՞նչ, միթէ չափազանց անզգոշութիւն չէ այսպիսի թշնամուն խնայելը: Հայը խօ ինքը յարձակում չի գործում. նա միայն պաշտպանւում է իրեն վրայ անիրաւ տեղը յարձակուողներից: Նա գիտէ, պէտք է որոշէ թըշնամիների մէջ անմեղներին, նրանց չպիտի դիպչի. բայց կան

Թշնամիների մէջ և այնպիսիները, որոնց ոչ մի կերպ չպիտի խնայել, ինչպէս Դաւիթը Մարամիքի մարդկանց, եթէ հնար լինէր, մազին անգամ չէր դիպչիլ, բայց իրեն Մարայմիքի վերաբերութեամբ նա իւր «հայի հաստակողութիւնն» է բանեցնում:

«Մայրիկ, այդ ազգը հաստակող ազգ է. մեր գլխունը բալայ պիտի լինի... նրանք բալայ են», ասում է Մարայմիքին իւր մօրը, երբ Դաւիթը նրա ծիծը չի ուտում: Եւ Դաւիթն իւր մանկական խաղերի ժամանակ սպանում է տաճկի երեխաներ. Մարայմիքը պատրաստ է սպանելու մանուկ Դաւիթին, բայց մայրը Մհերի յիշատակի համար հակառակում է ասելով թէ երեխայ է, խելքը բան չի կտրում: «Երեխայ չի, խելքը հասնում է. ամա հաստակող է, գիտմամբ է սպանում», պատասխանում է Մարայմիքը: Իսկ երբ մայրը խնդրում է նրան իւր հետ խաղի տանել Դաւիթին, ասում է. «Մայրիկ, ինձ հետ կըտանհմ. բայց ինքը հաստակող ազգ է, վախենամ մէկ պատիժ բերի մեր գլուխը»: Եւ իրօք, «Դաւիթն էր, զինք խաստակող ազգ էր, մտաւ նստաւ հոլաւուն, էնկանըդար աղաչեց աղբէր, չլսաւ» (3-րդ-87): Հայ ազգն ուրեմն հաստակող ազգ է և մասնաւորապէս Դաւիթի ցեղը,—այս կարծիքն ունին ըստ վէպի օտարները և նոյն իսկ հայերը մեր ազգի մասին: Բայց ի՞նչ է հասկացւում այդ բանով:

Հաստակողութիւնը, դա յամառութիւն է, բայց յամառութիւն ազգութեան վերաբերմամբ: Հայն իբրեւ հաստակող ազգ՝ հաստատ է իւր ազգին ու հաւատին. այդ պատճառով և նրա ամեն մի արարքը օտարների աչքին փուշ է. «բալայ», «պատիժ» է համարւում: Բայց ամենամեծ պատիժն այն չէ, որ երեխայ Դաւիթը բերում է Մարայմիքի գլխին Մարայ քաղաքում, այլ այն, որ նա կուռն է իւր հայրենիքի պաշտպանութեան և անկախութեան համար: Ահա թէ ինչով է հայը հաստակող: Իրաւամբ այդ ժամանակ Մարայմիքը յանդիմանում է իւր մօրը, որ չթողեց իրեն սպանել քանի դեռ նա երեխայ էր և Մարայ քաղաքում իւր ձեռին. չէ՞ որ այժմ նրա խօսքն ապացուցւում է, որ Դաւիթը հաստակող ազգ է և պատիժ պիտի բերէ իւր գլխին. «էն օր որ դու թողայիր ես Դաւիթն մորթէի, էս օր էս օյին չէր հանի մեր գլուխ» (9-րդ, 423):

«Հաստակողութեան» էական յատկանիշներից մէկն է թասիւրը, պատիւը, ազնուականի պատիւը, որ վէպն առանձնապէս դնում է Ազնանց տոհմի համար: «Զուռքի Ազնանց ջընս էր, թասիւրով էր, կամաւոր չէր տայ, որ իրա մէրը տանին» (7-րդ, 55):

րդ 67): Եւ իրաւ, Դաւիթն աւելի լաւ է համարում մենակ կռուել և մեռնել, քան թէ տեսնել, որ Մսրայ մելիքը Սասունից հարկ առնի, կամ Սասնոյ սահմանները կտրի: «Էդ ինձի թրով դարկեց, ըբա՛ս ես չզարկեմ»։ «չեմ անցնի ես ըտոր թրի սակով» (3-րդ, 26): Իւրայինները լուրը ենթարկւում են թշնամուն, պատրաստ են նուաստական հարկերը տալու և արդէն հաւաքել են «երկայն ու կարճ» կանայք, որ գերի պիտի տանեն. տրդէն չափում են ոսկին, — բայց Դաւիթը մենակ կողքը պնդացրել է ու չի ուզում հարկ տալ. նա պատրաստ է մենակ կռուի դուրս գալու թշնամիների անհուն բազմութեան դէմ. «Տ'երթամ, իմ Աստուած կանչեմ, երթամ էռջ և դիւշմանին: Յար երբ ուտի իմ պապու մուր» (3-րդ, 105. 1-ն, 163):

Սակայն դժբախտաբար ամբողջ ժողովրդի հայեացքը չէ այս, կամ լաւ ասած՝ ամենքից չի պահանջւում այս թասիրը, այլ միայն Ազնանց տոհմից, Ազնանց տան «խոյերից», այսինքն ազնուականներից: Դա հին հայեացք է, որ ազնիւ, պատուաւոր է միայն ազնիւը, այսինքն ազն, ազգ ունեցողը, ազնուականը. ուստի ժողովուրդը որ ազնիւ չէ, այսինքն ազգ չունի, նա և ազնիւ, պատուաւոր լինելու վրայ չի էլ մտածում: Դա մեր ժողովրդի դարաւոր ստրկութեան մնացորդն է, ուստի և «հաստակող աղգի» արարքները ընդհանուր առմամբ իրերի բնական դրութիւն չի համարւում, այլ գծութիւն, խենթութիւն: Այդ պատճառով և մեր դիւցազնները վէպի մէջ յաճախ «ծուռ», կամ «Մասնու ծուռ» են կոչւում:

Ի՞նչ է նշանակում «ծուռ» բառը:

Ծուռ է նա, որ սովորական ճանապարհից դուրս է գալիս: «Ձէնով Յովան ելաւ դիւրբինը եղի աչիչ, իրիշկեց իւր ճամբախ. իրիշկեց, տեսաւ, որ մէկ փերիզ կը գայ, մէկ տղայ էլ յետևանց կը գայ, ճամբսէն դիւրս կը քէլի: Ինք իւր կնկան ասաց. — Այ կնիկ, իլի տեղ շինի. մէկ տղայ ծուռ ծուռ ճամբսէն կը քէլի. ճամբսէն դիւրս կը գայ. էնիկ մե ծուռ Դաւիթն ի՛ եկաւ» (3-րդ 89): Այստեղ ծուռ բառը գործածուած է իւր իսկական իմաստով. սակայն այդպիսի ծուռութիւնների համար չէ, որ ծուռ է կոչւում Դաւիթը: Վէպի մէջ այդ մականունը տրւում է հերոսների և բարոյական իմաստով: Սասնու դիւցազնները սովորական մարդիկ չեն իրենց արարմունքներով, ուստի և ժողովրդի կարծիքով ծուռ, այսինքն գիժ, խենթ են. նրանց գործերն աւելի գիժ վարմունք են, քան թէ խելքը տեղը սովորական մարդու: Ահա այդ «ծուռութիւնները»:

Ծուռ է այն մարդը, որ առանց աջ ու ձախ մտիկ անելու՝

ոտի տակ է տալիս և պատժում իրեն դէմ կանգնողին, հակառակողին: Երբ մանուկ Դաւիթը տանում է ցասման ժամի հարիսայով լի պղինձը, երէցը կանչում է. «Քո Աստուծու սէր, ձայն մի հանէք. դա Սասնու ծոերիցն է. կը դառնայ մեզ ջարդ ու բուրդ կանէ» (1-ն, 154):

Ծուռ է այն մարդը, որ լեռներում մեծացած, ինքը կտրիճ, հողին պարզ. ոչ մի բանի մասին երկար ու բարակ մտածել չըզիտէ և պատրաստ է ամենայն վիրաւորանքի փոխարէնը հասցնել իսկոյն: Այսպէս՝ Դաւիթը սարում մեծացած լինելով գոմէշ չէր տեսած. դաշտ է իջնում, ուր առաջին անգամ տեսնում է գոմէշ և գազան կարծելով՝ գուրզը քաշում է որ գոմէշին զարկի: Այն կողմից գալիս է հօտաղն իւր գոմշին հայհոյելով. Դաւիթը կարծում է թէ իրեն է հայհոյում և պատրաստ է արդէն վրէժխնդիր լինելու, որ հօտաղն ասում է. «Քեզ հետ ո՞վ է, եղբայր, դու Սասնու ծոռն ես, դու աշխարհք չե՞ս տեսիլ»: Այսպիսի ծոռն են բոլոր Սասունցիք. «ըստնք Սասնու ծոերն են. մկայ մէկ քամ խօսք կասեն» (1-ն, 150. 167):

Ծուռ է և նա, որ թշնամուց չի վախենում. քաջութեամբ կուռում է, և ընդհակառակն ուրիշները նրանից սարսափում են: «Քեզնից փախնող չկայ. ձեռնէդ ինչ գալիս է՝ արա», ասում է Իշխանն Աբլաղին և մի այնպիսի հարուած տալիս նրան, որ կարծում է թէ «սարն եկաւ իր վրէն»: Աբլաղն այդ հարուածից իմանում է, որ իւր ոտխն Ազնանց տոհմից է, իսկ վիպասանն աւելացնում է. «Դրա համար են ասում ընդոնց ջնսին Սասունայ ծոեր» (7-րդ, 53):

«Սասունայ ծուռ Դաւիթն ա, ասում է աւագակապեան իւր ընկերներին,—բարկութիւնը կըրոնայ՝ մեր քառասունին կըսպանի. ընդոյը առածորիկ է. միննաթ արէք բերէք ըստեղ, որ եօլայ երթանք»: «Տեսան որ Սասման ծոերուց է, մէկը էլի բհամ ա էկե. ասին.—ղուրբան արեուդ»....:

Բերած օրինակներից արդէն պարզ հասկացում է թէ վէպի մէջ ծուռ բառն ինչ իմաստով է գործածւում: Բայց աւելորդ չի լինիլ՝ այստեղ յիշատակենք հետեւեալն ևս: Երբ մենք 2-րդ պատմութեան ասացող մոկացուն 1887 թուին հարց ու փորձ էինք անում Սասունցոց այժմեան կացութեան ու բնաւորութեան մասին, նա յայտնեց թէ այժմ էլ Սասուն շատ կտրիճ փահլեան կայ և թէ Սասունցիք իրենց՝ Մոկացոց ու Մշեցոց պէս չեն. թուրքը նրանց չի կարող նեղել, որովհետեւ նրանք ծուռ են, ոչ մի բանի մտիկ չեն տալ: Եւ Մոկացիք պատմում էր իրրի ապացոյց իւր տեսածը թէ ինչպէս երկու Սասունցի Բաղիշու բազարում կռիւ են անում

բոլոր թուրքերի հետ: Այդ Սասունցիները, ասում էր, մրգեղէն էին բերել քաղաք ծախելու: Մի թուրք եկաւ, որ վերցնի: Թուրքը որ հայի ապրանքէն վերցնի այնպէս, առանց փողի, հայն ձայն հանել չի կարող. բայց Սասունցիք չթողին, որ թուրքը վերցնի: Կռիւ ընկաւ, բազարի բոլոր թուրքեր ժողովուեցան, բայց այն երկու Սասունցին թրերը հանեցին ու բոլոր թուրքերին դէմ կանգնեցին ու թուրքերը չկարողացան նրանց բան անել: Այսպէս ծուռ են Սասունցիք. թուրք չի կարող նրանց մօտենալ, նոյն իսկ եթէ մենակ ճանապարհ գնալիս լինին:

Ծուռ է կոչւում, ուրեմն, Սասունցին ընդհանրապէս և Սասունցի դիւցազնը մասնաւորապէս նրա համար, որ իւր անձնական իրաւունքն է պաշտպանում և ոչ թէ ստրկօրէն տանում օտարի հարստահարութեան լուծը: Բայց այդպիսի ծ ու ու ը միանգամայն և ք ա ջ ի, կ տ ր ճ ի նշանակութիւն է ստանում, ինչպէս որ Ք. Պատկանեանը, 1-ն պատմութեան արտասպառածքի բաժնի մէջ, յաջող կերպով թարգմանել է ծուռ բառը թէ իրրե լս են թ և թէ իբրեւ կ տ ր ի ճ:

Սասունցի լեռնականները հին ժամանակներից արդէն, ինչպէս տեսանք, ոչ միայն քաջամարտիկ մեկնազէններ են եղել, այլ և վայրենի են համարուել, «անհամբոյրք միմեանց... գաղանաբարոյք, արիւնարբիւք, առ ոչինչ համարելով զսպանութիւնն եղբարց հարազատաց. նաեւ զանձանց ևս», և երեւի այդ հին ժամանակներից էլ գալիս է նրանց ծ ու ու մականունը: Դաշտաբնակ. խաղաղ ու հանդարտաբարոյ ժողովրդի աչքին այդպիսի վայրագները բնականօրէն ծուռ պիտի համարուէին: Դա մի ընդհանուր տարածուած սովորութիւն է, ոչ միայն Հայոց մէջ զանազան կողմերում, այլ և ուրիշ ազգերի մէջ, որ համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած դաշտաբնակները իրենց դրացի «բռի» լեռնցիներին խենթի տեղ են դնում և նրանց մասին զանազան զուարճալիքներ ու անեկդոտներ պատմում: Անշուշտ սկզբում այս կերպով ծուռ են համարուել սասունցիք իրենց դրացի մշեցիներից. և նրանց վրայ պատմուել են զրոյցների մի ամբողջ շրջան, մինչև որ վէպը Տարօնից Սասուն է փոխադրուած և կազմուած այժմեան Սասուն վէպը, որի մէջ պիտի մտած լինին այդ զրոյցներից մէկը կամ միւսը: Այդպիսիների կարգին ենք համարում վէպի մէջ հղած բոլոր զուարճալի բնաւորութիւն կրող զրոյցները և այն, որ Դաւթի միամտութիւնն են ցոյց տալիս. ինչպէս են՝ ուլերը նապաստակներից չտարբերելը, հերիսով լի կաթսան տանելը, գոմէջ տեսնելը և ուրիշ շատերը:

Բայց ինչպէս էլ լինի, վէպի հերոսների ծուռ կոչման մէջ

երևում է մեր ժողովրդի ամբողջ հայեացքը քաջութեան, ազատասիրութեան ու պատուասիրութեան մասին: Քաջութիւնն ու կարճութիւնը ծուռութիւն է. մի յատկութիւն, որ կեանքի սովորական ճանապարհից դուրս է: Բարեբախտաբար վէպի մէջ այդ ծուռութիւնը արհամարհելի ու նուաստական չէ, այլ սիրելի ու փայփայելի: Ժողովուրդն իւր դիւցազներին ծուռ է անուանում, ինչպէս մայրն իւր սիրասուն որդուն ծուռ, գիժ տղայ է ասում, երբ նա անհանգիստ ու անդադար բնաւորութիւն է ցոյց տալիս:

Դաւթի բնաւորութիւնը, — Թէ՛ որքան ծուռ մականունը մի փաղաքական կոչում է, այդ լաւ երևում է այն գաղափարական ազնիւ բնաւորութիւնից, որ ժողովուրդը տուել է իւր մեծ դիւցազնին, ծուռ Դաւթին, որ իւր բոլոր ծուռեամբ հանգերձ՝ շատ սիրելի մի հերոս է: Մենք այստեղ Դաւթի մանրամասն բնութագիրը պիտի չանենք, այլ միայն մի քանի գծեր շեշտենք այս բնաւորութիւնից, որպէս զի պարզ երևի, որ ծուռ մականունը նուաստական չէ:

Դաւթը «յորովայնէ կոչեցեալ» է իւր Հայոց ազգի տան ճրագը վառ պահելու համար և չթողնելու, որ տաճիկը հայի վրայ զօրանայ: Դրա համար և վէպը նրան օժտած է ամենայն առաքինութիւններով: Մարմնով նա զիղեցիկ է, ուժեղ ու ճապուկ. բարձր հասակով, յաղթ անդամներով, պինդ կազմուածքով, հաստաբազուկ և արագոտն, — մի խօսքով՝ մի «անձնահուր», թխամօրուս կամ խարտեաշ (նայելով պատմուածքին), որի վրայ է աշխարհի աչքը, և որին գրաւելու համար աղջկերքն ամեն շնորհք գործ են դնում: Շատերը նրա սիրով վառւում են: Երբ նա Սանդութի հօր առաջ կանգնում է, «թագաւոր, իւր վաքիլ, վագիր շիւարան թէ իգամլայ էլ մարդ կեղնի» (3-րդ, 45): Նա և՛ հոգւով առաքինի է, առաքինի ըստ ամենայն բարեմասնութեան. մի հայրենասէր մարդ, առնական, համարձակ և խիզախ. կտրիճ, քաջ ու անվախ. «Հէյ Կուզ Բադին, դու գնա՛, ընկիր շէկ տղի ձեռ, աղէկ կը բերես թալան», ասում են Սասնու ջրբեր կանայք (3-րդ, 102): Այս առնական յատկութիւնների հետ ունի և երգի ու նուագի շնորհք: Իբրև զօրեղ բնաւորութիւն՝ խորը զգացուող, հոգու խորքից յուզուող է. երկար ու բարակ դատել չի սիրում, այլ աւելի գործել. թեթև շարժառիթներով բորբոքւում է և իսկոյն գործի դիմում: Իբրև գործի մարդ՝ տատանում ու վարանում ասածը չգիտէ, արագ իւր վճիռը դնում է և մի անգամ արդէն վրձնածի վրայ անդդուելի մնում. նրա համար «չեղնելոց բան» է որոշումից կանգնելը: Քաջութեամբ կռիւ է մտնում և մահուան

դիմագրաւ լինում, անձնուէր է, տոկուն, տանում է ամեն մի նեղութիւն, բայց և միաժամանակ մեզ նման մարդ է, ունի միւր մարդկային կրքերը. իբրեւ մարդ վախենում է մահից, խորը կերպով զգում իւր անելանելի վիճակը: Իբրեւ իւր լեռնային երկրի ծնունդ՝ պարզասիրտ ու միամիտ է, աննենգ հոգւով, բաց սըրտով. բայց կոշտ ու կոպիտ իւր շարժուածքի ու խօսուածքի մէջ: Սարսափելի կերպով պատժել գիտէ իւր երկրի թշնամիներին, մինչև անգամ բարբարոսական պատիժ տալ, ինչպէս են ստամները հանել կայն, բայց և միաժամանակ վեհանձն է ու ներողամիտ դէպի թշնամին, բարեսիրտ է և անմեղ. արիւն թափել չէ ուզում. հենց որ զգում է իւր անարդար վարմունքը, իսկոյն բարկութիւնից իջնում է, փոշմանում իւր արարքին: Ատում է թշնամիներին, բայց և ստոր միջոցներ չէ բանեցնում նրանց յաղթելու համար, գողունի չէ յարձակում, արիւնարբու, վրիժառու չէ: Պաշտպան է անգորին ու թոյլին. մտածում է իւր երկրի ու ժողովրդի բարօրութեան համար, հալածում է աւազակներին: Քրնքը շուրթեամբ սիրում է իւր հայրենի երկիրը, իւր ազգականներին, իւր երախտաւորներին, կնոջը, իւր ձեռի տակ ծառայողներին, որոնց բոլորի համար և հոգացողութիւն ունի, և վերջապէս իւր դրացիներին և ամեն դիմացի մարդու: Անընչասէր է զերին աստիճանի, նոյն իսկ թշնամու վերաբերմամբ, բայց և իւր հայրենի հարստութիւնը վատնել չէ ուզում: Բարեպաշտ է, եկեղեցասէր, հովանաւորող եկեղեցականների և վանքերի, ամենայն լուպէ աղօթքը բերանին ունի, բայց և երբեմն իբրեւ մարդ մոռանում է իւր աղօթքը. երգմնապահ է, բայց և միանգամ իւր կեանքի մէջ մոռանում է կատարել իւր երգումը, որ և լինում է նրա մեծ յանցանքը: Գիտէ գուարթ կեր ու խում անել և մինչև անգամ չափից դուրս խմել, գինովանալ, բայց երբէք ինքն իրեն չի կորցնում. հարկաւոր ժամանակ իսկոյն սթափւում է իւր ուրախութիւնից և լրջութեամբ գործի դիմում: Ընտանեկան օջախի սըրբութիւնը սիրող է, կնոջ պատուի նախանձախնդիր, ողջախորհուրդ դուրս է գալիս գեղեցիկ կնոջ լարած թակարթից, բայց և միաժամանակ իբրեւ մարդ մի անգամ խաբւում է կնոջից: Սէրը նւրան էլ կուրացնում է, որ սիրոյ ազդեցութեան տակ կատարում է գործեր, որ ուրիշ դէպքում չէր անիլ: Բայց և սիրոյ դէպքում նա գաղափարական է. մինչ ուրիշները իրենց ծնողների ընտրութեամբ ու կամքով են պահւում, նա աւելի լաւ է համարում ընդունուած դիրքը խանգարել, նշանը յետ տալ և իւր սրտի ձայնին հետևել: Ամուսնութիւնը նա անձնական ազատ ընտրութեամբ է հասկանում:

Բայց այս առաքինութիւններէն՝ Դաւիթն օժտուած է և շատ նահապետական սովորական յատկութիւններով, ինչպէս են՝ յարպանք դէպի ծերերը, խոնարհութիւն, աւանդապահութիւն ընդունուած ծէսերի ու կարգերի վերաբերմամբ, պատկառանք մեծ ազգականներէն, հիւրասիրութիւն և այլն:

Մենք եթէ շարունակենք, դեռ կարող ենք շատ բարեմասնութիւններ թուել Դաւթի բնաւորութիւնից: Ստեղծող ժողովուրդը նրա մէջ դրել է մի շատ հարուստ և բազմակողմանի ոգի, և այն՝ ոչ նկարագրելով կամ խօսքերով, այլ ուղղակի գործի մէջ հանդէս բերելով նրա բնաւորութեան ամեն մի գիծը: Արդարեւ կան և ստուերոտ կողմեր, որովհետեւ նա մարդ է մեզ նման. բայց քանի որ այդ ստուերոտ կողմերի համար միշտ պատժուած է հերոսը, շատ պարզ երևում է որ ժողովուրդն իւր բարոյական գաղափարներն է ամփոփել Դաւթի մէջ, որ ամբողջութեամբ առած շատ սիրելի անձնաւորութիւն է:

Մենք վերջացրինք: Բայց իբրեւ վերջաբան աւելորդ չէ ասենք, որ սիրելի պիտի լինի մեզ համար ևս մեր վէպը, որ մերն է, մեր սեպհականը, մեր ազգի դարաւոր պատկերը: Ժողովներ այդ վէպի շատ պատմութիւններ, ուսումնասիրենք բազմակողմանի կերպով, և մենք կը գտնենք նրա մէջ մեր ժողովրդի հոգու խորքերը: Իսկ երբ մեր բանաստեղծներէն մի հանճարեղը այդ նիւթը նոյն ժողովրդական հոգւով մշակէ գեղարուեստօրէն, դա կը լինի մեր ազգային բանաստեղծութեան մարգարիտը: Մի երկու փորձեր եղել են, բայց պէտք է սպասենք կատարելագոյնին, մի երկի, որի մէջ երևան գար մեր ազգի ամբողջ կեանքն ու հոգին, նրա անցեալը, ներկան ու ապագան: Ոչ մի նիւթ այնպէս յարմար չէ այդպիսի մի ընդարձակ բանաստեղծական երկի, որքան մեր «Սասնու ծռերը»: Սրա մէջ կան ամեն սաղմեր, միայն պէտք է անեցնել ու հրաշակերտել արուեստով:

Ե՞րբ պէտք է ծնուի այդ հանճարը, որ խմելով հայրենի վենդանի աղբիւրից, ինչպէս Դաւիթն իւր հայրենական անմահական աղբիւրի ջուրը, մի անգամից աճէր, հսկայական դառնար, և մեր աղքատիկ գրականութիւնը այդ ուժով ու զօրութեամբ պատուէր ու ճանապարհ բանար ընդհանուր ազգերի գրականութեան ծովի մէջ, ինչպէս Սասնոյ փոքրիկ գետը, որ լեռներէն իջնելով՝ գալիս զարկում էր անագին գետի մէջ, «ու կը կտրէր գէղ գետ, ու կը շերտէր չուր ի մէջտեղ. ու հըպամ՝ լէ՛ կը խառնուէր մէջ էդ գետին ու կերթէր»:

Այդ կը լինի այն ժամանակ և կանէ նա, ռո՛ւն որ զրդայ

ջրի ակ գտնէ, ու զիւր տունն լէ սուկէ (շինէ) վըր իդա ջրին»-
այն ժամանակ և «ընդրայ աւլադ լէ որ եղնի, հմլայ զօրեղ կեղ-
նի»: Ճիշտ է, այդ աղբիւրի ակը փոքր է, «լուլէ մի ջուր է»,
բայց «ջուրը զօռբայ ջուր է», այդ «բարակ առուն մեծ զօրու-
թիւն ունի» և «որն որ իդոր ական ջուր խմէ՝ հմալ կտրիճ կեղ-
նի», և նա կազատէ մեր գրականութիւնն օտարների գերութիւ-
նից, ինչպէս Դաւիթն իւր հայրենի Սասունը:

ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ

ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ա. ԴԱԴԵԱՆԻ

ՋԱՆ-ԳԻԻԼՈՒՄՆԵՐ

Խընուժէն կյիւտած տախտն ա,
Դըրըրգըհօնէ վախն ա,
Շատըմ տիւս կյամ նի մըննում,
Յարէս կյուլի վախտն ա:

Խուրդա1) բազին 2) շարալ 3) ըմ,
Մով 4) հալափս կարալ ըմ,
Խարար տըվըէքյ իմ նանուն,
Վըէր լով տըղէն ճարալ ըմ 5):

Ծառէս մինը լու նուշ ա,
Յարըս մին թողլտն զուշ ա,
Ախպէրհունցանիմնըղանալ 6) մըէ,
Յարըս քյըզանա անուշ ա:

Ծըմակուժը կընի քաշկը 7),
Լով կընի պէրակ մաշկը 8),
Ղգտ տիւս մըէ կյալ բազար,
Բյէ յէօր կօնէ 9) չար աշկը:

Ծըմակուժը կընի քաշկը,
Լով կընի լէն մաշկը,

Յէս մատաղ ընիմ էն տըղէն
Վըէր ըրծաթէ 10) կյօտէն 11) ա
մաշկը:

Ծըրավալ ըմ ճիւր չըկա,
Սըրէրանումըմ ախպիւր չըկա,
Կըմէնիմ դորիւր էօլքյիւմ,
Բըշտէս մար ու քուր չըկա:

Ծըրավալ 12) ըմ ճիւր պէրէք,
Խօրասանա 13) հիւն 14) պէրէք,
Խօրասանա հիւնն ինչ կանիմ,
Կօրած յարըս տօն պէրէք:

Կըրակ կանիմ խիւթէրէն,
Հընէրակ ընցըցրած ուրէրէն 15)
Յէս մատաղ ըմ էն տըղէն,
Շէգյ ու կտորմիւր բըղէրէն:

Կաքավը սուրուր 16) կըտա,
Ղումբըրէրը 17) տուրիւր կըտա,

1) Մանր. 2) արասանոց. 3) շարեւ եմ. 4) կտոր է կարմիր շապկացու կանանց. 5) ճարեւ եմ. 6) մի վիրաւորւի. 7) սատանայ, չար ոգի. 8) մէջք. 9) կը վերցնի. 10) արծաթէ. 11) գօտի, (վար) թօխկանա. 12) ծարաւել եմ. 13) Խօրասան, վարանդացիների երեւակայութեան մէջ մի հեռու, շատ հեռու երանաւէտ քաղաք է. 14) հոն. 15) օրերին. 16) սուլուլ. 17) դոմլորը:

Հիւրիւ մին յար 1) չօնէ,
Օնքէրը իւրիւր կըտա:

Կըհնձիմ2) ցօնէն3) զորդուն4)
Հարսէնը կըքողին փորդուն5),
Տիւսյէկէ թա յարըս տըէսնամ,
Նի յար մըտալ դաղան6):

Կըլիսավըս կըտավ կըտամ,
Շօշվա զըլէն դաւի կըտամ,
Հու կյա իմ յարէս տըէզն ասէ,
Վըէրթը հըէտան մին կավ կըտամ:

Կընստիմ ըխպրին քարէն,
Կյիւր կըկյըրիմ թողո7) յարէն,
Համ կյըրու 8), համ փուշմա-
նալ ըմ9)
Սըէվ10)մընա11)ըստի տարէն12):

Կընստիմ խիւթէրէն,
Ղաչանք 13) կանիմ սուրփէրէն14),
Յէս մին ալանգյէօղ 15) խընձէօր
բէզի,
Իմ ասմունք ըխճըկան պուչէրէն:

Կընստիմ կյէտէն քարէն,
Կյիւր կը կյըրիմ կարօտ յարէն,
Մըչանք ըրէն փըշմընէցէ,
Սըէվ անիմ դիւշմոսին տարէն:

Կընստիմ տըէղըս հարթա 16),
Չօրք կյիւսըս գյիւլ ու վարթ ա,

Քյըէցէք ըսէցէք էն տըղէն,
Վըէր դիւշմոսըտ տանա 17)
մարթ ա:

Կընստիմ Տօղա սարէն,
Աչկըս կօնիմ խըզողին քարէն18),
Խօրասան յէսիր բէզի,
Իմ ասմունք յարէն առէն:

Կընստիս տանը բուրջին,
Օսուքըտ կա խալի 19) խուրջին,
Քյէզ մին թաքուն խօսկ ըսէցէ,
Ընգավ գյաւուր 20) գյիւրջին 21):

Կըսէրիմ տաք ըշունքէն,
Հավան ըմ ըչկը ծնքէն,
Կըռացավ թա ճիւր խըմէ,
Քյաքյիւլն 22) ընգավ թըգյիւլնքէն:

Կընստիմ ցըէվքէն պըտկէն,
Սիւրմո կըշարիմ թըէվքէս պըտ-
կէն,
Հու իմ յարէն դիւշմընօթուն 23)
անէ,
Գյիւլլո 24) տա թօքէն պըտկէն25):

Կընստիմ ցըէվքէն26) պըտկէն,
Սիւրմո 27) կը շարիմ 28) թըէվ-
քէս 29) պըտկէն,
Հու վըէր խօսկ տա մուռանա,
Գյիւլլո նի կյա թօքէն պըտկէն:

1) Սիրեկան. 2) կը հնձեմ. 3) ցորենի. 4) մեծ-մեծ, լաւ տե-
սակը. 5. վարագոյրը. 6) ծածուկ տեղ. 7) (վար) Բաքվա. 8) կը
գըրիմ. 9) համ փուշմանիմ. 10) սե, (վար) կըրակ. 11) ընկնի.
12) տարէ. 13) աղաչանք. 14) սուրբերին. 15) կարմարաթուշ
խնձոր (աչք). 16) հարթ. 17) տանու, մօտ, ծանօթ մարդ է. 18) (վար)
սարէն. 19) գորգ. 20) անխիղճ. 21) կոխ. 22) մազերը. 23) թըշ-
նամութիւն. 24) գնդակ. 25) ծայրին. 26) կտուրի դէպի բակի
կողմը. 27) արծաթէ զարդարանք. 28) կշարեմ. 29) թեւերիս
ծայրին:

Կըտըրավըս քյընէց մին ճօխս	Սինի նօռնը հինչ անիմ,
1) դոռնա 2),	Կօգիմ իմ յարէն կօռնը:
Մինը սէրուլ ըմ գլիւղիւմ չըմ	Կըքյընիմ ծառէն տակը,
վըէրն ա,	Կը քաղիմ բարէն խակը,
Աչկըէրն ար սիւրմոս օնքէրն 3)	Վըէր խօսկ տաս տանիս վըէչ,
ար խոււրմա 4),	Սըէվ անիմ օսէս թոքյը:
Փափաղը վըէր կողով քյոքյիւլն	Կըքյնիմ չօլը վաստակ 15),
5) ար բոււրմա 6):	Քահօր քա մօրնրս մաշնակ 16),
Կըտըրավըս քօչ ընցավ,	Թօխպը առաչըս կըտրեց,
Քօչ քօչու մաչ ընցավ,	Մընացէ բօյխտ հոսրոթ 17):
Սըրտէս մին պօղ կըրակ կա,	Կյըտըլէր 18) կարմունջ 19) քյըցած,
Վըէչ էրեց, վըէչ վըէր ընցավ:	Մըննամաչը 20) վարթավ 21) լը-
Կըտըէրըս 7) շալ կը սաղի,	ցած,
Տանըս կուլ կը սաղի,	Քյէցէք ըսէցէք նոմորդ 22) յարէն,
Իմ յարէս կյէցէնը շալ ա,	Քու յարն ա դորդով լըցած:
Ամմա թիրմա շալ 8) կը սաղի:	Կյէտ ա քյընիւմ լափու տալով,
Կըրակը թիժ 9) չի ծօխ ա տամ,	Ճօխտ դըրաղը ծափ տալով,
Ըրտըէրէն ղըլղանը 10) գէօխ ա	էսա յէկավ իմ Կյիւրքիւն,
տամ,	Չըխմախէ 23) փափաղը թափ տա-
Ամէն յարը յարէն տըննալով	լավ:
Ըռնգյ ըռոնգյ փօխ ա տամ:	Կյէտէն էն ղօլը քար ա,
Կըրակ կանիւմ խիւթէրէն 11),	էս ղօլըս պէցիր սար ա,
Դըլուկ 12) կանիւմ խըչէրէն 13),	Խանէն չըմ տալ իմ ախճիգյը,
էն օրէն մատաղ վըէր կըլօխըս,	Քյալըալայի Սօլթանաղայ:
Կըտընիւմ յարէս պուչէրէն 14):	Կյիւթոնը վարումը սօղ ա 24)
Կըքյընիւմ լաղէս տօռնը,	Մին ախճիգյ իւզէցէ տըէղա 25),
Պիրիմ մին սինի նօռնը,	Քյէցէ փըռըկըէցէ տա պերիմ,
	Տըէսէ վըէր մին կըէղ ա 26):

1) Ձոյգ. 2) կոռնկ. 3) յօնքերը. 4) արմաւի պէս են. 5) մոս-
 վերն է. 6) սև. 7) կտուրի (վերան շալ փռել). 8) լաւ շալի տեսակ.
 9) խիստ չէ. 10) բոյս է. 11) բլուրների վերան. 12) ուխտ, խըն-
 դիրք. 13) սուրբերին. 14) քունքերի վերայի մագերը. 15) յոգ-
 նած. 16) միջնակ. 17) կարօտ. 18) գեան իվեր. 19) կամուրջ. 20)
 մատնամէջ. 21) վարդով. 22) դաւաճան. 23) սև, (վար) մուղայի.
 24) դժւար է առաջ գնում. 25) Տըէղ գիւղը. 26) թիզ է:

Կյււրծիսըս 1) չըվան 2) ա,
Իփոծ 3) ճաշըս 4) հըվանայ 5),
Շատ խօսիս խըրէգ 6) խօսիս,
Խօսքէրլո լօխ 7) դըվան 8) ա:

Հոսիբ ա հա, հոսիբ ա,
Տօն չօնէ քյոսիբ ա,
Կօզէ ասիբ, կօզէ վուչ,
Էն տըղան ինձ հոսիբ ա:

Հոբգյոն 9) փըռնէ 10) վըէր 11)
տըէռնա,
Յարը յարէն սէր տըէռնա 12),
Վըէր ինձ առնուամ 13), տանում ա,
Էն տօնը լըցնվըէ 14) վըէր տըէռնա:

Հավանըմ հավան ըմ,
Մըէծ կըրպըէտէն 26) խավան
27) ըմ,
Ղդո կօզի հարիւրը խօսէ, *)
Յէս քյէզ սըրտանց հավան ըմ **):

Հոբգյա 15) օնիմ ըրած 16) ա,
Էն տըղէն դըլվէն 17) տըրած ա,
Ղդո խըրէգ հինչ խօսիս,
Անուամըս յըրատ կըրած ա:

Հարայ, հարայ կյուրէնէս 28),
Հըսկըհանալա կըրէնէս,
Խարար ըրէք իմ նանուն,
Դէօլմիշ 29) ա ըլլոյ յըրէնէս:

Հոլլոյ մաշալ ըմ, տօն յէք,
Բյամըտ 18) մաշալ ըմ տօն յէք,
Պիւլիւր լիւանընգյին նըման,
Հոլլոյ մաշալ ըմ տօն յէք:

Հարայ, հարայ հըրէնէ,
Հըսկը հանած ա կյւրէնէ,
Շօշ տամ շըմալ կըռանամ,
Դիբի 30) վոթոնըս 31) ըրկընա-
նամ:

Հաղկալ ա 19) հաղկալ ա,
Բաբվա շըհարը ծաղկալ ա,
Էն տըղէն ըսէցէք կյա,
Դիւքյան բազար 20) սարքալա 21):

Հարայ 32) հըրէնէն 33),
Հըսկըհանալ 34) ա կըրէնէն 35),
Չախտ 36) ըրէք ջոռոհ 37) պէրէք,
Դէօնմիշ 38) ա ըլլոյ յըրէնէն 39):

Հաս ա 22) էս հաս ա,
Դիլբանդն 23) ա խաս ա 24),
Ախճի նանէ սուս ըրա,
Էն տըղէն պէնէրը պըտը հասա 25):

*) Էլ 1) գյիդո, ոլլոմ 2) գյիդա,
**) Յէս էն տըղէն հավան ըմ:
1) Ժողովուրդը. 2) աշխարհքը:

1) Գործւածս. 2) պարան. 3) եփած. 4) ճաշս. 5) հովանայ.
6) քիչ. 7) բոլորը. 8) իրաւացի է. 9) խուրջին. 10) բռնիր. 11)
թափւի. 12) դառնայ. 13) առնում. 14) լցնւի. 15) խուրջին. 16)
գործած, գեղեցիկ զարդարած. 17) մէջքէն. 18) վիշտդ, կարօտդ.
19) ? 20 խանութ-շուկա. 21) սարքիւ-հաստատու է. 22) հասնե-
լու է. 23) նուրը. 24) լաւ կտոր է. 25) պատիժ է. վար. Դէօլ-
բոնդն ա. 26) կապերտի. 27) գորգի խաւը. 28) վատ ցորնի ար-
տերը. 29) թարախակալել է. 30) դէպի. 31) հայրենիքս. 32) հա-
սէք. 33) հաւար. 34) հասկերից դուրս են գալիս հատիկները,
հասունացել են. 35) գարեղէնը. 36) ջանք. 37) բժիշկ. 38) ուսել,
լցւել է թարախով. 39) վէրքերս:

Հարթնը 1) քյընէց կոլովը 2), Վըէր պէնամ 26) սըէրտըս սըէվ ա:
կյըմբըրի 3) տըվավ հալաւը 4),
էօզից 5) թա 6) մին յէտ 7) յէշի 8), Հըրվանանց 27) հըրվանանց տըղա,
Եարն ընգավ կէօլովը 9): Կօրէկն 28) ա ջըրվանանց 29)

Հարսէնը կընի փորդոն,
Կընընձիմ ցօռնէն զորդոն,
Շատ յըշէցէ, շատ փըհ մէցէ,
Ընցավ քօլէն դալդան:

Հափը 10) կյաս, հափը կյաս,
Մըէծ զըզըղանէն 11) քափը 12) կյաս,
Վըէր ինձ անոււմ 13) անիս տա-
նիս վըէշ, Նիւտծըս 34) կապա 35) յէկալ,
Ծիյանըտ տիւս տափը 14) կյաս: Սարան ճըպատ 36) ա յէկալ,
Միւշտորիքըս շատ ա կյուլիս: Յէս մին պիծի ախճիզըմ,
Միւշտորիքըս 37) շատ ա յէկալ:

Հէյ 15) ըրէք, հէյ ըրէք դանան
կյա,
Ծըհանը 16) մըէկնէ 17) կուտա-
նան կյա,
Հու լով տըղա յա, ծէն 18) անէ,
Էրվոծ յարը հըէտան 19) կյա:

Հըէվ 20) կանիմ հըէվըս հըէվա,
Հըէվըս ծըրանիւ 21) թէվ ա 22), Հինչ 38) ըմ անոււմ անոււմըս,
Կանց 23) տօպը 24) կավուչ 25) Սիլտ 39) դորդ 30) կա ջանոււմըս,
Կյորմիւր, Ըհիլնէրէն 47) տիւս կանիս: Յէս կըմէռնիմ ջահիլ 41) ջըվան 42),
Կըմընա փուչ 43) անոււմըս 44):

Հըէվ 20) կանիմ հըէվըս հըէվա,
Հըէվըս ծըրանիւ 21) թէվ ա 22), Օթաղնէրը փորշ 45) կանիս,
Կանց 23) տօպը 24) կավուչ 25) Զըհիլնէրէն 46) նի կանիս,
Կյորմիւր, Ըհիլնէրէն 47) տիւս կանիս:

1) Հարսը. 2) կալով. 3) կարմրի. 4) շապիկը. 5) ուղեց. 6) թէ. 7) յետ. 8) նայել. 9) ? 10) ? 11) կաթսայ. 12) փրփուրը. 13) անոււն անիւ, նշան տալ, 14) միտնիս. 15) հէյ արէք. 16) ու-
նիլիք, որով հացը թոնրից հանոււմ են. 17) մեկնիր. 18) ձայն
տալ. 19) հետևից. 20) ? 21) ծիրանու. 22) ճիւղ, (վար.) շէվա.
23) քանդ... 24) կարմիր ծաղիկ դաշտի, տոպ. 25) չկայ. 26) բա-
նամ. 27) հարեանի. 28) կորեկի արտը. 29) շիրանից, աղգա-
նուն է. 30) դիմացի. 31) կտուրը. 32) զարմանան. 33) իմաց
տէք. 34) դործւածքի հինւածքը. 35) շփոթւել է. 36) ճիւղտ. 37)
ուզողները. 38) ինչ եմ անոււմ, ինչպէս է. 39) շատ. 40) վիշտ. 41)
ջահէլ. 42) երիտասարդ. 43) վատանոււն. 44) անոււն. 45) գորգե-
րով ծածկել. 46) երիտասարդներին. 47) ծերերին:

Հիւնի ծառէն բար կընի,
Ծըէտը յըրա թառ կընի,
Դորդը սըրտէն կըրակ կընի,
Վըէր էրվումա հոննց ճար կընի:

Հոռէ ծառէն բար չի նիլ,
Ըռունց 1) քյէօնգյիւլ2) յար չի նիլ,
Աճի նանէ խօսէլ մըէր, *)
Սըրվըտարէն 3) ճար չի նիլ: **)

Հոռէ ծառէն բար չի նիլ,
Ղուշը 4) յըրա 5) թառ 6) չի նիլ,
Տակը քար ա վարթ չի նիլ ***),
Էրած սըրտէն ճար չի նիլ ****):

Հոռէ 7) ծառէն բար 8) չի նիլ,
Տակը քար ա վար 9) չընիլ,
Նանէ խըրէգյ 10), սըէրտը շիւ-
շու 11) յա,
Վըէր կօարէ էլ ճար չի նիլ:

Հօրա 12) նօրա ա տըղա,
Թաքյնա 13) թըփօր 14) ա տըղա,
Նըշանածըդ տանը չի,
Ըռունգյըտ հօրա, ա տըղա:

*) Սըէրտը վըէր կա մին շիւշոյա,
**) Վըէր կօարէ ճար չի նիլ,
***) Կօզի հորիւր տարէ ասին,
****) Սըրվըտարէն ճար չի նիլ:

Հօրա 15), հօրա էն տըղան,
Սարումը քօնա էն տըղան,
Թօռա յէկալ թըրչուլ չի,
Յափունջին շօռ 16) ա էն տըղան:

Հօփա 17) հօփա ա տըղա,
Շէլուկըտ 18) հօփա 19) ա տըղա,
Ճըէլը 20) տընիմ ըռաչկէտ 21), *)
Գյիդոս 22) թափօփա 23) ա տըղա:

Ղըզզանէս 24) կըտընիմ խըփէն 25),
Կօրծ 26) կանէ մըէր դըփէն 27),
Յէս մատաղ ընիմ իմ յարէն,
Թաղտ կյայիս մըտքէն 28):

Ղուշը կըծըվա բաղումը,
Կանանչ խըյար թաղումը,
Իմ ախպէր հըշտէղ տըէսէր,
Դարյաղն օսէն բաղումը:

Ղուշը 29) կըծըվա 30) բաղումը,
Կանանչ խըյար թաղումը,
Մին դոստոտ 31) յէս գիւլ բէզի,
Իմ յարէն փըփաղումը 32):

Ղուշը կանչեց բաղումը,
Սըյարը ծաղկեց թաղումը,
Իմ յարը մին խօսկ ասեց,
Մընաց սըրտէս դաղումը:

*) Իփիմ տընիմ ըռաչկէտ:

1) Առանց. 2) (գեղեցիկ) մազերի. 3) սիրողին. 4) բազէն.
5) վերան. 6) չի իջնի. 7) ուռի. 8) պտուղ. 9) վար չի լինիլ. 10)
քիչ. 11) ապակի է. 12) ուր է. 13) մենակ. 14) ? 15) ուր է. 16)
վերան է քցել. 17) երեխաներին խաղացնելու բացականչութիւն.
18) շալակդ. 19) փայտ է. 20) ցեխ. 21) առաջիդ. 22) իմանաս,
թէ. 23) մանկան, երեխայի կերակուր է. 24) կաթասյիս. 25) բե-
րանակալը. 26) կուրծը կաթնով կլցնէի. 27) կովի անուն ? 28)
մտադրութիւն. 29) թռչունը. 30) կերգէ. 31) փունջ. 32) զլխար-
կումը:

Ճէլլըրա 1) պըրծընինք 2), Մաննումըս կա մուտանա,
Դօստ ու 3) գիւշմոն 4) հըրցընինք, Թօնումս կա կուտանա,
Սուփըրէն 5) ճըրաք 5) վառինք, Յարըս բաղէն հըղընցը ջըհից 25)
Դիւշմոնէն բալան 7) կուրցը- Վախից, կարից վըէշ թա մու-
նինք 8): տանայ:

Ճըղացէն 9) տօնը 10) տաշած ա, Մաշինում 26) կընի մորգըվոն 27),
Յալլէիը 11) գյիւլով նախած ա, Շէնում 28) կընի լով դըվան 29),
Կէո կէո ունքէէտ 12) մըէոնիմ, Էն տըղան մին խօսկ ասից,
Վըէրվըէսկէ 13) ղըլումով 14) քա- Սըրտումըս մընաց բոնդըվոն 30):
շած 15) ա:

Ճըղացէն տօնը տարթ ա, Մորջոն 31) գյիւնիւ խօնը
Կըտէրը լիգլը մարթ ա, նըմ 31),
Յարըս կյամա հըոնացէ, Բողլոր 33) բէգլին 34) թօնը
Ծէոքէնը փօնջ վարթ ա: նըմ 35)

Ճըրին հըղէն սառալ ա, Բյէցէք ըսէցէք թըվէօսէն 36),
Աչքի կօնըս 16) տարալ ա, *) Վըէր յէս աչի 37) կօնը նըմ:
Էն քյոքլիկ 17) պօչիկ 18) տը- Մըէծ արտումը ղուշ կընի,
ղան, **) Կըլըվուրթէն 38) ամանը կյիւշ
Օշըս, մըէտքըս տարալ ա: կընի,

Մահիսին 19) կը շինիմ ըրբէս 20) Ընէրակ ընդա կընի վըէր,
օխը 21), Իւրտոն յարէն թուշ կընի:
Յէր կընի ղարախանէն 22) քըթէն) Մըէծ արտումը 39) հօնձ 40)
ծօխը 23), կանիմ,
Մին ինձ տըվէքգիւշմանին տըղէն, Չինըս 41) կօտրէ 42) հունց 43)
Տիւս օնիմ աչքէն թօխը 24): կանիմ,

*) Մաչի մաննըս ասէղ տարալ ա, Թօրքէն 44) տըռանը 45) յալանչի 46)
**) Ամէն մին յարըս տըռանալով: Հըյին 47) տըռանը հունց կանիմ:

1) Շուտ արա. 2) պըծնենք. 3) բարեկամ և թշնամի հարց-
նենք, ճանաչենք. 4) սուրբերին. 5) ճրագ. 6) որդին. 7) կորցնենք.
8) ջրաղացի. 9) ղուրը, 10) թաշկինակ. 11) յօնքեր. 12) ոսկի.
13) գրիչով. 14) նկարած է. 15) աջ կուրը շատ կուժը կընուց
փշացի է. 16) մագերով. 17) անպոչ, կարճ հագուստով. 18) մայի-
սին. 19) սայլիս. 20) լծակ. 21) անուն է. 22) քթի, 23) ծուխը.
24) թուսիւր. 25) պատահեց. 26) մետաքսէ թելի գործարան. 27)
սանդուխք. 28) գիւղում. 29) դատաստան. 30) վիշտ. 31) մար-
ջան. 32) խոտեղէն. 33) անուն է. 34) բէգ. 35) թողը. 36) թէոս.
37) օգնականն եմ. 38) կալուրդ. 39) արտի մէջ. 40) հունձ. 41)
մանգաղ. 42) կոտրէ. 43) հնց. 44) թուրքի. 45) մօտ. 46) քծնող,
ստախօս. 47) հայի:

Մըէծ արտումը մօլլաբաշի,
Տըշտըտակումը 1) թըշտծ2) կյոշի,
Ա յէրէ շէնին տըղա
Նէրքէ շէնին ըզբաշի:

Մըէծ մութալէն 3) պանէրն 4) ա,
Գյոնջիւմ 5) նըստած խանէրն ա,
Ատղա խըրէգյ հինչ սաղ 6) ածիս,
Համօթ 7) ա էն քու հանէրն 8) ա:

Մըէր արտումը հօնձ կանիւմ,
Չինլա կօտրէ հունց կանիւմ,
Վըէր իմ յարըս մըէտըս ընգնէ,
Բա էն վախտը հինչ կանիւմ:

Մըէր ըրբէն ճաղը բէդի,
Ծէր խըյարէն թաղը բէդի,
էն չըլլըլէր 9) քյընոդ տըղէն,
Պըրոնին յէս խաղը բէդի:

Մըէր թըվոնգյ ծանդըր ա,
Լօխ ըրծաթէ բոնդէր ա,
Ախտախանը սատկալ ա,
Ծին ու զուշը անդար ա:

Մըէր կըտըրէն 10) փիւրփիւտ 11),
Ծէր կըտըրէն կուրկուտ 12),

Յօրղան 13) վըէր 14) քյըցիմ զու-
լումքյար 15),
Մաշը կըպէնամ սօվդաքյար 16):

Մըէր կըտօրը կարկուտ ա,
Ծէր կըտօրը փիւրփիւտ ա,
Մըէր տանէնը սօվդաքյար,
Ծէր տանէնը զուլումքյար:

Մըէր կըրակը թիփ կանիւմ,
Մըէր օթաղը փորշ կանիւմ,
Վըէր գյիգոմ յարըս կյամա,
Ճըրոն ճըրաքյ կանիւմ:

Մըէր մութալէն 17) պանէրը,
Գյոնջիւ նըստած խանէրը,
Ատղա խըրէգյ քյընի յէքյ,
Համօթ ա, տանն ա քու հանէրը:

Մըէր տանը տակէն կար կանիւմ,
Ասըէղըս 18) կօտրէ հունց կանիւմ,
Նամարդ յարըս վըէր տօն կյա,
Բիւլըրիւ 19) ծէնըս յէր կանիւմ:

Մըէր տըռնէրը չըրգըխավուր ա,
Սարէրը լօխ ծիյավուր ա,
Ասօր էն օրէն մատաղ,
Վըէր իմ ախպէր թըքյովուր ա:

1) Տաշտի տակին. 2) թըշած. 3) մութալ, պանրի պարկ. 4) պանիր. 5) Գանձակում. 6) սաղ ածես. 7) համօթ է. 8) անէրն է. 9) վարեւահողերը գնացող. 10) կտուրին. 11) փիւրփէտ բոյսը. 12) կորկուտ. 13) վերմակ. 14) վեր քցել, մեկնել. 15) նախշուն. 16) վաճառական, կտորեղէն վաճառող. 17) պանրի մութալ, պարկ. 18) ասեղ. 19) սոխակի:

ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Գ ք. ՆՄՂՆՆԵԱՆԻ

Ա Ն Յ Ա Ն Գ Ա Ռ Ա Ծ Ն Ե Ր

- Պառաւ մէկ հեղ (անգամ) կը վնասակար փորձը մարդերուն խարեն: Խրատ կ'ըլլայ երկրորդ անգամ չ'փնասուելու:
- Պար խաղցող զինք կը ժըժ- Ո՛ր և է գործ կատարողը նոյն խայ (շարժել, ցնցել): գործի պահանջած ձևերը պէտք է առնէ:
- Պարծենցող պարկն ա մտեր: Յետոյ կատարելիք գործի աջողութեան և արդիւնքի վրայ պարծենցողը անաջողութիւն կուռնենայ:
- Պէծ (կայծ) մի կրակով կ'ուռ- Զնչին պատճառներով և անբաւական միջոցներով ուրիշին փնատալու աշխատիլ:
- Պուտուկ (կճուճ) ինչքան եռայ, Բարկութիւնը, կրքոտ բնաւու եռ ուր վրէն կը թափի: րութիւնը և հայհոյանքը միայն յայտնող մարդերուն փնաս են:
- Պօշի (պօշայ-մըթըպ) եղ որ Երբ մէկը առատութեան մէջ շատ եղնի՝ կէս վրէն կը քսայ: Խնայողութիւն չի ընել, ամէն բան իզուր կը վատնէ:
- Սատանի մալ (ստացուածք) Անազնիւ միջոցներով ձեռք բիսատանի ճամբով կ'երթայ: րուած հարստութիւնը անազնիւ միջոցներով ալ կը կորսուի:

¹⁾ Վատ ու չարասիրտ պառաւ կին մը գաղ մը (փշալից բոյս) կը վառէ, ու ձեռքը բռնած կը վազէ դէպի ծով, զայն այրելու համար: «Ի՞նչ կ'ընես, կ'ըսեն իրեն, գազով մը ծով չի վառիր»:— Վառի, չ'վառի, ես իմ դէշութիւն կ'ընեմ, կը պատասխանէ ջաղուկը:

- Սատանի չարուխ (տրեխ) շուտ Զար, ֆասսակար ու կեղծաւոր
կը մաշի: մարդերու բարեկամութիւնը վա-
ղանցուկ է:
- Սե հո կարմիր եզան ողնով Երբ մէկը ուրիշի օգնութեամբ
(ողն—կոնակ, շնորհիւ իմաստով) ապրուստ, աշողութիւն և պատիւ
տրճիկ կ'ընայ (ցատկել): կը գտնէ:
- Սե ի ներս եմ էրեւ (ընել), Արտաքուստ կոկիկ և ուրախ
սիւտակ (սպիտակ) ի դուրս: երեւոյթ մը, ու ներքուստ մեծ
վիշտ ու կսկիծ ունենար:
- Սիրտ գորտնկուն (գորտ, ու Սէրը կոյր է, իր առարկայի
ըուն կ'ըսեն նաև՝ գորտնուկ) թերութիւնները չի նշմարեր:
էլ կպեր ա. (սիրտ կպիւ—սի-
րել կը նշանակէ ¹⁾):
- Սիրտնի փթիւր (քակոր), փթիւրն Նոյն
ի պատ:
- Սիւտակ (սպիտակ) շուն բամ- Բանի մը չնչին և անարժէք
բակ ծախողին ֆասս ա: նմանը կամ կեղծ մրցակիցը իրենց
որոշ ֆասսակարութիւնն ունին:

¹⁾ Հեքիաթի մէջ կը պատմուի որ քանի մը ճամբորդներ ի-
րենց փոքր եղբայրը կորսնցնելու մտքով կ'իջեցնեն ջրհորը, ի-
րենց ձիերուն ջուր հանելու: Յետոյ կապը կը կտրեն, կը թողուն
ջրհորի մէջ, ու մեծ քարով մը կը գցեն ջրհորի բերանը: Այն
ատեն երկու սևազէմ մարդիկ (արաբ) կը բռնեն ջրհորի մէջ բան-
տարկուած երիտասարդը, ու կը տանին լուսաւոր, հիանալի կա-
հաւորուած, ու ծաղիկներով զարդարուած սենեակ մը: Երիտա-
սարդը չորս կողմ կը նայի, և այդ սենեակի մէջ բնակելու արժա-
նի արարած մը չի գտներ: Սենեակի անկիւնը գրուած բազմոցի
վրայ կը նշմարէ մեծ և զոռելի գորտ մը, ծաղիկներով ու թան-
կաքիչ կերպաններով շրջապատուած: Յանկարծ գորտը կը խօսի
երիտասարդի հետ, կը հարցնէ անոր կարծիքը իր մասին, իր ե-
րեւոյթի, գեղեցկութեան կամ տգեղութեան մասին: Երիտասարդը
միշտ անոր վրայ սքանչացումով կը պատասխանէ: «Ուրեմն ինձի
կը հաւնիս», կը հարցնէ գորտը: «Այո, շատ կը հաւնիմ» կը պա-
տասխանէ երիտասարդը: «Յանձն կ'առնես զիս սիրել և ինձի
հետ ամուսնանալ»: Եւ երբ երիտասարդը ուրախ-ուրախ զրախան
պատասխան կուտայ, գորտը վերջին անգամ կը հարցնէ. «Ես
զգուելի գորտ մ'եմ, իմ Թնչ գեղեցկութիւնը քեզ վրաեց»: «Սրտի
սիրածը գեղեցիկ կ'ըլլայ միշտ» կը պատասխանէ երիտասարդը:
Այս խօսքի հետ գորտի մորթը կը ճեղքուի և դուրս կուգայ հիա-
նալի գեղեցկութիւն ունեցող աղջիկ մը, որ ուխտած էր, կամ այն-
պէս էր իրեն վիճակուած, որ երբ հեռէ մէկը գինքը սիրէր, գոր-
տի կերպարանքը պիտի թողէր, աղջիկ դառնար և անոր հետ ա-
մուսնանար: Աղջիկ շատ մարդիկ գլխատել տուած էր, իրեն չ'հա-
նելու համար: Զրհօրէն դուրս եկան, և երիտասարդը շատ բաղ-
դաւոր եղաւ կնոջ շնորհիւ:

- Սխտոր ծեծան, որ խաշ ուտես¹⁾: Ապրուստի ամէն միջոց առսն-
ձին աշխատութիւն կը պահանջէ:
- Սոխ ուտողի բերան կը մըր-
մըռայ (կսկծել), կամ,
— Սոխ ուտողի բերնէն հոտ կի-
գայ: } Չարութիւն գործողը կը կրէ
իր գործի հետեանքը:
- Սուք (սուտ) ամեն (մուրհակ) Երբ պարսաւելի գործ մը ըն-
ա ընկեր իձեռ: լուհամարաութիւնը և պայտրուակ-
ներ կը ճարուին:
- Սուր ի սուր խառի՝ արուն Նեղ պարագաներուն մէջ՝ ազ-
շուր չ'զառնայ: քականները իրարու կը դադարին
սրտացաւանք ըլլալ:

¹⁾ Իշխան մը պտոյտի կ'ելնէ իր երկիրներուն մէջ, ու կը հանդիպի արտը հերկող երիտասարդ կրկրագործի մը: Իշխանը կարեկցելով ասոր աղքատութեան, և հիանալով միանգամայն աշխատասիրութեան վրայ՝ մեծագումար նուէրի մը հետ իր աղջիկն ալ անոր կնութեան կուտայ, մտածելով թէ այդ երիտասարդը միայն պիտի աշոյի աշխատութեան վարժեցնել և այդ միջոցով առողջացնել իր ծոյլ և հիւանդոտ աղջիկը: Քիչ ժամանակէն վերջ աղջիկը խոստացուած գումարին հետ կ'ուղարկուի երիտասարդին: Իշխանի զաւակ, փափուկ սնած ու մեծցած, միթէ կարելի էր շուտով համակերպել գիւղական կոշտ կեանքին, ու աշխատիլ անոնց կրնիրու պէս: Այդ թերեւս անկարելի ըլլար: Բայց մեր երիտասարդը գործնական և հաստատ կամքի տէր մարդ էր: Մօրը պատուիրած էր ընաւ չ'արթնցնել քնէն փափկասուն իշխանուհին, ձայն չ'հանել, հետը չ'խօսալ գործ չցուցնել, և... հաց չտալ ուտելու: Ամէն երեկոյին՝ երբ երիտասարդը արտէն տուն կուգար՝ կը հարցնէր մօրը. «Այսօր ո՞վ է աշխատեր»: «Ես և դուն», կը պատասխանէր մայրը: «Է՞հ, հաց ուտենք ես և դուն» կըսէր որդին: Այսպէս անցաւ մէկ-երկու օր և հացի երես չտեսաւ իշխանագուն նագելին, որ ճարը կտրած վերջապէս՝ երրորդ օրը շուտ արթնցաւ, քաղցած մնալէն անշուշտ, ու սկսաւ աւելով տունը աւել, մաքրել, այս ու այն կողմը տալ յատակի կեղտերը, խեղճ ու անճարակ կերպով մը: Իրեկունը երբ տղան կը հարցնէր մօրը. թէ «այսօր ո՞վ է աշխատեր», մայրը իր պատասխանի հետ աւելցուց «քիչ մ'ալ հարսը»: Որդին ըսաւ մօրը. «Հաց ուտենք ես և դու, և քիչ մ'ալ հարսը»: Այսպէս երրորդ օրուան երեկոյին փափկամանդ իշխանագունը կտոր մը չոր հաց ստացաւ որպէս սնունդ, քիչ մը ոյժ առաւ, և ստիպուեցաւ ակամայ համակերպիլ ու հաշտ աչքով նայիլ գիւղական կեանքին ու աշխատութեան, այնպէս որ յաջորդ օրերը ամբողջ տան յատակը աւելց, աւտուքը թափեց դուրս, ջուր բերաւ աղբիւրէն, թոնրի մոխիրը հանեց, և հետըզհետը ուրիշ շատ ծանր աշխատանքի ալ վարժուեցաւ, և իր սնունդն ալ օրէցօր համեմատաբար աւելցաւ: Կէս տարի յետոյ՝ ծոյլ ու

- Սրբերուն էլ խունկ ու մոմ կը Ո'ւէ բանի կարօտութիւն չու-
պակսի: նեցող մարդն իսկ երբեմն բանի
մը պակասութիւնը կ'ունենայ:
- Վախեցէք էնտրնէ (անկէ), որ Ամէնէն երկիւղալի ու վնասա-
չ'վախենայ Աստծուց: կար մարդերը Աստուած չճանչ-
ցողներն են:
- Վանք մի շէն, ոչ հազար աւեր: Լաւ են սակաւաթիւ օգտակար-
ները, քան բազմաթիւ անօգուտ-
ները:
- Վատ դրկեց (գրացի) մարդ կարօտութիւնը, և անգութ,
կ'էնայ հաճութի (գործիք) տէր: չօգնող դրացին մարդը կը մղեն
աշխատութեան և ամէն հարկաւոր
բան ձեռք բերելու:
- Վարդն ի յիս, փուշն ի կրակ: Երբ կուգուի անձէ մը, կամ
բանէ մը օգուտներ քաղել, և ար-
համարհել անոնց վատ կողմերը:
- Տաժին (որսի շուն) ինքն ա, Անպատուաբեր գործ մը յանձ-
նեմը (որս) խըղդին նշանց կի-նարարել իրմէ մեծին և պատուա-
տայ (ցուցնել): ւորին:
- Տամպուրով (նուագարան) գրմ- Կոշտ ու կոպիտ մարդիւր փա-
շու գլխուն չ'զարկեն: փուկ միջոցներով ուղղութեան
չեն բերուիր:
- Տէվէն ուր փալնից (համես) կու- Աշխատողներու ծախքը իրենց
տայ: աշխատութենէն կելնէ:
- Տէրտէրն ի յարտն ա տաճկցի: Երբ կղերը և կարգացողը աշ-
խարհականէն աւելի հակամէտ
կըլլայ զեղծում գործելու:

տկար իշխանագունը աշխատասէր, ժիր, և առողջ գիւղացի կին
մը դարձած էր արդէն: Մեքենայի նման կը դառնար, ու բնաւ
չէր յիշեր, և որ աւելին է, սաստիկ կերպով կատէր իր նախկին
ծոյլ կեանքը: Այդ ատեններ իր իշխան հայրը այցելութեան կու-
գայ փեսային, և ծոյլ ու հիւանդ աղջկան: Զարմանքը շատ մեծ
կըլլայ, երբ կը տեսնէ աշխատութեան ընտիր տիպար եղած և
առողջացած աղջիկը: Ուրախութիւնը անհուն կըլլայ, և կօրհնէ
այն օրը, երբ բաղդ ունեցաւ հանդիպել գիւղացի երիտասարդին:

Այն ատեն աղջիկը կը մօտենայ հօրը, և քիչ մը սխտոր ու
զայն ծեծելու ամանը ու գործիքը կը յանձնէ ըսելով. «Հայրիկ,
գործ մ'ալ դու կատարէ, որ քաղցած չմնաս, սխտոր ծեծն, որ խաշ
ուտես»: Իշխանը կը հասկնայ երիտասարդի բռնած ընթացքը, իր
կինը աշխատութեան վարժեցնելու մէջ, և յաջորդ օրը գոհ սրտով
և շատ ընծաներ տալով կը մեկնի, և ծերութեան ժամանակ իրեն
յաջորդ կը նշանակէ իր փեսան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԱԿԱՊԱՇՏՆԵՐԸ

Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆԻ

արսկաստանը, որ ներկայումս կազմում է քաղաքական աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւող երկրներից մէկը, ազգագրական տեսակէտից էլ ոչ պակաս հետաքրքիր է. նրա մօտ $9\frac{1}{2}$ միլիոն ազգաբնակութիւնը բաղկացած է մահմեդական պարսիկներից, քրդերից, թուրքերից, հայերից, ասորիներից, աւղաններից, արաբներից, բելուջներից, եւրոպացիներից և կրակապաշտ ֆարսերից:

Ֆարսերը, որոնք համարւում են իսկական պարսիկները, մինչև այսօր ազգագրական ոչ այնքան զգալի փոփոխութիւններով կարողացել են պահպանել իրանց նախնիքների կրօնը և ազգագրական սովորութիւններից շատերը: Այնպէս որ էտնոգրաֆիական տեսակէտից դրանց ուսումնասիրելը գիտական մեծ արժէք և նշանակութիւն ունի, որովհետև դրանք են իսկական պարսիկները և ոչ թէ Պարսկաստանի ներկայ մահմեդական պարսիկները: Հայերիս համար առանձնապէս հետաքրքիր է Պարսկաստանի կրակապաշտների ազգագրութիւնը, որովհետև մեր պատմութեան հեթանոսական շրջանում հայերը քաղաքական, տնտեսական և մտաւոր սերտ յարաբերութիւն են ունեցել Պարսկաստանի կրակապաշտների հետ իբրև հարևան երկու ժողովուրդներ, որոնք իրար վրայ փոխադարձաբար ազդել են: Հետևապէս և կրակապաշտների մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կարող է լոյս սփռել հայկական շատ սովորութիւնների վրայ, որոնք մինչև այսօր պահպանուել են հայ ժողովրդի զանազան մասերում:

Կրակապաշտների մասին եղած ուսումնասիրութիւնները շատ

քիչ են: Եւրոպական ազգերից միայն անգլիացիներն են եղել, որոնք ամենից շատ ուշադրութիւն են դարձրել կրակապաշտներէ ազգագրական սովորութիւնների ուսումնասիրութեան վրայ: Գիտական քիչ շատ արժէք ունեցող գրութիւնները նրանց մասին պատկանում է անգլիացի մի քանի ճանապարհորդների և ազգագրագէտների գրչին: Եւ այդ երեւոյթը շատ բնական է, եթէ ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ կրակապաշտների ամենամեծ մասը ապրում է ոչ թէ Պարսկաստանում, այլ Հնդկաստանում, որ գտնւում է անգլիական իշխանութեան տակ: Գերմանացի ազգագրագէտներից միայն Հուլիոս-Շինդլերն է կրակապաշտների մասին մի ամփոփ ուսումնասիրութիւն տուել, որ հրատարակուած է «գերմանական-արեւելագիտական ընկերութեան» հանդիսւմ հետեւել վերնագրով. «Փարսերը Պարսկաստանում, նրանց լեզուն և մի քանի սովորութիւնները», որը մենք էլ աչքի առաջ ենք ունեցել:

Եօթներորդ քրիստոնէական դարու սկզբում, երբ Մահմեդը հիմք էր դրել արաբացիների կրօնական և քաղաքական միութեան՝ ամբողջ Արաբիա թերակղզին ներկայացնում էր քաղաքական մի այնպիսի ոյժ, որ մեծ վտանգ էր սպառնում գրեթէ ամբողջ առաջաւոր Ասիային: Վերջինիս խոշոր մասերից մէկն էր Պարսկաստանը, որին վիճակուած էր ամենից շուտ ենթարկուելու արաբական համաշխարհային տիրապետութեան: Մահմեդից յետոյ արաբական երկրորդ խալիֆա Օմարի օրով, որ ամենայն իրաւամբ համարւում է արաբական համաշխարհային տիրապետութեան հիմնադիրը, Իսլամը կարողացաւ տիրապետել Պարսկաստանը, Բիւզանդիայի կայսրութեան մի քանի գլխաւոր մասերը, Ասորիքը և Եգիպտոսը: Բիւզանդիան և Պարսկաստանն էին կազմում այն պետութիւնները, որոնք իբրեւ Առաջաւոր-Ասիայի երկու խոշոր ներկայացուցիչներ կարող էին գիմարել արաբացիների քաղաքական առաջխաղացութեան, սակայն զրանք արդէն փորել էին իրանց գոյութեան հիմքերը, երկարատեւ և կործանիչ կռիւներ մղելով իրար դէմ: Եթէ պատմական այդ երեւոյթի վրայ աւելացնենք նաեւ այն հանգամանքը, որ արաբական մեծ անապատին մօտ՝ Առաջաւոր-Ասիայում բնակւում էին բաւականաչափ արաբ գաղթականներ, այն ժամանակ մեզ համար հասկանալի կլինի արաբացիների արագ և աջող նուաճումները:

Ամենից առաջ արաբացիները զգալի աջողութիւն ունեցան Պարսկաստանում, որտեղ իշխում էր Սասանեան հարստութիւնը: Խոսքով թագաւորի յաջորդ Կաւադ Բ. ստիպուած էր հաշտութիւն կնքել Բիւզանդիայի Հերակլ կայսրի հետ, երբ գիտակցեց արա-

բացիներից Պարսկաստանին սպառնացող քաղաքական վտանգը։ Նա թագաւորեց միայն մի քանի ամիս (628), որի յաջորդներից նշանաւոր էր Յազկերտ Գ.—Սասանեան հարստութեան վերջին թագաւորը (632—651)։ Հէնց այս թագաւորի կառավարութեան առաջին տարիներում զրադաշտական պարսիկները առաջին անգամ ընդհարուեցին մահմեդական արաբների հետ և ստիպուած եղան իրանց երկիրը յանձնել արաբական տիրապետութեան և բացի դրանից ընդունել Մահմեդի կրօնական վարդապետութիւնը։ «Արեւմտեան Ասիայի պատմութեան մէջ ամենամեծ դժբաղդութիւնը այն հանգամանքն էր, որ Պարսկաստանը չմիացաւ արեւմտեան կուլտուրական աշխարհի հետ, իբրև մի կենդանի անդամ, այլ յամառութեամբ պահպանեց իր ինքնուրոյնութիւնը, որպէս զի դա ոյժի ճնշման տակ վերջապէս փոխարինէ մի աւելի քիչ արժէք ունեցող կրօնի և կուլտուրայի հետ», նկատում է շատ ճիշտ պերմանացի նշանաւոր պատմաբան դօկտ. Հայրիխ Շուրցը։

641 թուականից առաջ արաբացիներն արդէն նուաճել էին Պարսկաստանի գլխաւոր նահանգներից մի քանիսը և զբաղուած էին մնացած նահանգների դիմադրական փորձերը թուլացնելով, որ արաբներից դեռ մի քանի տարի խլեց։ Յազկերտ Գ. իր փոքրաթիւ զօրքով կենդրոնացել էր Պարսկաստանի խորասան նահանգում, որտեղ յոյս ունէր վարձկան զինւորներ գտնելու արաբներին դիմադրելու համար։ Սակայն հէնց այդ նահանգում գտաւ Սասանեան հարստութեան վերջին միապետը իր մահը։ Մի քանի մարդասպաններ գաղտնի դաւադրութիւն էին կազմել նրա կեանքի դէմ, որին և զոհ գնաց Յազկերտ Գ.—ը, Պարսկաստանի պատմութեամբ մէջ «վատբաղդ» (դժբաղդ) մականունը ժառանգելով։ Սասանեան դինաստիայի այս ամենավերջին դժբաղդ ներկայացուցչի մահից յետոյ Պարսկաստանը հրատարակուեց իբրև արաբական միապետութեան հպատակ երկիր։

Սակայն դրանով չբաւականացան արաբացիները նուաճուած Պարսկաստանի նկատմամբ։ Նրանք իրանց իշխանութիւնն աւելի ևս ամրապնդելու համար Պարսկաստանում, սկսեցին բռնի կերպով Մահմեդի վարդապետութիւնը տարածել նրա բնակիչների մէջ։ Կրակապաշտ պարսիկները արաբների կարծիքով անհաւատներ էին, որտեղ պէտք էր ոչնչացնել Զրադաշտի կրօնական սուտ ուսմունքը և ընդունել տալ Մահմեդի վարդապետութիւնը։ Այդ էր եղել Պարսկաստանի ներսը կազմակերպուած արաբական արշաւանքի նպատակը, ինչպէս որ առաջուց յայտարարել էր արաբական խալիֆան։

Սարսափելի էր կրօնական այն սաստիկ հալածանքը, որ ա-

բարացիները սկսեցին կրապաշտ պարսիկներին դէմ: Ամենասոսկալի պատիժների էին ենթարկւում այն պարսիկները, որոնք որ և է դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս Իսլամի դէմ: Կարձ ժամանակի ընթացքում Պարսկաստանի բնակիչները ստիպուած եղան թողնել կրակի պաշտամունքը և մի կերպ հաշտուել մահմեդական նոր կրօնի հետ:

Իսկ այն պարսիկները, որոնք ոչ մի պայմանով չէին ցանկանում հրաժարուել իրանց նախնիքների պաշտած «յաւիտենական կրակից», ստիպուած եղան թողնել իրանց նահանգները և արաբացիներից, որքան կարելի է հեռու փախչել, որպէս զի ազատեն նրանց կրօնական հալածանքներից: Եւ հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ արաբացիները չկարողացան միանգամից Պարսկաստանի բոլոր մասերում տարածել իրանց առաջին մեծ Սալիֆայի քարոզած կրօնը: Դրա համար հարկաւոր էր ժամանակ, որպէս զի արաբացիները կարողանային իրանց նուաճած երկրի բոլոր մասերում արմատացնել մահմեդականութիւնը:

Նոր կրօնի ամենաոխերիմ թշնամիները հանդիսացան Պարսկաստանի նշանաւոր նահանգներից մէկի՝ Փարսիստանի բնիկները, որոնց մէջ Զրադաշտի կրօնական վարդապետութիւնը ամենից խոր արմատ էր ձգել: Դրա համար էլ ամենից շատ տուժեցին այդ նահանգի պարսիկները, որոնք անասելի տանջանքների ենթարկուեցին մոլեռանդ արաբացիների կողմից: Վերջիններս այդտեղ էին կենդրոնացրել թէ իրանց քաջ զինուորները և թէ պրոպագանդիստ քարոզիչների մի զգալի մասը: Այդտեղ վաղ ժամանակներից ի վեր գոյութիւն ունէին բազմաթիւ կրակատներ, որոնք Պարսկաստանի միւս մասերից շարունակ ուխտաւորներ էին գրաւում: Փարսիստանը Իսլամից առաջ կրակապաշտ պարսիկների կրօնական գլխաւոր կենդրոններից մէկն էր կազմում, որտեղ կրակի պաշտամունքը աւելի հանդիսաւոր ձևերով էր տեղի ունենում: Այդպիսի մի կենդրոնում Մահմեդի նոր կրօնը չէր կարող սովորական յաղթանակը տանել: Այդ էր գլխաւոր պատճառը, որ Փարսիստանում դեռ Աբրահեան հալստութեան ժամանակ գոյութիւն ունէին կրակի բազմաթիւ տաճարներ, որոնց երկրպագուները մինչև այսօր էլ թողել են իրանց հաւատարիմ ժառանգները Պարսկաստանի զանազան մասերում:

Զափազանցութիւն չի լինիլ, եթէ ասենք, որ Պարսկաստանի ազգաբնակչութեան բազմազան տարրերից և ոչ մէկը իր կրօնի համար երկար ժամանակի ընթացքում այնպէս սոսկալի կերպով չէ տանջուել, ինչպէս զրադաշտական պարսիկները: Այդ տանջանքները ունեն մօտ 1200 տարուայ պատմութիւն: Արաբական տի-

րապետութիւնից մինչև 19-րդ դարու առաջին քառորդը կրակապաշտ ֆարսերի պատմութիւնը արիւնով է ներկուած: Այդքան ժամանակի ընթացքում ֆարսերը իրանք կենդրոնական իշխանութեան կողմից անխնայ կերպով հալածուել և միշտ տուժել են կրակի պաշտամունքի համար: Նրանք ազատ շունչ են քաշել Պարսկաստանի միայն վերջին երեք միապետների օրով, որոնց շնորհիւ կրօնական ազատութիւն է հրատարակուել նաև կրակապաշտների համար: Կրօնական այդ չտեսնուած հալածանքն է եղել պիւաւոր պատճառը, որ զրադաշտական ֆարսերի մեծ մասը գաղթել է Հնդկաստանի զանազան քաղաքները և նրանց միայն փոքր թիւ մասն է մնացել Պարսկաստանում, որի ապագան յուսատու է:

Պարսկաստանի ներկայ կրակապաշտները մի քանի անուններով են յայտնի: Նրանք կոչւում են Փարսեր, Զարդուշտիներ, (Զրադաշտականներ) Պրակապաշտներ և Գեարեր: Վերջին անունը ծագել է «գեաւուր» խօսքից, որ անհաւատ է նշանակում: Այդպէս են կոչւում նրանց թէ մահմեդական պարսիկները և թէ Պարսկաստանում ապրող միւս ազգերը: Հէնց այդ է պատճառը, որ կրակապաշտները սաստիկ վիրաւորւում են, երբ գեարը խօսքն էի գործածում նրանց վերաբերմամբ:

Ինչպէս Պարսկաստանի միւս ազգերի, այնպէս էլ գեարերի ճիշտ թիւը մինչև այսօր էլ յայտնի չէ, որովհետև այնտեղ միշտ բացակայել է ազգաբնակչութեան վիճակագրութիւնը եւրոպական մտքով: Սակայն մեր հաւաքած վիճակագրական մօտաւոր տեղեկութիւնների հիման վրայ, Պարսկաստանում ներկայումս ապրում են մօտ 10,000 գեարեր, իսկ նրանց մեծ մասը (105,000)՝ գաղթել է Հնդկաստանի նշանաւոր կենդրոնները, զիւաւորապէս Բօմբէյ (որտեղ առևտրով և բանկիրութեամբ են զբաղւում) և Անգլիա (250):

Գերմանացի գիտնական ղօէտ. Հուլթում-Շինդլէրը 1882 թւին հրատարակած իր վերոյիշեալ յօդուածում տուել է գեարերի այն մօտաւոր վիճակագրութիւնը, որ եղել է 1879 թւին: Ըստ այդ վիճակագրութեան այն ժամանակի գեարերի ընդհանուր թիւը հասել է 8499-ի:

Սակայն մեր հաւաքած վիճակագրական տեղեկութիւնների համեմատ գեարերի թիւը 1879 թւից սկսած մինչև այսօր հետզհետէ բազմացել և հասել է մօտաւորապէս 10,000-ի: Գեարերի թիւը այդքան ժամանակուայ ընթացքում աւելի կբազմանար, եթէ նրանց մի զգալի մասը առևտրական գործերով Հնդկաստան գաղթած չլիներ: Դրան իբրև ապացոյց ծառայում է մի ուրիշ վի-

ճակագրութիւն, որ եղել է 1854 թուին: Կրակապաշտ մի նշանաւոր գիտնականի (Ֆրեմլի) ասելով, այդ թուականին ամբողջ Պարսկաստանում եղել է 7200 գեաբը, որոնցից 6658 հոգի բնակւում էին Շաղդ քաղաքում (3310 տղամարդիկ և 3348 կանայք), 450 ֆերմանում, 50 թէհրանում և մի քանի հոգի էլ Շիրազում: Հետևապէս գեաբների ընդհանուր թիւը 25 տարուայ ընթացքում (1854—1879) աւելացել է 1299 հոգով: Եթէ ի նկատի ունենանք նաև այն հանգամանքը, որ նրանցից շատերը $\frac{1}{4}$ տարուայ ընթացքում գաղթել են Հնդկաստան և ուրիշ երկրներ, այն ժամանակ պարզ կլինի, թէ որքան զգալի կերպով բազմանում է նրանց ընդհանուր թիւը:

Պարսկաստանի գեաբները գլխաւորապէս բնակւում են Շաղդ, ֆերման, թէհրան, Բաշան, Շիրազ և Բուշէր քաղաքներում ու նրանց շրջակայ գիւղերում: Հստ քաղաքների նրանց թիւը հետևեալն է.

Շաղդ իր շրջակայքով	.	.	.	.	6600
ֆերման	«	«	.	.	2600
թէհրան	«	.	.	.	500
Շիրազ	«	«	.	.	60
Բաշան	«	«	.	.	50
Բուշէր	«	«	.	.	40

Իսկ մնացած 160 հոգին ցրուած են Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում, որտեղ նրանք ժամանակաւորապէս են միայն ապրում: Առհասարակ Պարսկաստանի գեաբների մէջ տիրում է ընդհանուր ձգտումն ապրելու իրանց գլխաւոր կենդրոններում (Շաղդ, ֆերման և թէհրան) կամ նրանցից ոչ հեռու:

Գեաբները ընդհանրապէս բարձրահասակ և նիհար մարդիկ են: Նրանք սևահեր, սևաչեայ և գունատ են: Կարմրահեր և գեր գեաբների թիւը շատ քիչ է: Նրանց կաշուի գոյնը մի քիչ դեղնաւուն է և կարմիր թուշ ունեն միայն կանայք: Իրանց դէմքի գծագրութեամբ գեաբները աւելի շուտ նման են հայերին, քան մահմեդական պարսիկներին: Կրակապաշտները հայերից տարբերւում են միայն իրանց տարազով, որ բաւական նման է պարսկականին:

Տղամարդ գեաբները հագնում են զանազան կտորներից երկար վերնադգեստ, արխալուզ, որ նրանց լեզւով կոչւում է պինարահ, իսկ տակից հագնում են հօթն (սրբազան թիւ) տարբեր կտորներից ներսի շապիկ (սեդրէհ) և գլուխները ծածկում են դաւտարով (չալմա): Քաղաքներում միայն գեաբները դնում են պարսկական գլխարկներ, որ կոչւում է կօլա: Նրանք իրանց մարմնի վրայ կախում են նաև աղօթքի թալիսմանը, որ կոչւում է քուշտի:

Գեաւորների գուլպաները, վարտիկները և կօշիկները նման են պարսկականին:

Սակայն շատ հետաքրքրական է գեաւը կնոջ տարազը: Այն ինչ պարսկահպատակ ընդ որ ազգերի կանանց մեծամասնութիւնը չադրաներով կամ չարսաւներով ծածկուած է դուրս գալիս փողոց, գեաւը կինը այդ տեսակէտից բացառութիւն է կազմում գրեթէ ամբողջ Պարսկաստանում: Նրան բոլորովին անծանօթ է չարսաւի գործածութիւնը: Գեաւը կինը ամեն տեղ դուրս է գալիս բաց երեսով և առանց սաւանի: Մահմեդական հարեմական կեանքը ամենից քիչ ազդել է նրա վրայ: Նա առանց խուսափելու խօսում է թէ եւրոպացիների, թէ հայերի և թէ ուրիշ ազգերի պատկանող անհատների հետ: Միայն մի քիչ քաշում է պարսիկներից:

Գեաւը կնոջ հագուստը բաղկացած է հետեւեալ մասերից: Կանայք իրանց գլուխները ծածկում են հինգ տարբեր աղուխներով, հագնում են զանազան գոյների կտորներից կարած երկար շապիկներ, նրանց վրայով արխալուղ, որը նոյնպէս կոչւում է պինարահ, յետոյ ուռած վարտիկ, որ շելվար է կոչւում. կանանց զարդարանքները հետեւեալներն են. մատանի (ունգուշտէր), ապարանջան (միլդաշտ), օդեր և այլն:

Գեաւորների ընտանեկան կեանքը բաւական նախանձելի է: Այնտեղ գոյութիւն չունի հարեմական կեանքը իր մի շարք բացասական երևոյթներով: Գեաւը կինը ոչ թէ հարեմի կամ խոհանոցի զարդ է, այլ իր ամուսնու հաւասար ընկերը: Գեաւորների մէջ ամուսնութեան ձևերից տիրապետողը միակնութիւնն է: Բազմակնութիւնը շատ քիչ է տարածուած նրանց մէջ: Գեաւը երկրորդ կին է պահում այն դէպքում, երբ իր առաջին կինը ամուլ է: Այդ դէպքում երկրորդ կին առնելը թոյլ է տալիս նրանց օրէնքը: Այն գեաւորները, որոնք գաղտնի կերպով ուրիշ կանայք էլ են պահում, ենթարկւում են հասարակութեան կատարեալ արհամարհանքին: Շատ մեծ է այն երիտասարդ կանանց թիւը, որոնք իրանց առաջին ամուսնու մեռնելուց յետոյ երկրորդ անգամ չեն ամուսնանում, որովհետեւ երգուել են հաւատարիմ մնալու:

Շատ հետաքրքրական է ամուսնութեան սովորութիւնը գեաւորների մէջ: Ամուսնանալու ժամանակ ամուսինները երգում են միմեանց հաւատարիմ մնալու թէ ներկայ և թէ ապագայ կեանքում: Հօրեղբօր որդին կարող է ամուսնանալ իր հօրեղբօր աղջկայ հետ: Նոյնպէս և մօրաքրոջ աղջիկը մօրաքրոջ որդու հետ: Իւրաքանչիւր գեաւը ծնողներ ամենից առաջ աշխատում են իրանց զաւակներին ամուսնացնել իրաւունք ունեցող ազգականների հետ:

Ամուսնութեան հանդէսը կատարում է նրանց մութէթը (մոգը),

որը գտնուում է ամենաբարձր հոգևորականի (ղապտուր—է զապտուրան) իշխանութեան ներքոյ։ Աւագ քահանան կոչւում է զահմորէթ։ Ամուսնացող զոյգերի համար դահմորէթը պարտաւոր է գրաւոր թոյլտուութիւն խնդրել ամենաբարձր հոգևորականից։ Այդ թոյլտուութիւնը ստանալուց յետոյ դահմորէթը գնում է ամուսնացող զոյգերի մօտ և ամենքի ներկայութեամբ գրաւոր հրամանը յանձնում մորէթին (մոգին)։ Վերջինս այդ հրամանը ստանալուց յետոյ միայն կարող է կատարել հարսանիքի հանդէսը։

Աղջիկները սովորաբար ամուսնանում են 12 տարեկանից սկսած, իսկ տղաները 18։ Գեարդերի կարծիքով եթէ մի աղջկայ ուսերին պինդ խփում ես և նա վայր չէ ընկնում, նշանակում է նրա ամուսնանալու ժամանակը արդէն հասել է։ Հարսանիքի հանդէսը միևնոյն օրը սկսւում է թէ աղջկայ և թէ տղայի տներում։ Աւագ քահանան ամենից առաջ գնում է տղայի մօտ և նրանց հիւրերի միջից ընտրում հօթն ծերեր կամ ազատականներ, որոնք մի մի վառած մոմ բռնած գնում են հարսի տունը։ Հարսի հայրը մեծ պատուով ընդունում է աւագ քահանային և 7 ազատականներին։ Աւագ քահանան յայտնում է հարսնացուի հօրը, որ ինքը իր վկաներով եկել է աղջկայ կամքը և իրաւունքը խնդրելու։ Հայրը իրաւունք է տալիս դրանց ներկայանալու աղջկան։ Վերջինս այդ ժամանակ ծածկուած է լինում մի կանաչ քօղով (շալսարզ) և շրջապատուած իր ամենամօտիկ ազգականներով։ Աւագ քահանան երգելով 7 անգամ հարցնում է աղջկան հետեւելու. «Հըմօյիւնէ Բէյ-Սոսրով շմօ բէաղդօ նեքօհէ Հուշանգէ Բէյումարզ ոօզիհիդ» Հէմօյիւնէ Բէյ-Սոսրով (աղջկայ անունը և ազգանունը) դուք համաձայն էք ամուսնանալու Հուշանգէ Բէյումարզի (տղայի անունը և ազգանունը) հետ։ Աղջիկը երգելով և երկարացնելով պատասխանում է բալի (այո)։

Աղջկայ համաձայնութիւնը լսելուց յետոյ բոլոր ներկայ եղողները ուրրա են կանչում։ Ուրրա են կանչում նաև աւագ քահանայի՝ աղջկան ուղղած հարցի ժամանակ։ Դրանից յետոյ մոգ-պետը աղջկայ անունը յիշելով, հարցնում է հետեւելու. «Ռեզօհի քէ դէհ խա ոսաս, սոլորի քիդէ փետարէ ոսաս, վեաքիլը շմօ քեհնէ», («այս գործի համաձայնութիւնը, որ ձեզ է վերաբերում և իրաւունքը, որ ձեր հօրն է պատկանում, օ՜վ է ձեր կողմից վկան»)։

Աղջիկը սովորաբար իր հօր վրայ է մատնացոյց անում, եթէ նա կենդանի և ներկայ է, հակառակ դէպքում իր ամենամերձաւորին։ Բոլոր ներկայ եղողները բարձրաձայն աղաղակներով շնորհաւորում են և աւագ քահանան հարսնացուի և փեսացուի

վկաների հետ միասին վերադառնում է փեսայի տունը, որտեղ նրան սպասում է և մոգը:

Փեսացուի տանը նախօրօք պատրաստում են հարսի հագուստները և հարսանիքից մի քանի օր առաջ ուղարկում աղջկայ տունը: Փեսացուի հագուստներն էլ պատրաստում են հարսնացուի տանը: Հարսնացուն հագուստները ուղարկելու ժամանակ իր ապագայ ամուսնուն ուղարկում է նաև գեաբրիբի գլխաւոր կրօնագիրքը Զենդ-Աւեստան, որի մէջ ամփոփուած է Զրադաշտի վարդապետութեան բովանդակութիւնը: Հագուստները ստանալուց յետոյ փեսացուն հագնում է դրանք, միայն բոլորովին արձակ և առանց կոճկելու: Նրա հագուստների վրայ ոչ մի կապ չէ լինում: Այդպէս է վարւում փեսացուն, որպէս զի իր գործը ապագայում աջող լինի և կեանքի ոչ մի ասպարիզում չկապուի:

Բոլոր ներկայ եղողները մտնում են հիւրասենեակը: Աւագ մոգը ամենքին առաջարկում է աղօթել: Փեսացուն կանգնում է հարսնացուի տնից եկած վկայի կողքին և նրա հետ միասին աղօթում: Աղօթքից յետոյ ամենքը նստում են: Փոքր բարձեր են ներս բերում: Հարսնացուի վկան նստում է այդ բարձերի վրայ, փեսացուն նրա հանդէպ, իսկ քահանան տեղաւորւում է նրանց մէջ: Այդ բարձերը փեսացուն է առաջարկում իբրև պատիւ հարսնացուի վկային: Քահանան այդ երկուսի մէջ է տեղ բռնում նրա համար, որպէս զի երկուսի դէմքերն էլ կարողանայ դիտել: Այդ ժամանակ աւագ քահանան իր մօտ պահած ամուսնութեան հրամանը յանձնում է քահանային: Քահանան կամացուկ կարդում է դա և համբուրելով իր ճակատին դնում:

Դրանից յետոյ մոգը հարցնում է փեսայից, թէ նա արդեօք մի ուրիշին երբ և իցէ ամուսնութեան առաջարկ չէ արել: Փեսան բացասական պատասխան է տալիս: Մոգը հասկացնում է փեսային, որ ապագայում մեղքի ամբողջ ծանրութիւնը կրնկնի փեսայի վրայ, եթէ նա երբ և իցէ մի ուրիշ աղջկայ առաջարկել է ամուսնանալու: Միևնոյն հարցը մոգը տալիս է նաև հարսի վկային:

Հարսանիքի հանդիսի համար առաջուց պատրաստում են մի աման քաղցրիդէն և 7 տեսակ չոր մրգեղէն: (7 և 33 թուերը գեաբրիբի համար սրբազան նշանակութիւն ունին): Աւագ քահանան այդ մրգերից մի քիչ վերցնում, դնում է փեսայի այն ձեռքում, որ բռնել է հարսի վկան: Փեսայի կողմից մի երիտասարդ մօտենում է այդ երկուսին և իր երկու ձեռքերը դնում փեսայի գլխին: Աւագ քահանան բռնում է այդ երիտասարդի ձեռքերը և նրանց մէջ դնում 7 տեսակ չոր մրգերից: Միւրգը ծածկում է կա-

նաչագոյն մետաքսի մի կտորով, իսկ վերջինիս վրայ դնում մի մկրատ, մի նուռ և մի ձու:

Դրանից յետոյ է կատարւում ամուսնութեան իսկական ծէսը զանազան աղօթքներով: Աւագ քահանան փեսային մի շարք խրատներ և խորհուրդներ է տալիս՝ ամուսնական կեանքում հաւատարիմ լինել, լաւ ըմբռնել փոխադարձ օգնութեան մեծ նշանակութիւնը, մերձաւորներին օգնելու յարգել, ծերերին պատուել և այլն: Քահանան մանաւանդ շեշտում է այն հանգամանքի վրայ, որ փեսան իր կեանքում շրջապատող մարդկանց վերաբերմամբ ոչէտք է հաշտարարի, խնամակալի և խորհրդատուի դեր կատարի: Վերոյիշեալ խրատներ տալը տեւում է $3\frac{1}{4}$ ժամ:

Գեաւորների կարծիքով իւրաքանչիւր անհատ իր կեանքում պէտք է ունենայ մի բարի խնամակալ և խորհրդատու, առանց որի նա կեանքում ոչինչ չպէտք է գործի, որովհետեւ նրանք ասում են. «Անխորհուրդ գործը չի կատարուիլ կամ չի իրականանալ և այն գործը, որ մարդկանց դուր չէ գալիս, աստծուն էլ հաճելի չէ»: Վերոյիշեալ խրատները լսելուց յետոյ փեսան ընտրում է իր կեանքի խնամակալը—դօն (գիտուն): Դրանից յետոյ քահանան խրատում է նաև հարսին և փեսային առաջարկում է ընտրել իր ազիզ օրը ամսուայ մէջ:

Գեաւորները իւրաքանչիւր ամսի 5 օրը (9, 13, 16, 20, 26) ազիզ կամ նուիրական են համարում: Այդ օրերից մէկը իւրաքանչիւր գեաւոր պէտք է իր համար իրեն ազիզ օր ընտրի և բացի զրանից որոշի իր տնային մոգին: Ահա սրանով էլ վերջանում է գեաւորների հարսանիքի հանդէսը, որի վերջին մասը զուտ քէֆից է բաղկացած լինում:

Որովհետեւ գեաւորների համար իւրաքանչիւր ամսի 5 օրը ազիզ է համարւում, զրա համար էլ մի քանի խօսք կասեմք նաև նրանց օրացոյցի մասին, որ բաւական տարբերւում է պարսկականից: Գեաւորական օրացոյցի այդ տեղեկութիւնները մենք քաղում ենք զօկտ. Հոլթում-Շինդլէրի վերև յիշած ուսումնասիրութիւնից.

Գեաւորների տարին ունի 360 օր, որ բաժանւում է 12 ամիսների վրայ (իւրաքանչիւր ամիս ունի 30 օր): Ամսի իւրաքանչիւր օր ունի իր առանձին անունը: 12 ամիսները հետևեալներն են.

1. Փերվեդին
2. Արդիրեհշտ
3. Խուրդադ
4. Տիր կամ Տեշտէր
5. Ամուրդադ
6. Շեհրիվէր (Շեհրիուր)

7. Միհր
8. Աբան (Աբուն)
9. Ադհէր (Ադուր)
10. Դէ
11. Բահման
12. Իսֆէնդար (Սեֆէնդար)

Ամսի 30 օրերը հետևեալ անունները ունեն.

1. Հօրմուզդ	11. Խուրշիդ	21. Ռամ
2. Բահման	12. Մահ	22. Բադ
3. Արգիրեհեշտ	12. Տիր	23. Դէրէդին
4. Շեհրիուր	14. Գուշ	24. Դին
5. Սեֆէրդարմուզդ	15. Դէրէմին	25. Էրդ
6. Խուրդադ	16. Մին	26. Աշտատ
7. Ամրդադ	17. Սարվեշ	27. Ասման
8. Դէրադէր	18. Ռէշն	28. Զիադ
9. Ադհէր	19. Ֆերվէրդին	29. Մարեսֆէնդ
10. Աբան	20. Բահրամ	30. Անարան

Գեարդերը իրանց տարեթիւը հաշուում են 632 թւից, երբ Սասանեան հարստութեան վերջին թագաւոր Յազկերտ Գ-ը գահը բարձրացաւ. սակայն շատ պատմաբանների կարծիքով Յազկերտ Գ. ոչ թէ այդ թուականին է գահ բարձրացել, այլ 634-ին:

Իւրաքանչիւր ամիս բաժանւում է 4 միմեանց անհաւասար շաբաթների կամ շրջանների, որոնց առաջին օրերը (1. 8. 15. 23) գեարդերի համար տօն օրեր են:

Իւրաքանչիւր ամսի 3 կամ 4 օրը հոգևորականների համար աղօթքի օրեր են: Տօն օրեր են հաշուում նաև ամսի այն օրերը, որոնց անունները ամիսների անուններին նման են. բացի դրանից տօն օրեր են գարնանամուտի առաջին օրը, Քէյ Սոսրովի ծննդեան օրը, խուրդադի 6-ը (այդ օրը որոշուած էր սպանել Պարսկաստանի բոլոր գեարդերին, բայց բարեբաղդարար նրանք ազատուեցին Շահ-Աբբաս Բ.-ի շնորհիւ), Տիրմահի 13-ը (այդ օրը սկսեց Ֆէրիդունը տէրութիւնը բաժանել իր որդիներին), Տիրմահի 22-ը (երբ Ֆէրիդունը վերջացրեց տէրութեան բաժանումը), կրակի տօնը, երբ բոլոր տներում մեծ կրակներ են վառում, աղօթում և ազգականներին հիւրասիրում և այլն:

Բոլոր գեարդերը Քէյ-Սոսրովի մահուան օրը սուգ են պահում: Ֆէրվէրդինի 1—6-ը տօն է. ամեն օր ծով են պահում կէս-օրից մինչև արևի մայր մտնելը և ամբողջ ժամանակը աղօթում են ¹⁾:

Մեծ ծէսերի և սովորութիւնների հետ է կապուած գեարդերի մէջ ոչ միայն հարսանիքի հանդէսը, այլև ծնունդը: Գեարդը իր կեանքում ամենից շատ ուրախանում և զանազան տեսակ հիւրասիրութիւններ է սարքում նաև ծննդեան հանդէսի ժամանակ:

¹⁾ Houtoum-Schindler: Die Parsen in Persien, ihre Sprache etc. 62.

Գեաքերի մէջ ծննդաբերութեան հետ կապուած են հետեւեալ սովորութիւնները:

Ծննդաբերութեան ժամին գեաքը կինը նստում է, մի քիչ յենուելով դէպի ետև: Նրա մօտ լինում են երեք ուրիշ կանայք, որոնցից մէկը բռնում է ծնող կնոջ ուսից, երկրորդը մէջքից, իսկ երրորդը շփում է նրա մարմինը: Ծնելուց առաջ սենեակում դնում են սոխ, հաց, աղ, դանակ, ատրճանակ կամ հրացան, ասեղ, կրակ, խունկ, կնդրուկ, մի շիշ և զանազան տեսակ անուշահոտ փայտեր կամ բոյսեր: Մի քանի աղիւսներ են շարում, կրակ են դնում դրանց վրայ և այրում են անուշահոտ փայտերը կամ բոյսերը: Ծնելուց առաջ կինը կանգնում է այդ աղիւսների վրայ և կրկին նստում իր անկողնում: Երեք կանայք, որոնք իսկապէս մանկաբարձուհու դեր են կատարում, վերցնում են նորածին երեխային, լուանում են տաք ջրով, փաթաթում շորով, որից յետոյ ներս է մտնում մոզը և աղօթում թէ մօր և թէ նորածին երեխայի համար: Ծննդեան առաջին օրը երեխային կերակրում են շաքարաջրով և թալմ իւղով, իսկ երրորդ օրուանից արդէն մօր կաթով: Սոխը, հացը, դանակը, ատրճանակը կամ հրացանը և ասեղը դնում են կնոջ բարձի տակ և մանկաբարձուհի կանանց աչքերը օծում են անուշահոտ իւղերով իբրև ուրախութեան նշան: Յետոյ սենեակի շուրջը գիծ են քաշում և ասում հետեւեալ խօսքերը.

Գիծ եմ քաշում

Գեծ եմ քաշում,

Ծնող կնոջ

Գիծն եմ քաշում:

Եթէ սենեակը սպիտակացրուած է լինում, այն ժամանակ գիծը ածուխով են քաշում, որպէս զի նա պարզ երևայ: Գեաքերի կարծիքով վերոյիշեալ գիծը քաշում են նրա համար, որպէս զի օտար և վտանգաւոր մարդիկ չկարողանան ներս մտնել ծնող կնոջ սենեակը և նրան նեղացնել: Դանակը, ատրճանակը կամ հրացանն էլ կնոջ պաշտպանութեան համար է լինում դրուած նրա բարձի տակ:

Մանկաբարձուհի երեք կանանցից մէկը 3 օր շարունակ մընում է ծնող կնոջ մօտ: Երեք օրից յետոյ մի պղնձէ գաւաթով կնոջ և նորածին երեխայի գլխին ջուր են ածում, իբրև մաքրելու նշան: Նոյնը կրկնում են վեցերորդ և քառասներորդ օրը:

Ծննդեան չորրորդ օրը ազգականները գնում են նորածին մանկան անունը որոշելու: Գեաքերի մեծ մասը երկու անուն ունի: Առաջին անունը նրանք ստանում են իրանց ծնուելու առա-

ջին օրը, իսկ երկրորդը չորրորդ օրը: Նորածին մանուկը ստանում է կամ իր ծնողների առաջուկայ որոշած անունը, կամ հաւաքուած ազգականների ձայնից բազմութեամբ ընտրած անունը, կամ թէ չէ ամսի այն օրուայ անունը, երբ լոյս աշխարհ է եկել մանուկը:

Գեարդերի մէջ տղամարդկանց ամենատարածուած անունները հետեւեալներն են.

Բախտիար, Բահրամ, Ռուստամ, Իսֆանդիար, Արտիշիր, Ռաշիդ, Զոհրար, Բահման, Խոզարաշխ, Ահուրմազդիար, Նիշիրվան, Սիավուշ, Զեմշիդ, Մեհրբան, Քէյ-Պոսրով, Քերիմ, Մուրադ, Նօրուզ, Քեմէնդար, Զհանգիր, Ռահման, Մանուչէր, Զալ, Ֆիրդուսի, Շահգադ, Իսկենդէր և այլն:

Կանացի տարածուած անունները հետեւեալներն են. Խուրշիդ (արեգակ), Գիւլիստան, Պեմա, Գիւլբերի (վարդակին), Գիւլանգամ, Գիւլրանդ (վարդագոյն), Գոհար, Քոքեր, Նարաթ, Մահրանու, Լէլի, Գիւլրու և այլն:

Դօկտ. Հութում Շինդլէրը գեարդերին նուիրուած իր ուսումնասիրութեան մէջ նկարագրում է մի քանի ուրիշ սովորութիւններ, որոնք կապուած են ծննդաբերութեան հետ: Նրա ասելով ծննդկան կինը իր անկողինը թողնում է վեցերորդ օրը և մինչև քառասուն օր լրանալը չէ ճաշում իր ընտանիքի անդամների հետ միասին: 40 օր անցնելուց յետոյ կինը մաքրում է, որից յետոյ միայն իրաւունք է ստանում շփուելու ընտանիքի միւս անդամների հետ: Ծննդկան կնոջ հագուստները դնում են մի սարի վրայ և քարերով ծածկում դրանք: Շատ անգամ աղքատ մարդիկ վերցնում են այդ հագուստները, մաքրում և իրանց համար գործածում:

Բացի դրանից միւսնոյն գիտնականի ասելով ծննդկան կնոջ և նրա նորածնին 6 օր շարունակ մեծ վտանգ է սպառնում: Այդքան ժամանակի ընթացքում մէկը շարունակ պէտք է հսկի մօր և նորածնի վրայ, որպէս զի կանացի դէմք ունեցող Ալ կոչւած կենդանին ներս չմտնի և չսպանի երկուսին կամ երեսային չփախցնի: Այդ հսկողութիւնը շատ խիստ է լինում մանաւանդ վեցերորդ օրը, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները ծննդկանին շրջապատած հսկում են մինչև եօթներորդ օրուայ առաւօտը, որպէս զի Ջիշ կոչւած թռչունը չյափշտակի նորածնին: Գեարդերի կարծիքով այդ թռչունը սովորաբար երևում է վեցերորդ գիշերը, սպանում է ծննդկանին և փախցնում նորածնին, եթէ վերջիններիս վրայ հսկողութիւն չկայ:

Այսքանն է պատմում դօկտ. Հութում-Շինդլէրը. սակայն

այդ սովորութիւններից մի քանիսը այժմ վերանում են գեարբերի մէջ, ինչպէս միզ պատմեցին Թէհրանի՝ մի քանի կրակապաշտներ:

Եթէ ծննդկանը կամ նորածինը քառասուն օրուայ ընթացքում մեռնեն, այն ժամանակ նրանք դասւում են հասարակ մեռեալների շարքում: Երբ ծննդկանը առաջին օրերում ամեն տեսակ վտանգներից ազատւում է, այն ժամանակ նրա ընտանիքը հիւրասիրում է իր մօտիկ ազգականներին և բարեկամներին, որոնք երկու օր շարունակ ուրախ ժամեր են անցկացնում միասին:

Գեարբերի ամենահետաքրքիր սովորութիւնները և ծէսերը Պալաւ են մեռեալների թաղման հանդիսի հետ: Մեռած գեարբերին թաղում են իրանց գերեզմանատներում, որոնք ընդհանուր խօսքերով «լուծեան ամրոցներ» են կոչւում: Գեարբերի ամենանշանաւոր «լուծեան ամրոցը»-ներից մէկը գտնւում է Թէհրանի մօտ՝ մի բարձր սարի գլխին, որ յայտնի է «Բիրի Շարաբանի» անունով: Դա գեարբական այն գերեզմանատունն է, որի նկարագրութեանը մի գրքոյկ է նուիրել Բաֆֆին «Բիրի-Շարաբանի» վերնագրով:

«Լուծեան ամրոցը» մի բարձր աշտարակի տեսք ունի, որ չորս կողմից շրջապատուած է բաւական հաստ պարիսպով: Աշտարակը միայն մի մուտք ունի, որի մօտ շարունակ հսկում է «լուծեան ամրոց»-ի գեարբ պահապանը:

Երբ մի գեարբ մարդ է մեռնում, նրա մարմինը լուանում են, թեթեւ կերպով հագցնում և տանում են «լուծեան ամրոց» ու դնում բաց երկնքի տակ: Նրան չեն թաղում հողի մէջ, որովհետեւ զրադաշտական օրէնքը խստիւ արգելում է այդ բանը: Մեռածի մարմինը հողի մէջ փթում և պղծում է երկիրը, որ բաղկացած է գեարբերի համար սուրբ 4 գլխաւոր տարրերից՝ հողից, օդից, կրակից և ջրից:

Դիակը դնում են մի պատուանդանի վրայ և գիշակեր թռչունների կերակուր դարձնում: Մի քանի օրից յետոյ մեռածի մերձաւորները գնում են տեսնելու, թէ վերոյիշեալ թռչունները դիակի մօր մասերն են ամենից առաջ գիշատել և դրա համեմատ էլ զանազան գուշակութիւններ անում: Եթէ մեռածի աչքը ամենից առաջ են գիշատել, նշանակում է նրան ապագայում մեծ երջանկութիւն է սպասում:

Երբ մեռեալի դիակը բոլորովին փթում կամ գիշակեր թռչուններից յոշոտւում է, «լուծեան ամրոց» ի միակ պահապանը վերցնում է նրա բոլոր ոսկորները և ձգում աշտարակի խոր փոսի մէջ, որտեղ ժողովւած են բոլոր մեռած գեարբերի ոսկորները:

Ամենամեծ զժգաղդութիւնն է ամեն մի գեաբրի համար, երբ նա օտարութեան մէջ է մեռնում, որտեղ չկայ «լուսթեան ամրոց»: Այդպիսի խոշոր գերեզմանատներ ունեն գեաբրերը Պարսկաստանի միայն այն քաղաքներում, որտեղ բաւականաչափ գեաբրեր են ապրում. օր. Թէհրան, Քերման, Նագդ, Շիրազ և ուրիշ տեղերում: Օտար քաղաքներում մեռնող գեաբրերի դիակները սովորաբար գնում են սարերի գագաթներին և չորս կողմը շարում քարեր: Այդպիսի գեաբրումն էլ դիակները պէտք է դրած լինեն քարէ, փայտէ կամ մետաղէ տախտակների վրայ, որովհետեւ ինչպէս ասացինք, գեաբրերի կարծիքով չպէտք է հողը պղծել նեխուող դիակով: Հէնց այդ է գլխաւոր պատճառը, որ գեաբրերը պըղտոր ջուր չեն թափում գետնի վրայ, այլ միայն այն տեղերում, ուր ծառ կամ խոտ է բուսած, որոնք ընդունակ են թափւած պըղտոր ջուրը ծծելու:

Վերոյիշեալ ծէսերն ու սովորութիւններն է թելադրում բոլոր գեաբրերին Ջրադաշտի վարդապետութիւնը, որի հիմնական բովանդակութիւնը հետեւեալն է:

Գեաբրերը կոչւում են նաև զարդուշտիներ նրա համար, որովհետեւ կրօնական տեսակէտից նրանք պատկանում են մի վարդապետութեան, որի հիմնադիրը համարւում է Ջրադաշտը: Վերջինիս կրօնական ամրողջ սխտեմը ամփոփուած է «Ջենդ-Աւեստա» կոչւած գրքում, որը բոլոր գեաբրերի ամենասրբազան գիրքն է:

Հին պարսիկների կրօնը դուալիստական վարդապետութիւն է դարձել և որոշ սխտեմի է ենթարկուել Ջրադաշտ մեծ իմաստունի շնորհիւ, որ ապրում էր Մովսէս մարգարէից յետոյ: Նրա բուն իրանական անունը Ջարադուշտրա էր, իսկ Ջրադաշտ են կոչւում նրան միայն հնադարեան կլասիք գրողները: Մի քանի իրանագէտների կարծիքով Ջենդ-Աւեստան սկզբում բաղկացած է եղել 21 մասերից, սակայն գրանցից մեկ հասել են միայն 4 մասերը.—Վենդիդատ (հին իրանական զիցարանութիւնը), Նաշնա (աղօթքների և աստուածներին նուիրուած ներբողների ժողովածուն), Վիսպերիդ (ուրիշ աղօթքներ). և Նաշտ (վերջաբան):

Ջրադաշտի վարդապետութիւնը քարոզում է, որ աշխարհս իր ծագմամբ պարտական է երկու սկզբունքների՝ բարւոյ և չարի: Այդ աշխարհը բաժանւած է երկու միմեանցից տարբեր թագաւորութիւնների, որոնցից մէկը բարի, լուսաւոր, լաւ է, իսկ միւսը՝ չար, խաւար և վատ: Առաջին թագաւորութեան ներկայացուցիչն է Ահուրամազդան կամ Որմիդդը, իսկ միւսինը՝ Անգրօմայնիան կամ Ահրիման: Այդ երկու ներկայացուցիչները յարատեւ կոււում են միմեանց հետ, իւրաքանչիւրը իր սկզբունքի յաղթանակի հա-

մար և կը գայ ժամանակ, երբ բարւոյ սկզբունքը կատարեալ յաղթութիւն կտանի: Արամազդի օգնականները համարուած են բարի հոգիները (հրեշտակներ) կամ անշապանդները, իսկ Ահրիմանինը՝ դեերը (սատանաները) կամ քաջքերը:

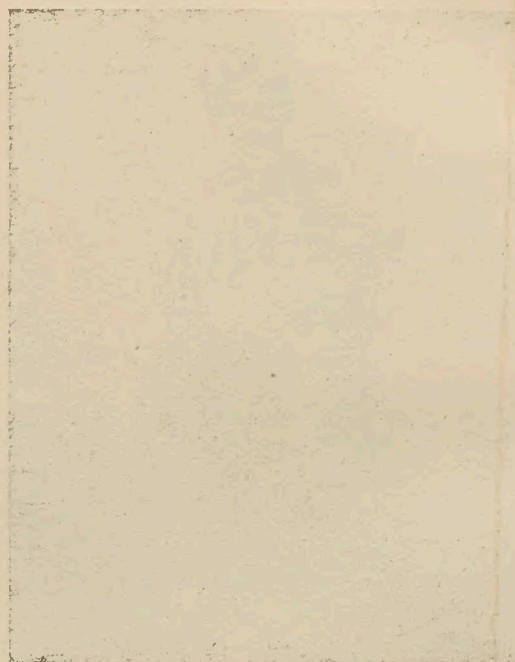
Զրադաշտի վարդապետութեան ընդհանրականները մասնակցում են վերոյիշեալ մեծ կուին: Նրանցից իւրաքանչիւրը պարտաւոր է օգնել Որմզդին, որպէս զի բարւոյ սկզբունքը կատարեալ յաղթանակ տանի: Սեմիտականութեան ազդեցութեան տակ Զրադաշտի վարդապետութեան մէջ ժամանակի ընթացքում զօրացել է մի աստուածութեան տարրը. հէնց դրա համար այդ վարդապետութիւնը իսկապէս ճանաչում է մի Աստուած, որի ներկայացուցիչը երկնքում արեգակն է (սուրշիդ), իսկ երկրիս վրայ—կրակը (աթէշ): Հէնց դրա համար արեգակը և կրակը կազմում են ընդ որդեաբերի պաշտամունքի ամենասրբազան նիւթերը: Կրակը-յաւիտենական լոյսի ամենամաքուր էմբլէման է: Կրակին պաշտելու համար գեաբերը կոչւում են նաև կրակապաշտներ (աթէշ փարաստ): Կրակի պաշտամունքը ամենահին ժամանակներում շատ տարածուած էր նաև իրանական մի ուրիշ երկրում՝ Մարաստանում, որ հարուստ էր իր նաւթային անշէջ և անսպառ աղբիւրներով:

Գեաբերը կրակին յարգում և պաշտում են քառակուսի ձեւով շինուած աղօթարաններում, որոնք կոչւում են կրակատներ կամ «Աթաշքետէ»-ներ: «Աթաշ» նոր պարսկերէն լեզուով նշանակում է «կրակ», որի համար զրադաշտական պարսիկները գործ էին թածում «թաշ» խօսքը. իսկ «քետէ» կամ «քէտահ» նշանակում է տուն:

Գեաբերի կրակատունը շրջապատուած է լինում պարսպաձեւ որի ներսը ոչ մի այլադաւան իրաւունք չունի մտնելու: Զրադաշտական օրէնքը գեաբերին խստիւ արգելում է իրանց աղօթարանների ներքին գաղտնիքները օտարադաւանութիւններին պատկանող անհատներին յայտնելու: Դա իւրաքանչիւր գեաբրի համար առնուազն սրբապղծութիւն է, որի համար նա կարող է ամենածանր պատիժների ենթարկուել: Կրակատան մէջ տեղում շինուած է վերևից ծածկուած մի հնոց, որի վրայ նկարուած է արեգակի կերպարանքը: Վերջինիս կարող են տեսնել միայն աղօթարանի հոգևոր պաշտօնեաները: Դրանք են մոզբը կամ քրմները, որոնք համարուած են գեաբերի կրօնական իմաստութեան և գիտութիւնների գլխաւոր ներկայացուցիչները: Դրանք են ամենից առաջ աղօթում (վուստա) և գրքեր (քետիֆ) կարդում

Գէոր (կրակապաշտ)

1819 (1819/1820)

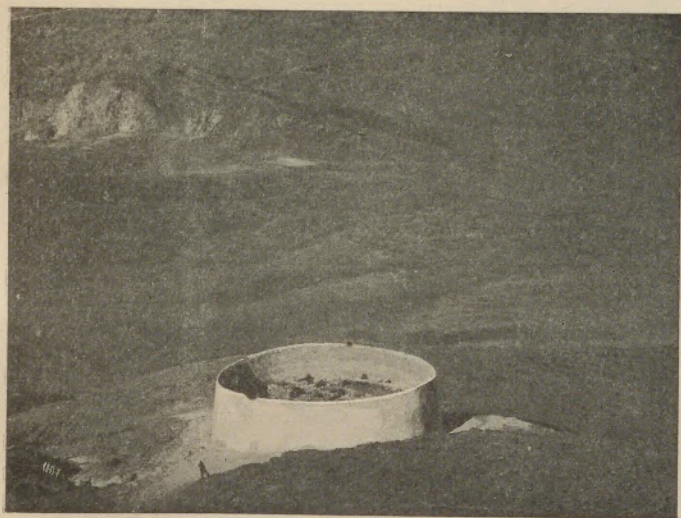
Գէորգի

1877

Պարսունի կամ Գէըրունի

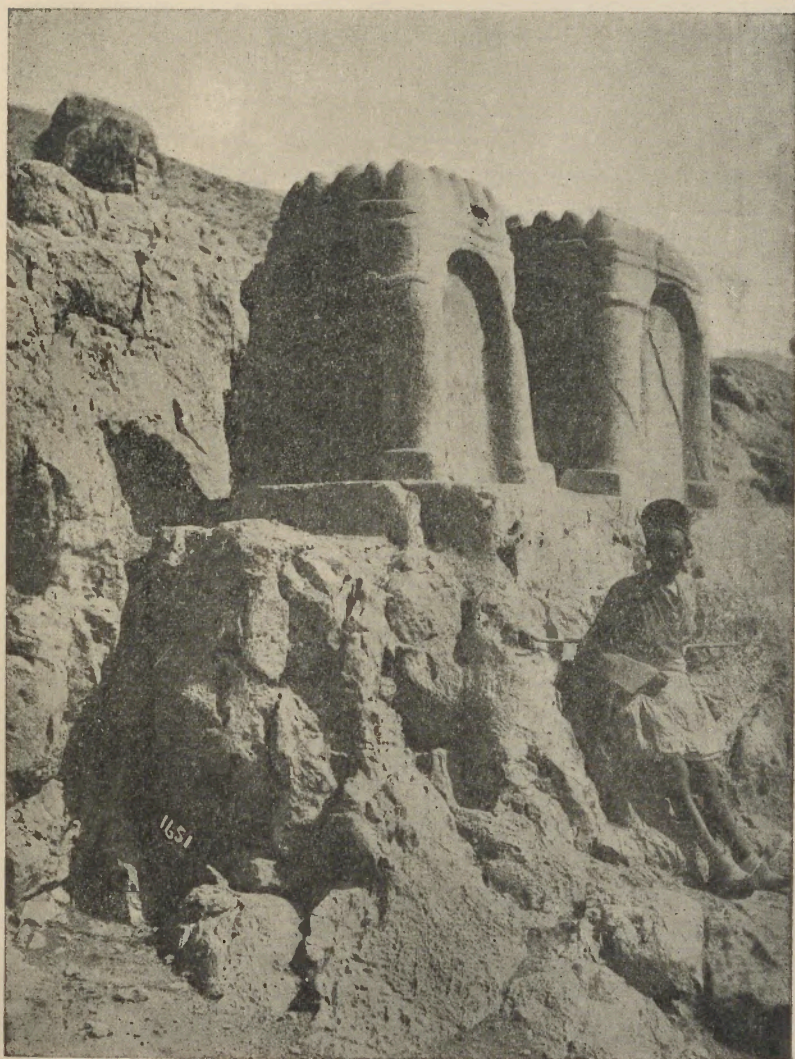
Գէըրների զերեզմաննոց

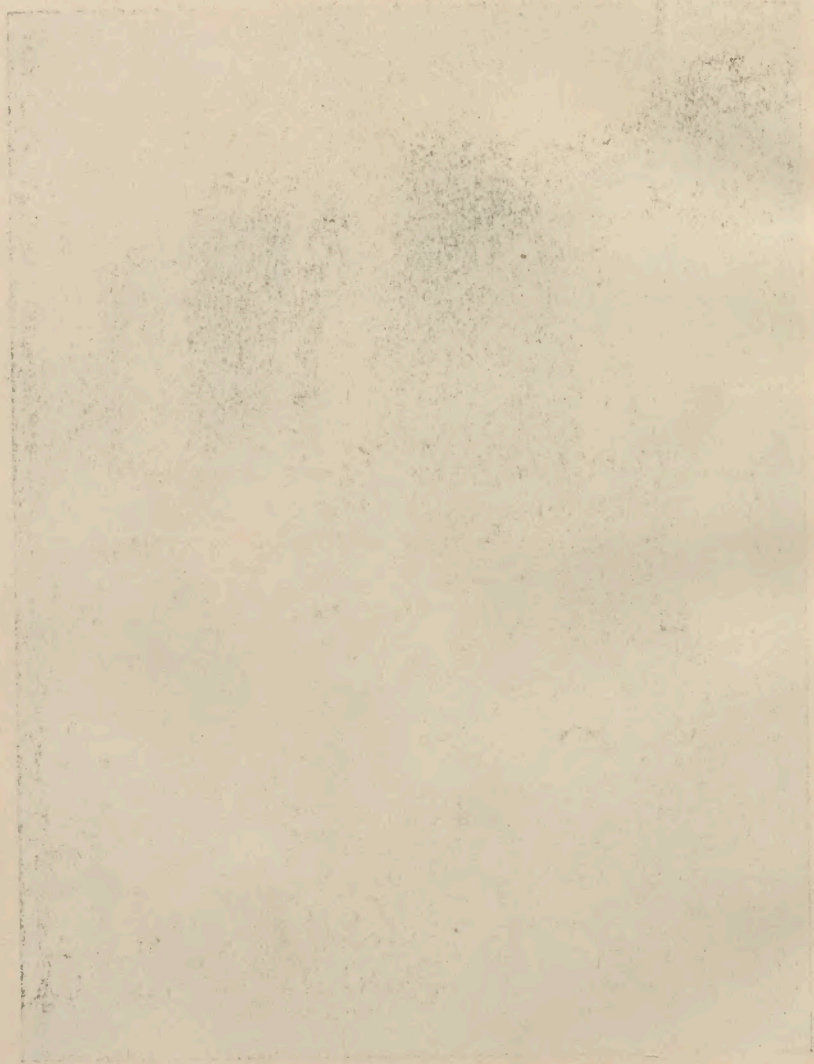
Դէքրների կամ պարսիների ընտանիք

Գէորնսրի տօն

Աղբուշան կամախրակատուն

հաւատացեալ գեաւորերի համար, որոնք աշխատում են լաւ յարաբերութիւն պահպանել իրանց քրմական դասակարգի հետ:

Հէնց այդ միեւնոյն քրմերի պարտականութիւնն է աղօթարանի կրակը միշտ անշէջ պահել, շարունակ փայտ կամ ածուխ ածելով սրբազան կրակի վրայ: Կրակի հնոցը ունի մի մեծ ծրխնելոյզ, որը աղօթարանի կտուրից դուրս է հանուած: Մոգերի պարտականութիւնն է հակել, որ կրակի մէջ ոչ մի կեղտոտութիւն չընկնի: Դրա համար էլ կրակատան կտուրի վրայ երբեմն նստած է լինում մի պահապան, որ ծխնելոյզը միշտ մաքրում է: Գեաւորները ամեն կերպ պէտք է ցոյց տան իրանց յարգանքը դէպի կրակը: Նրանց կրօնը խստիւ արգելում է այն բոլոր գործողութիւնները, որոնք որեւէ կերպ վիրաւորական են կրակի համար: Օր. գեաւորները երբէք չեն ծխում, կրակը զօռով չեն փչում, կրակի մէջ կեղտոտ բաներ չեն այրում և այլն: Մատներով կարելի է համարել ամբողջ Պարսկաստանի այն գեաւորերին, որոնք ծխում են:

Օրեկան հինգ անգամ աղօթելը բոլոր գեաւորերի համար պարտադիր է: Զրադաշտական նշանաւոր հանդէսներին աղօթելը մի քիչ արտակարգ է լինում: Երբ գեաւորները գնում են կրակատուն, նրանք աշխատում են իրանց մոգերի ձեռով աղօթել: Մոգերը կամ քրմերը հագնում են սպիտակ գլխարկ և շապիկ, փակում են իրենց ականջները և բերանները և սկսում են աղօթել, երեսները հաւատացեալների հետ միասին դարձնելով դէպի արեւելք: Ամենքն էլ աղօթում են լուռ մրմնջալով և հետզհետէ արձակում են իրենց հագուստների կոճակները: Գօտին իւրաքանչիւր գեաւորի համար պարտադիր է: Աղօթելու ժամանակ արձակում են նաև այդ գօտիները և ձգում են իրանց ուսի վրայ: Այդ ժամանակ կրակատան մէջ այրում են զանազան տեսակ անուշահոտ խնկեր և կնդրուկներ:

Պարսկաստանի բոլոր քաղաքներումն էլ, որտեղ բաւականաչափ գեաւորներ են բնակում, կան կրակատուններ: Գեաւորական իւրաքանչիւր խոշոր կենդրոնի հետ կապուած են թէ «լըռութեան ամբոց»-ը և թէ կրակատունը կամ «աթաշքետէ»-ն:

Մի երրորդ հիմնարկութիւն, որի գոյութեան ջերմեռանդ պաշտպաններն են գեաւորների հոգևորականները, դա դպրոցն է: Մահմեդական պարսիկների հետ համեմատած, զրադաշտական կրակապաշտները բաւական լուսամիտ և առաջադէմ են: Իրանց բոլոր խոշոր կենտրոններում գեաւորները ունեն բաւականաչափ դպրոցներ: Եւ այդ դպրոցները գտնւում են ոչ թէ խալիֆայ—

ուսուցիչների ղեկավարութեան տակ, այլ բաւական բարեկարգ կրթական հիմնարկութիւններ են:

Գեաւորների դպրոցը պարսկական մեղրէսէի կատարեալ հակապատկերն է ներկայացնում: Նա իր կազմակերպութեամբ էականապէս չի տարբերւում Պարսկաստանում գտնուող եւրոպական և հայկական դպրոցներից: Օրինակի համար կարող ենք մատնացոյց անել Թէհրանի գեաւորական դպրոցի վրայ: Դա մի երկյարկանի գեղեցիկ շինութիւն է, մայրաքաղաքի Հասանապատ թաղում, որտեղ մեծ մասամբ ապրում են եւրոպացիները: Դպրոցը գտնւում է Հասանապատ կոչուած թաղի հայոց երկսեռ դպրոցի կողքին, որտեղ սովորում են մօտ 80 գեաւոր երկսեռ աշակերտներ: Սրանք տեղաւորուած են առանձին բաժանմունքներում, որոնց դաստիարակ ուսուցիչները թէ գեաւորներ և թէ եւրոպացիներ են: Դպրոցում աւանդում են հին և նոր պարսկերէն, զրադաշտական կրօն, թուաբանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, կար ու ձև, ձեռագործ, իսկ եւրոպական լեզուներից միայն անգլիերէն: Անգլիերէն լեզուն գեաւորների գրեթէ բոլոր դպրոցներում աւանդում են նրա համար, որովհետև նրանց կրօնակիցների մեծ մասը ապրում է Հնդկաստանում, որոնց հետ նրանք կուլտուրական սերտ կապ ունեն: Գեաւորների գրականութեան աչքի ընկնող գրուածները տպագրուած են Հնդկաստանում, որտեղից դրանք պարբերաբար տարածւում են պարսկական կրակապաշտների մէջ: Նոյնպէս և գեաւորների դպրոցներում գործածւող դասագրքերը և դասական զանազան պիտոյքները:

Պարսկաստանի գեաւորների նոր սերունդի մէջ գրագիտութիւնը վերջերս զգալի կերպով տարածուել է, այն ինչ հին սերունդը այդ տեսակէտից բաւական կաղում է: Անգրագէտ են մեծ մասամբ զիւղացիները, որոնք չգիտեն ոչ միայն իրանց հին զենդական գրերը, այլ և նոր պարսկերէն գրել և կարդալը: Հասակաւոր կանանց մէջ էլ աւելի քիչ է գրագէտների թիւը:

Այդ տեսակէտից մեծ առաջադիմութիւն են արել գեաւոր կանայք Հնդկաստանում, որոնք անգլիական կուլտուրական ազդեցութեան տակ գտնուելով, կրթութիւն են ստանում ոչ միայն Հնդկաստանի միջնակարգ դպրոցներում, այլև ոմանք գնում են Անգլիա համապատասխան բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու:

Գերմանացի նշանաւոր կին-գրող Աննա Պլօտովը մեծ գովասանքով է խօսում Անգլիայի համալսարաններում սովորող մի քանի գեաւոր կանանց մասին, որոնց հետ նա անձամբ ծանօթացել է: Դրանք իրանց գիտնական մտաւոր պաշարով շատ լաւ տպաւորութիւն են թողել վերոյիշեալ գրողի վրայ: Դրա համար

էլ նա գովաբանում է գեարը տղամարդկանց, որոնք իրանց բաւական ազատութիւն են տալիս. մի ազատութիւն, որ մի անգամ ընդ միշտ արգելուած է արեւելքի շատ ազգերի կանանց համար:

Աննա Պլոտովի ասելով 15 տարի է արդէն, որ հնդկական գեարըուհիները իրաւունք ունեն մտնելու անգլիական կոլլէջները: Դրանցից շատերը ժամանակի ընթացքում ստացել են դոկտօրական տիտղոս: Պլոտովի կարծիքով գեարըուհիները առանձնապէս աչքի են ընկնում իրանց մաթեմատիքական և գեղարուեստական ընդունակութիւններով: Նրանց մեծ մասը սովորում է բժշկութիւն և վերադառնում է Հնդկաստան: Այդպիսի գովասանքով է խօսում Պլոտովը գեարը կանանց մասին իր փոքրիկ յօդուածում*):

Գեարերը բաւականաչափ տարրական դպրոցներ ունեն Պարսկաստանի Թէհրան, Սազդ, Քերման, Շիրազ, Բուշէդ և ուրիշ քաղաքներում, որոնք պահպանում են թոշակներով և բարեգործ անհատների և գեարական ընկերութիւնների տարեկան նպաստներով: Այդ նպաստների մի զգալի մասը Պարսկաստան են ուղարկում Հնդկաստանի հարուստ առևտրական կրակապաշտները, որոնց սրտին շատ մօտ է իրանց հաւատակիցների կըրթութիւնը ժամանակակից պահանջների համեմատ: Գեարական դպրոցներին նիւթականապէս նպաստում է նաև Պարսկաստանի ամենահարուստ գեարը Արբաբ-Ջիմշիդը, որ ապրում է Թէհրանում և մի քանի միլիոնների կարողութիւն ունի: Այդ միլիոնատէրի առևտրական տունը մի քանի նշանաւոր ճիւղեր ունի Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքներում: Թէհրանի գեարական դպրոցը ամբողջապէս պահպանում է վերոյիշեալ հարուստ գեարի տարեկան որոշեալ նպաստով:

Ջարմանալին այն հանգամանքն է, որ գեարը հարուստները ամենաթունդ պաշտպաններն են զրադաշտական կրօնի անադարտ և մաքուր մնալուն: Թէհրանի գեարական դպրոցի աւագ ուսուցիչը մեզ պատմում էր, որ երբ վերոյիշեալ մարզիկ զըպրոցներին փող են նուիրում, նրանք միևնոյն ժամանակ պարտականութիւն են դնում դպրոցական վարչութիւնների վրայ կրօնի դաստուրութիւնը իր կոչման բարձրութեան վրայ դնելու: Այդ հանգամանքը թէև զարմանալի, բայց և միևնոյն ժամանակ շատ բընական է: Չէ՞ որ կրօնն է նրանց ինքնուրոյնութեան գլխաւոր նեցուկը: Բացի դրանից գեարերի կրօնը բարձր բարոյականու-

*) Anna Plotow: Parsi==Frauen. «Berliner Tageblatt». լրագրում (Աննա Պլոտով. Ֆարսի կանայք).

թիւն է բովանդակում իւր մէջ: Կրակը բարութեան և մաքրութեան սիմվոլն է: Այդ կրօնի գլխաւոր սկզբունքն է. «Մաքուր մտածել, մաքուր խօսել և մաքուր գործել»:

Գեարքերի զպրօցներում կրօնից յետոյ երկրորդ գլխաւոր առարկան համարում է հին ֆարսերի պատմութիւնը, որի մանրամասն բովանդակութեան հետ պարտաւոր է ծանօթանալ գեարքերի մատաղ սերունդը: Այդ պատմութիւնը գեարքերին ծանօթացնում է իրանց նշանաւոր նախնիքների փառաւոր և դիւցազնական գործերի հետ: Հերոսներ, որոնց պատմական գործունէութիւնը ոգևորել է պարսիկ նշանաւոր բանաստեղծներից շատերին: Դրանց մէջ ամենապատուաւոր տեղը զբաղւում է պարսկական բանաստեղծների թագաւոր Արուս-Կասիմ-Մանսուրը, որ յայտնի է Իրանի բանաստեղծական գրականութեան մէջ Ֆիրդոսիի անունով:

Ֆիրդոսիին, որ համարւում է Հանգեվիդեան հարստութեան պատկանող Մահմուդ սուլթանի ժամանակակից բանաստեղծը, ծնուել է 939 թ. Պարսկաստանի Տաբերան փոքրիկ քաղաքում, որ գտնւում է Խորասան նահանգի Թուս քաղաքի մօտ: Նա գրել է Շահնամէ (Թագաւորների գիրք) վերնագրով աշխատութիւնը և այդ գործով դարձել վերածնունդ գրականութեան ամենափայլուն ներկայացուցիչը:

«Շահ-Նամէ»-ի մէջ Ֆիրդոսիին (դրախտային) երգել է հին Ֆարսերի նշանաւոր դիւցազների փառաւոր գործերը և իր ընթերցողների համար կենդանի կերպով ներկայացրել Պարսկաստանի պատմական հնագոյն անցեալի հետ սերտ կերպով կապուած նշանաւոր աւանդութիւնները:

Վերոյիշեալ Մահմուդ սուլթանի հովանաւորութեան շնորհիւ էր, որ Ֆիրդոսիին ձեռնարկեց գրելու բանաստեղծական այդ փառաւոր աշխատութեանը, որով իսկապէս սկսւում է Իրանի մտաւոր կեանքի վերստին բարձրանալը: «Շահ-Նամէ»-ն է, վերջապէս այն աշխատութիւնը, որի բովանդակութեան մեծ մասը համարեա անգիր են սովորում գեարք աշակերտ-աշակերտուհիները և իրանց գիտակցութեան մէջ թարմ պահում իրանց հին հերոսների պատմական յիշատակները:

Պարսկաստանի ժամանակակից գեաւորները քաղաքական և տնտեսական աւելի նախանձելի պայմաններում են ապրում, քան թէ իրանց նախորդները, որոնք արաբական տիրապետութիւնից ի վեր մինչև 19-րդ դարու 60-ական թուականները շարունակ ենթակայ են եղել բազմազան ճնշումների պարսկական մահմեդական քաղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչների կողմից:

Գեաւորների քաղաքական ազատութեան և կրօնական արտօնութիւնների արշալոյսը սկսւում է Նասր-էդ-դին շահի կառավարութեան առաջին տարիներից: Այդ միապետի ժամանակ մի քիչ ազատ շունչ են քաշում ոչ միայն պարսկական կրակապաշտները՝ այլ և պարսկահայտակ հրէաները, բաբիները և մասամբ էլ հայերը: Նասր-էդ-դին շահից առաջ գեաւորները պարտաւոր էին նոյն իսկ հագուստով տարբերել տիրապետող մահմետական պարսիկներէից և ըստ կարելոյն քիչ շփումն ունենալ նրանց հետ: Գեաւորներին արգելւած էր քաղաքների փողոցներով ձիերի կամ էջերի վրայ նստած անցնելը: Նրանք իրաւունք չունէին պարսիկների ներկայութեամբ կարգաւ մահմեդական կրօնական գրքերը: Ամենածանր պատիժների կենթարկւէր այն գեաւորը, եթէ նա համարձակւէր Ղուրան կամ մի ուրիշ կրօնական գիրք վաճառել մահմեդական պարսիկի:

Իսկ ներկայումս պատկերը գրեթէ բոլորովին փոխւել է: Պարսիկը ազատ յարաբերութիւն ունի կրակապաշտի հետ: Գեաւորների հետ շատ սիրով են վարւում մանաւանդ այն պարսիկները՝ որոնք համարւում են բարեական աղանդի հետեւողներ: Վերջիններս կրօնակա՝ մեծ պրոպագանդ են մղում կրակապաշտների մէջ, ցանկանալով իրանց աղանդի կուսակիցների թիւը ստուարացնել: Սակայն կրօնական տեսակէտից կազմում են Պարսկաստանի ազգաբնակչութեան ամենապահանջողական տարրերից մէկը, որոնց հեռացնելը իրանց սրբազան կրակի պաշտամունքից մեծամեծ դժուարութիւնների և ջանքերի հետ է կապուած: Թէհրանի ազգեցիկ բարիներից մէկը ինձ ուզում էր հաւատացնել, որ իրանց աղանդին աջողուել է շատ գեաւորների գրաւել իր կողմը. սակայն մեր հաւաքած տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ վերջին 25-ամեակի ընթացքում շատ քիչ գեաւորներ են անցել բարեական աղանդի շարքերը:

Ներկայումս Պարսկաստանի գեաւորները ազատութիւն են վայելում նաև առևտրական տեսակէտից: Այդ ազատութեան շնորհիւ են նրանք կարողացել ձեռք բերել տնտեսական այն համեմատական բարեկեցիկ վիճակը, որի մէջ այժմ գտնւում է գեաւորների մեծամասնութիւնը Պարսկաստանում:

Գեաւորները զլխաւորապէս պարապում են հողագործութեամբ, առևտրով և արհեստագործութեամբ: Գիւղացի գեաւորները պարապում են զանազան հացահատիկների մշակութեամբ, որոնց մեծ մասը նրանք արտահանում են քաղաքների շուկաներում վաճառելու: Անհամեմատ աւելի վատ է այն գեաւորների տնտեսական վիճակը, որոնք ապրում են իրանց կալուածատէրերի հո-

ղերի վրայ և աննպաստ պայմաններով մշակում են նրանց հողերը:

Քաղաքներում ապրող գեաբրերը մեծ մասամբ պարապում են վաճառականութեամբ: Նրանց խոշոր վաճառականները առևտրական բաւական սերտ կապեր են պահպանում Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հետ: Հնդկաստանից նրանք ներմուծում են Պարսկաստան անգլիական կօնիակ, Յէյլօնի թէյ, իսկ արտահանում են դէպի Ռուսաստան պարսկական գորգեր, չոր մրգեղէն, բրինձ և այլն: Խոշոր առևտրականներից շատերը ունեն իրանց առևտրական տների ճիւղերը Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքներում: Մանր վաճառականները գլխաւորապէս պարապում են գեաբրական գործուածքների առևտրով: Յայտնի են Եազդի մետաքսից պատրաստած շալերը, աղլուխները, թաշկինակները և զանազան գործուածքները, որոնք թէ արժան և թէ գիմացկուն են:

Դեաբր արհեստաւորների մէջ աչքի են ընկնում հիւսնները, դարբինները և այլն:

Վերջին ժամանակներս Պարսկաստանի գեաբրերի մէջ զգալի կերպով նկատուում է ձգտում մի որոշ քաղաքում համախմբելու և կրակապաշտների մի մեծ համայնք հիմնելու Իրանի պետութեան մէջ:

Այն օրուանից, երբ Պարսկաստանը ազատարար շարժման շնորհիւ տէր դարձաւ սահմանադրութեան և ընկաւ այսպէս կոչուած պարլամենտական երկրների շարքը, այդ օրուանից էլ գեաբրերի մէջ աւելի ևս զարգացաւ քաղաքական և կրօնական առանց այն էլ զօրեղ գիտակցութիւնը:

Դեաբրերն արդէն վաղուց է, որ զգում են թէ կրօնական ինքնուրոյնութեան տեսակէտից իրանց ինչպիսի մեծ վտանգ է սպառնում տիրապետող իսլամ պարսիկներից: Նրանք շատ լաւ գգում են, որ իրանք իբրեւ մի սակաւաթիւ կրօնական հատուած ցրւում են Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում և վաղ թէ ուշ պէտք է կուլ գնան Իրանի տիրապետող ազգաբնակչութեան: Հէնց դրա համար էլ գեաբրերի կրօնական ինքնուրոյնութեան մոլեռանդ նախանձախնդիրները պրոպագանդ են մղում Պարսկաստանի բոլոր գեաբրերի համախմբման համար:

Մոլեռանդ կրակապաշտները այդ են համարում միակ միջոցը, որի շնորհիւ նրանք կարող են աւելի երկար ժամանակի համար փրկել իրանց կրօնական անկախութիւնը: Պէտք է նկատել, որ հարուստ առևտրական գեաբրերն էլ միջոցներ չեն խնայում մի որոշ տեղ համախմբելու իրանց կրօնակիցներին, որպէս զի նրանք կուլ չգնան կրօնական ուրիշ դաւանութիւնների:

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

V.

Մայրական իրաւունքի շրջանի խմբակցական ամուսնութիւնների ձևերը այնքան բնորոշ են եղել և այնպիսի մեծ նշանակութիւն են ունեցել ժողովրդական սովորութիւններում, որ այդ ամուսնական ձևերի բազմաթիւ մնացորդներ գտնում ենք մեր ժողովրդի արդի բարքերի ու սովորութիւնների մէջ: Այդտեղ գտնում ենք հետքեր, որոնք ցայտուն կերպով ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս կիւնը պատկանելիս էր եղել ամբողջ խմբակցութեանը, որի անդամները իրաւունք էին համարում նրա հետ ամուսնական անյարատե յարաբերութիւնների մէջ մտնելու: Հայ ժողովրդական բարքերում ներկայումս մնացած մայրական իրաւունքի հետքերը կարող են գոյութիւն ունենալ, իբրև փոխանցական տիպային երևոյթներ անցած-մեռածի և նոր ծնունդ սրվորոյթների միջև: Ահա այդ մնացորդները հետախուզելիս տեսնում ենք թէ մայրական իրաւունքը իրականութեան մէջ սահմանափակում է աստիճանօրէն այնպէս, որ ամուսնական խառնակ յարաբերութիւններն, այսինքն խմբակցական ամուսնական յարաբերութիւնները նախ՝ սկսում են ընդհանրապէս կրճատուել ըստ ժամանակի և ապա՝ մասնակցող, ամուսնացող անձերի ընդհանուր թիւն էլ նօսրանում, նուազում է, յօգուտ միմիայն որոշ փոքրաթիւ անձանց ամուսնական յարաբերութիւնների իրաւունքների: Առաջին դէպքում ամուսնական այսպէս անուանած խառնակցութիւնը, սեռական խմբակցական անսահման յարաբերութիւնները այդ և կնոջ հետ դառնում են վայրկենական, բուրդական երևոյթ, մի անգամ կատարուող միայն փաստ: Երկրորդ դէպքում նկատելի է, թէ ինչպէս մի խմբակցութեան այդ մարդկանց իրաւունքները կանանց ամուսնական խառնակցական կապերի մէջ մտնելու նկատմամբ միանգամայն վերացում են և

այդ իրաւունքները վերապահւում են միայն խմբակցութեան գըլ, խաւորներին, ներկայացուցիչներին և այլ այսպիսի փոքրաթիւ արտօնեալներին և կամ վերապահւում են միմիայն այդ կնոջ ամուսնու մօտիկ ազգականներին, զլիսաւորապէս ևղբայրներին, նոյն իսկ հօրը: Այս երևոյթները ընտանիքի զարգացման պատմութեան մէջ երևան են գալիս իբրև մայրական իրաւունքների մեռացման փաստեր այն ժամանակից՝ երբ արդէն ամուսնական կապերը դառնում են աւելի տեղական, երբ այր և կին սկսում են միասին ապրել մի յարկի տակ, մի ընտանիք և մի գերդաստան կազմելով:

Եւ ահա երբեմն գոյութիւն ունեցող այն մայրական իրաւունքները, որոնք ընդունւում էին խմբակցական ամուսնութեամբ, խառնակեաց սեռական կապերով, ժամանակների ընթացքում փոխւում են իրենց փաստային գոյութիւնից մի այլ արտաքին ձևի, արտայայտւում են այն ձևաբանական իմաստով, թէ կինը իրաւաբանօրէն պատկանում է ոչ թէ իր միակ ամուսնուն, այլ ամբողջ խմբակցութեանը: Այս տեսակ իրաւաբանական ըմբռնումից հետեւում էր այն սովորոյթը, որ կինը նախ քան ամուսնանալը պիտի պոռնկանար այդ նպատակին յատկապէս ծառայող տեղերում: Այդ սովորոյթը արդէն մենք առիթ ունեցանք տեսնելու կրօնական հետերիզմի և հիւրասիրական հետերիզմի փաստերի մէջ, որոնք գոյութիւն ունէին նաև հայերի մէջ: Կրօնական հետերիզմի հետ սերտ յարակցուած է նաև մի պաշտամունք, որով ինքնըստինքեան այդ հետերիզմը սրբազան նշանակութիւն էր ստանում՝ դա այսպէս անուանած բնութեան և մարդուս ստեղծագործող, արտադրող ոյժերի կուլտը, որ այնպէս տարածուած էր հին և միջին դարերում: Այդ կուլտի արտաքին իմաստը, ձևը արտայայտւում էր նշանով, որ երկրպագում էին ու սրբազանում առնական անդամը, որի օրինակները մեծ կամ փոքր տեսքով ցրւում էին տաճարներում, մեհեաններում: Դա էր հնդուաների Լինգամը, հրէաների Ֆէգորը, յոյների Պրիապը և լաթինացիների Ֆալլուսը, մի կրօնական սովորութիւն, որ դարերով ծաղկում էր Սիրիայում, Եգիպտոսում, Պարսկաստանում, Փոքր Ասիայի ժողովրդների մէջ, Յունաստանում, Իտալիայում: Ֆալլուսի կուլտը—դա մայրական իրաւունքների կրօնական-բարոյական երևոյթներից և հետևանքներից մէկն է, որ բնաւ երբէք անտես չի կարելի առնել ընտանիքի էվոլյուցիօնի պատմութիւնը վերլուծելիս:

Նաև հին հայերի մէջ գոյութիւն է ունեցել Ֆալլուսի կուլտը, որի մասին գտնւում են բաւականի թուով սովորոյթներ:

մնացորդներ և ֆալլուսի բաւականաչափ օրինակներ ու ձևեր, որոնք յայնուել են հնախուզական գիւտերի մէջ: Աւելորդ ենք համարում այստեղ կանգ առնելու և փաստեր յիշատակելու, որպէսզի ապացուցած լինենք Ֆալլուսի գոյութիւնը հին հայերի հաւատալիքների մէջ: Այդ հարցի մասին արդէն մեզանից առաջ մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն է պատրաստել պ. Ե. Լալայեանը և լոյս է ընծայելու «Ազգագրական հանդէսի» յաջորդ հատորում:

IV

Մենք շեշտեցինք, որ մայրական իրաւունքի խմբակցական ամուսնութիւնների սեռական խառնակ կենակցութիւնները սահմանափակում են մասամբ ըստ ժամանակի և մասամբ յօգուտ մի քանի անձերի՝ ցեղական կամ սերնդական գլխաւորների, և կամ մօտիկ ազգակիցների շրջանով: Ինչո՞ւն են կայանում այդ սահմանափակումները և ինչպէս են նրանք արտայայտւում ու պահպանւում այն սովորոյթների ու ծէսերի մէջ, որոնք գոյութիւն ունեն հայ ժողովրդի բարեբրութիւնները: Տեսնենք, թէ ինչպէս երկու սեռերի փոխադարձ յարաբերութիւնները հասարակական զարգացման պրօցեսսում, կորցնելով իրենց նախնական հին սկզբունքը միանում, ոչնչանում են, աստիճանաբար սեղմուելով մի քանի որոշ անձերի խմբակով, որոնց միջավայրում այդ սովորոյթը կարողանում է տակաւին իր գոյութիւնը պահպանել սկզբներում իրաւաբանական նշանակութեամբ և ապա իբրև ոչնչացող, այլասեռուող մի երևոյթ:

Ամուսնական խառնակեաց յարաբերութիւնների ամենաբնորոշ հետքերն ու մնացորդները կարելի է տեսնել գլխաւորապէս հարսանեկան սովորոյթների մէջ, մի խորհրդի, որը ամուսնական կապերի սրբագործումն է ժողովրդի հայեացքով:

Ինչպէս յայտնի է, ամեն մի հարսանեկան տօնախմբութեան առաջին պայմանն ու սովորութիւնն այն է, որ փեսացուն հարսանիքի առաջին օրից ընտրւում է գիւղի աղապներից մի խումբ՝ «մակարներ» իրենց «մակարբաշիով» կամ «աղապբաշիով», որոնք կալմում են արտաքուստ մի տեսակ թիկնապահ թագուորի և ամբողջ հարսանեկան տօնախմբութեան ընթացքում—սկսած առաջին օրից մինչև փեսի առաջատ մտնելը—գլխաւոր ու առաջնակարգ դեր են խաղում հարսանեկան սովորոյթների մէջ, ղեկավարում և գոյն են տալիս բոլոր ծինակատարութիւններին ու զուարճութիւններին: Այն բոլոր փաստերը, որոնք ընդհանրւում են ու պատկերացնում մակարների խմբի յարաբերութիւնը դէպի

հարսանեկան ծէսերը, դէպի հարսնացուն ու փեսացուն, ցոյց են տալիս, որ նրանց մէջ պէտք է որոնել այն գաղափարը, թէ մի ժամանակ սերնդական զիւղի կամ որոշ խմրակցութեան բոլոր աղապները իրաւունք ունէին տիրանալու և ամուսնական յարաբերութիւնների մէջ մտնելու միևնոյն կնոջ հետ: Եւ զարմանալի չի թւում, երբ նկատում ենք, որ մակաները որոշ դէպքերում մինչև յայտնի սահմանը նոյնն են անում հարսի նկատմամբ, նոյն դիրքն են բռնած հարսանիքի մէջ, ինչ որ թագուորը միշտ անբաժան են սրանից, միասին են գնում «հարսնածի», միասին նրա հետ հարսին եկեղեցի տանում և տուն բերում և վերջապէս նոյն իսկ հսկում են առագաստին, որից կարծես խիստ շահագրգռած լինեն, որպէսզի «չարերը» չփնասեն փեսային ու չզրկեն սրան առնական ընդունակութիւնից: Հարսանիքի առաջին օրը փեսան գնում է բաղանիս իր մականների ու քաւորի հետ. այնտեղ նա որոշ ծէսերով լուացւում, մաքրւում է նոր ամուսնական կեանքի մէջ մտնելու համար: Նոյնն են անում մականները, սրոնք շատ տեղերում հերթով նմանապէս մերկանում են ու լողանում բոլորի ներկայութեամբ, իսկ փեսան էլ մերկ սպասում է, մինչև որ բոլորն էլ աւարտեն իրենց լացւելը: Նոյնպէս և սափրելու ծէսում առաջ սափրւում է նորափեսան և ապա հերթով բոլոր մականները: Բուլանըխում էլ հարսնածի ճանապարհ ընկնելուց առաջ, երբեմն էլ անմիջապէս յետոյ փեսայի ընկերակիցների շապիկները կը հաւաքւեն յատուկ հրաւիրեալների ձեռքով փեսայի տունը լուանալու համար, որ կը կոչուի ազպալումք *): Ուրեմն մականներն էլ փեսայի հետ կատարելով նոյն ծէսերը կարծես պատրաստւում են նոյն խորհրդին, նոյն ամուսնութեանը, որին պատրաստւում է նաև փեսան: Այդ նկատմամբ մանաւանդ բնորոշ է մըկրկոցէքի ծէսը Վարանդայում, երբ առաւօտեան այն օրի, որի երեկոյեան փեսան առագաստ է մըտնելու, մականները ժողովւում են թագուորի մօտ և քէփ անում, «ծառի», «լոյսերի» վրայ եղած մըգեղէնները ուտում են և միաժամանակ էլ քահանան կատարում է թագի վերացման ծէսը: Նոյն իրողութիւնը տեղի ունի Գանձակի գաւառում **):

Բացի այդ՝ մականներն ու մօտիկ ազգականները իրենց այնպէս են պահում հարսանիքի վերջին գիշերները, որով կարծես ցոյց են տալիս, թէ իրենք էլ որոշ իրաւունքներ ունեն դէպի հարսը: Այս բանը մանաւանդ բնորոշ է հետևեալ սովորութեան

*) Բէնսէ—Բուլանըխ, եր. 106.

**) Ե. Լալայեան-Գանձակի գաւառ, եր. 40.

մէջ: Վարանդայում իբր հարսը հարսանիքի առաջին օրը մտնում է փեսացուի տունը, ընթրիք և քէփ է լինում, գիշերը ուշ հիւրերը ցրւում են և մնում է միայն փոքրիկ հարսնեղբայրը, որ քնում է հարսի մօտ և հսկում է նրա վրայ: Սա չի թոյլ տալիս, որ հարսի քնած ժամանակ տնեցիք ու ձօտիկ ազգականները բանան երեսը տեսնելու:

Քանի որ ազգայների և ազգականների խմբակների կողմից նկատւում են որոշ իրաւունքներ հարսնացուի վերաբերմամբ, իրաւունքներ, որոնք այլարանօրէն արտայայտւում են վերոյիշեալ սովորութիւնների մէջ, պարզ է, որ փեսան ստիպուած է լինելու որևէ կերպով յարգելու նրանց իրաւունքները և ճանաչելով այդ իր կողմից էլ որևէ գիշում անելու է հարսին տիրանալու հարցում: Ժամանակակից մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ տիրապետում է մի սովորութիւն, որ ամուսնացող աղջիկը առաջին գիշերը անց է կացնում յարաբերութիւն ունենալով հարսանեաց բոլոր այրմարդ-հիւրի ղի հետ: Մի քանի տեղերումն էլ հարսանիքի վերջին գիշերը նախ քան փեսի հետ առաջաստ մտնելը հարսը յարաբերութիւն է ունենում իւր փեսացուի կողմից առաջարկած ընկերների հետ:

Սպանացի ճանապարհորդ Գ. Դէլավէզան պատմում է այդպիսի մի սովորութեան մասին, որ տիրապետում էր Մանտաս անունով Պերուական մի ցեղի մէջ. Նոյնպիսի մի երևոյթ նկարագրում է Դիօտոր Սիկիլեացին Բալէարի կղզիների ցեղերի մասին և ճանապարհորդ Լանգստօրֆը Նուկագիվայի բնակիչների մէջ: Նոյնանման փաստերի մասին տեղեկութիւններ կան Աֆրիկայի Ոսկէ եզրի, Բրազիլիայի, Տիբէտի, Մովազնացիների կղզու բնակիչների մասին *):

Ժամանակների ընթացքում այդ տեսակ սովորութիւնները կուլտուրապէս զարգացող ժողովրդների մէջ և նոր բարոյական հայեացքների ներքոյ ի հարկէ վերանում են, սակայն և այնպէս իրենց հետքերը թողնում են մի այլ վերափոխուած սովորութեան մէջ, որը սրբազործուած է մի քանի ժողովրդների մէջ նաև եկեղեցական ծէսով: Դա այնպէս անուանած տուրեական գիշերներն են, երբ փեսան հարսանիքից յետոյ մի քանի օր, մօտաւորապէս 2—3—5 պիտի սպասէ և առաջաստ չպիտի մտնի հարսի հետ: Հայերի մէջ, ինչպէս յայտնի է, «նարօտի» զօրութեամբ նորապսակները չպէտք է ամուսնական յարաբերութիւն ունենան, մինչև որ քահանան յատուկ ծիսակատարութեամբ, Թազ վերացումով

*) М. Ковалевский. Первобытное право, вып. II. стр. 29—30.

չհանի նարօտը, որից յետոյ հարս ու փեսան արդէն կարող են առագաստ մտնելու: Իհարկէ ժողովուրդը ուրիշ կերպով է բացատրելու այս երևոյթը. նրա կարծիքով այդ երկու գիշերը Հարսի և Քանիքի և Վիստիկի նորապսակների շուրջը և պատրաստ են քնասելու, մանաւանդ նորափեսային առնական ընդունակութիւնից զրկելու: Սակայն երբ նայենք վերոյիշեալ սովորութեան վրայ պատմական զարգացման տեսակէտից՝ այդ երևոյթը պիտի ըմբռնենք իբրև մի մնացորդ խմբակցական ամուսնական յարաբերութեան, որի վրայ իրաւունք ունէին փեսայի ընկերները, ազգականները հարսանիքից յետոյ, երբ աղջիկը, հարսը պարտաւոր էր ըստ սովորութեան իրաւունքի գոնէ մի-երկու օրով պոռնկանալու յիշեալ անձնաւորութիւնների հետ, նախ քան ամուսնու հետ զուգաւորուելը: Այդ ընկերներն այժմ անշուշտ այլ ևս չեն պարկուճ հարսի հետ, չեն խախտում նրա կուսութիւնը, սակայն այն օրերը ու այն ժամանակը, որի ընթացքում նրանք երբեմն ալեւոր հնութեան մէջ ամուսնական իրաւունքներ ունէին հարսի վրայ, այնուամենայնիւ սուրբ են պահուում և օրինաւոր են ճանաչուում փեսացուի կողմից: Այդ սովորութեան այլասեռման սկզբնական մօմենտներում փեսան անշուշտ գոնէ ձեւապէս նօրէն շարունակում էր ճանաչել իր ազգակիցների ու սերնդակից ընկերների իրաւունքները դէպի իր հարսնացուի կուսութիւնը, իսկ և ինքն էլ յարգելով նրանց այդ իրաւունքը 2—3 օր գուցէ և աւելի ձեռք չէր տալիս իր կնոջը: Փեսայի մէջ տակաւին ամուր էր նստած այն գաղափարը, թէ ինքը բնաւ իրաւունք չունի առագաստ մտնելու. հարսանիքի աւարտի առաջին օրերը, քանի որ այդ ժամանակամիջոցում հարսը պատկանում էր իր սերնդակից ազգանքի խմբակին. և միայն այն օրից յետոյ, երբ վերջինները լիովին օգտուել էին իրենց իրաւունքներից, նա կարող էր տիրանալ իր հարսի մարմնին: Ահա այդ գնացած մեծած իրաւունքի իմաստն է կաղապարուել սիմբոլական ձևով նարօտի և Թագ վերացումի սովորոյթների մէջ: Իսկ ժողովրդական հայեացքներում իհարկէ այդ պահքը առագաստից փեսայի կողմից կորցրել է իր իսկական պատմական նշանակութիւնը և դարձրել հաստատուն է մնացել ու մնում է միմիայն սովորութեան իրաւունքի մշակած արդելական նօրմերի շնորհիւ, որոնցով պահանջուում է խստիւ, որ սուրբ պահեն նարօտի օրերը: Եւ բնական է, որ հայ ժողովրդի իրաւաբանական աշխարհայեացքը յիշեալ արդելական նօրմերը մարմնացնելու իր այն հաւատալիքների մէջ, թէ հարսանիքի օրերը մինչև Թագ վերացումն ու առագաստ մտնելը նորապսակները շրջապատուած են ու հալածուում

չար ոգիներին, մութ ոյժերի կողմից, որոնցից անհրաժեշտ է զգուշանալ:

Յիրաւի, նարօտի օրերը հարսն ու փեսան անց են կացնում իրենց ժամանակ շատ բնորոշ կերպով, որ միանգամ ևս ապացուցանում է մեր արտայայտած կարծիքի հաւանականութիւնը: Բուլանըխում «սովորութիւն կար հին ժամանակ 7 օր, իսկ այժմ 2—3 օր յետոյ նուրձ կտրել, այսինքն պսակ վերացուցանելոյ կարգը կատարել. այդ 2—7 օրերու մէջ փեսան առանձին կապրի իր ազապչարիներու հետ, իսկ հարսը իր հարսնորդերու հետ»: ¹⁾ Եւ ապա ժամանակը լրանալուց յետոյ, փեսան արձակում է իր ազափչարիներին և մտնում է առագաստ: Նոյնն է գրեթէ կատարւում Գանձակի գաւառում, ուր սակայն թագ վերացումը տեղի է ունենում 1—2 օրից յետոյ: ²⁾

Ախալցխայի գաւառում հարսանիքից յետոյ նորահարսը առաջին գիշերը քնում է մի սենեակում իր եղբօր հետ, որը պահպանում է նրան փեսայից. երկրորդ գիշերը հարսը քնում է փեսի բրոջ հետ և ապա երրորդ գիշերն արգէն իր ամուսնու հետ ³⁾: Նոր-Բայազէտի գաւառում հարսանիքից յետոյ մինչև «թագվերքը» թէև փեսան քնում է միասին հարսի հետ, սակայն յարաբերութիւն չի ունենում նրա հետ. այդ նպատակով փեսի ձեռքին լինում էր միշտ մի թուր և գիշերը հարսի մօտ քնած միջոցին իր և նրա միջև դրած էր ունենում, որպէսզի չկարողանայ մերձենալ նրան: Միմիայն երբ կատարւում էր թագ-վերացի ծէսը քաւորի, ազապըաշու և մօտիկ բարեկամների ներկայութեամբ, փեսան վայր էր գնում այդ թուրը և ապա գիշերը իրաւունք ունենում առագաստ մտնելու: ⁴⁾ Նիստ հետաքրքիր է տուրեքական գիշերների սովորութիւնը Ջաւախքում: Այստեղ «գիշերը հարսը գնում է, քաւորին հանւեցնում, պառկեցնում, իսկ ինքը գալիս հարսնեղբօր հետ է պարկում. իսկ փեսան գնում է և մտնում քաւորի ծոցը»: ⁵⁾

Վերջին փաստի մէջ խիստ բնորոշ գիծ է պարփակուած, որ ցայտուն պատկերացնում է այն գաղափարը, թէ հարսը այդ օրերը իրօք պատկանում է ոչ թէ փեսին, այլ նրա խմբակի ան-

¹⁾ Բէնսէ—Բուլանըխ, եր. 113.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, Բ. հատ. եր. 36—40.

³⁾ Свадебные обычаи Ахалцихских армян—«Этнографическое обозрѣние», Москва 1889. № 1.

⁴⁾ Ե. Լալայեան—Ազգագրական հանդէս, հատ. XVI, եր. 29.

⁵⁾ Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 150.

դամներին, մեծաւորին, որը այս դէպքում անձնաւորւում է քաւորի մէջ: Հարսը հանւեցնելով քաւորին, սիմբոլական ձևով կարծես հաստատում է այն իրաւունքի գաղափարը, թէ ինքը պատկանում է այդ գիշեր նրան և ոչ թէ ամուսնուն, որը կնոջ փոխարէն պառկում է քաւորի հետ միասին:

Ի վերջոյ յիշենք նաև մի սովորոյթ, որ գոյութիւն ունի Գանձակի մի քանի գիւղերում և քաղաքում թագ վերացումից առաջ: Այստեղ նախ քան թագ վերացումը մի քիչ կտրում են հարսի մազերից, «որպէս զի նրա սիրտը սկեսրանց տան վրայ լինի»: 1) Այս ծէսի նշանակութիւնը հասկանալու համար դիմենք պատմութեանը: Յոյն փիլիսոփայ-պատմագիր Լուկիանը, որ ապրում էր երկրորդ դարում Քր. ծն. յետոյ, աւանդում է, որ իր ժամանակները Փիւնիկիայի նորատի օրիորդները կարող էին ազատուել այն պարտքից, որ դրել էր նրանց վրայ կրօնը, այն է զոհաբերել իրենց կուսութիւնը աստուածներին (կրօնական հետերիզմի կուլտը)՝ միայն նրանով, որ այդ զոհաբերութիւնը իրենց մարմնի գնով պիտի փոխարինէին մի այլ տեսակի զոհով, այսինքն իրենց ծամերի կտրելովը: Վերջին նորամուտ ծէսը անշուշտ երբեմն գոյութիւն ունեցող պարտաւորեցուցիչ սովորութեան՝ կրօնական հետերիզմի՝ մեռացման բացայայտ նշանն է: Այդ սովորութիւնը, ինչպէս երևում է Եւսէբիոսի վկայութիւնից, մասամբ պահպանւում էր տակաւին մինչև Կոստանդին կայսեր ժամանակները Հելիոպոլիսի տաճարում: 2)

Ուրեմն վերոյիշեալ Գանձակի ժողովրդի սովորութեան մէջ գտնում ենք մի մնացորդ այն գաղափարի, թէ մինչև թագ վերացումը հարսը չի պատկանում իր փեսային, այլ համարւում է խմբակցական խառնակեաց ամուսնութեան կին և իր մազերը (ծամերը) կտրելով նա սիմբոլական ձևով զոհաբերում է իր կուսութիւնը, այսինքն ձևականօրէն կատարում է իր ամուսնական սեռական պարտքը դէպի իր փեսայի խմբակի, սերնդի անդամները՝ այն է ընկերներն ու մօտիկ ազգականները և ապա իր իսկական ամուսնու հետ զուգաւորւում:

Մեր առաջ բերած բոլոր փաստերի մէջ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ «նարօտի» զօրութեամբ փեսան հարսանիքից մի քանի օր շարունակ չի կարող առաքաստ մտնել, գտնում ենք մնացորդներ, որոնք այլաբանօրէն պատկերացնում են խմբակցական

1) Ե. Լալայեան-Գանձակի գաւառ, Բ. հատ. եր. 40.

2) Dulaure—Des divinités generatrices ou du culte du Phallus եր. 170—172.

ամուսնութեան նշանակութիւնը և սրա դէմ էլ կանգնած է նոր զարգացած անհատական ամուսնութեան գաղափարը: Ժողովրդական հարսանեկան սովորութիւնների մէջ պահպանուել են իրրի ֆիկցիա այդ երկու տեսակ ամուսնական յարաբերութիւնների փոխադարձ կախումն. յարաբերութիւնների, որոնք ներկայացնում են այն պատմական մօմէնտը, այն կէտը, որ իւր պատմական զարգացման ընթացքում կանգ է առել մէկը և ծագել է միւսը. սակայն և երկու աշխարհայեացքներն էլ իրենց գոյութեան կուում կաղապարուել են երկու տարբեր սովորութեական-իրաւական երևոյթների մէջ, որոնք մինչև օրս էլ իրենց պահպանողական ոյժի շնորհիւ, թէև կորցրել են իրենց նախկին իսկական նշանակութիւնը, իրական բնոյթը, բայց և այնպէս փնացել են իբրև ձեական սովորոյթներ, արտաքուստ անիմաստ դարձած փաստեր:

VII

Երբ ժողովրդի հայեացքներում միանգամայն տապալուում, անհետանում է մայրական իրաւունքի և սրա հիմք կազմող խառնակեցական ամուսնութեան ձևի իրաւաբանական գոյութիւնը, այն ժամանակ տեղ են բռնում նախկին իրաւաբանական հիմնարկութիւնների միանգամայն հակադիր երևոյթներ իրենց համեմատ հակառակ իրաւական հայեացքներով: Պատմականօրէն զարգացած նոր սոցեալ-տնտեսական պայմաններում մայրական իրաւունքի տեղը զբաւեւում, տրամագծօրէն տարբեր մի իրաւական հիմնարկութիւն՝ հայրիշխանութիւնը, պատրիարխատը, ակներև է, որ սրա հետ էլ սկսում են տիրապետել միանգամայն այլ սովորութիւններ ու հասկացողութիւններ, որոնք մի տեսակ ըհակցիա են հանդիսանում ժողովրդի նախորդ կեանքում ծագկող իրաւաբանական աշխարհայեացքին:

Հայրիշխանական աշխարհայեացքը՝ յաղթանակելով մայրական իրաւունքի աշխարհայեացքի վրայ, պահանջում և պաշտպանում է ըստ իր կարգին հակառակ սկզբունքներ: Նա խստիւ հաւածում է ամուսնական խառնակեցութեան ձևը և սրա հետեանքները՝ սրբագործուած ժամանակաւոր պոռնկութիւնն և կուսութեան անհրաժեշտ բացառումն: Այդ ամենի փոխարէն հայրիշխանական սկզբունքը իբրև երաշխաւորութիւն իր դաւանած նոր իրաւական հայեացքների՝ պահանջում է կնոջ կուսութեան անպայման պահպանումը մինչև ամուսնութիւն, մինչև իր մարդու հետ առաքաստ մտնելը: Սա մի նոր աշխարհայեացք է ժողովրդի մտաւոր-բարոյական մթնոլորդում, նրա հասարակական-ընտանե-

կան փոխադարձ յարաբերութիւններում, որ գոյութիւն է առել ու հաստատուել դաժան մրցումով հանապազ մաքառելով նախկին մայրական իրաւունքի ընտանեկան բարքերի դէմ: Այդ մաքառման հետեանքն է, նախկին ամուսնական սովորութիւնների այդ կենսական կայունութիւնն է, որ հայրիշխանական նոր հայեացքների մթնոլորտում յաղթանակող իրաւագիտակցութիւնը առին ջանք է գործադրում պաշտպանելու, ամրապնդելու իր նոր իրաւունքները և հալածելու նախկին բարքերը: Գրեթէ բոլոր ժողովրդների ամուսնական յարաբերութիւնների հայրիշխանական շրջանում նկատելի է միեւնոյն ձգտումը, թէ հարկէ որոշ հասարակական կօնսրօլ, գոնէ փեսացուի սերնդակիցների, ազգակիցների կողմից հաստատել և հարսի կուսութեան առհաւատչեան պահանջել: Ահա թէ ինչու ամուսնական ու հարսանեկան բազմութիւ սովորութիւնների մէջ գտնում ենք այն հետաքրքիր ու ընդհանրացած փաստը, որ առաքաստ մտնելունց յետոյ, առաջին առաւօտը հարսանիքի հիւրերին ու ազգականներին, որոնք յատուկ այդ նպատակով են ժողովուած լինում և հիւրասիրւում, 'ի ցոյց է հանում հարսնացուի շապիկը կամ որեւէ սպիտակեղէն սաւանը արեան բծերով, որոնք գոյացել են առաքաստի գիշերը կուսութեան խախտման միջոցին: Աւելորդ ենք սեպում փաստեր բերելու օտար ժողովրդների՝ ինչպէս օսերի, նաև ուսուների և մի քանի ուրիշ սլաւոն ցեղերի սովորութիւններից, ¹⁾ այլ բաւականա՞նք լոկ հայ ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող այդ սովորութիւնների փաստերը արձանագրելու:

Նոր-Բայազէտի գաւառում առաքաստի գիշերուան առաւօտեան թագուորի ամուսնացած քոյրը կամ մօրաքոյրը գալիս է վերցնելու սաւանը և խմբելով իր շուրջը տան մեծ անդամներին: ցոյց է տալիս կուսութեան նշանը ²⁾: Գողթան գաւառում «գիշերը Ենգահը պատրաստում էր առաքաստը և հետեեալ առաւօտ սաւանը տանում, ցոյց տալիս թագուորի և հարսի մայրերին» ³⁾: Բուլանըխում առաքաստի գիշերից «մէկ երկու օր յետոյ կը հաւաքուեն կանայք տեսնելու հարսի երես սպիտակութեան՝ կուսութեան՝ նշանը, արեան բծեր ճերմակ սաւանի վրայ» ⁴⁾: Ջաւախքում չորեքշաբթի գիշերը, երբ հարս ու փեսան առաքաստ են մտնելու՝ խոհարարուհին պատրաստում է անկողինը և ինքն էլ

¹⁾ М. Ковалевский—Современный обычай и Древний законъ—т. 1. Եր. 201.

²⁾ «Աղագրական հանդէս». գիրք XVI, Եր. 29.

³⁾ Աղագրական հանդէս. գիրք XII, Եր. 134.

⁴⁾ Բէնսէ—Բուլանըխ, Եր. 113.

դռան նստել պահ է մտնում, սպասելով կուսութեան ապացուցանող «չարսաւին»։ Եթէ աղջիկը կուսութիւնը կորցրած է լինում, վախենալով այն մեծ նախատինքից, որ կրելու է տնեցիներից ու սրա ազդականներից, արտասուում և ներողութիւն է խնդրում ամուսնուց, որը կաշառում է խոհարարուհուն. վերջինս մի աղաւնի է մորթում և արիւնոտում չարսաւը։ Պահարարուհին տանում է չարսաւը, ցոյց է տալիս նախ փեսին և ապա հարսի մօրը, շնորհաւորում նրանց ու ընծաներ ստանում։ Հինգշաբթի առաւօտ հրաւիրում են ազգական ու զրկից կանայք. այդ օրը բացառապէս դրանց է պատկանում։ Նախ քան ճաշի նստելը հրաւիրուածներին աչքի լոյս են տալիս և հնումը ցոյց էին տալիս չարսաւը ¹⁾։ Վարանդայում խստութեամբ պահանջում է կուսութեան ապացոյց սաւանը, որ հարսնաքոյրը տանում է հարսի մօրը և սկեսորին ցոյց տալիս։ Մի փոքր յետոյ գալիս են մօտ ազգական կանայք՝ «աչքի լոյս», այսինքն շնորհաւորելու, որ հարսը կոյս է եղել։ Բոլորը հիւրասիրում են և ուրախութիւն են անում ²⁾։ Նոյն սովորութիւնն է տիրում Գանձակի ³⁾ և Ախալցխայի ⁴⁾ գաւառներում։ Նիժ գիւղում (Նուխուայ գաւառում) փեսամայրը կուսութեան առհաւատչեան առագաստից վերցնելով միամտւում է կոյսի անարատութեան մէջ և ինչան շնորհակալութեան նորահարսի ծնողներին ուղարկում է մազա (օղի, հալէ, դանազան մրգեր ⁵⁾։

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերը բաւական են ապացուցանելու, որ արիւնոտ սաւան ցոյց տալու ներկայումս պահպանուած սովորութիւնը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի փնացորդ այն իրաւունքից, որով հնումը տղայի ազգակիցների համայնքը օգտւում էր նորահարսի կուսութիւնը խիստ կօնտրօլի ենթարկելու համար։ Իսկ կուսութեան համայնական այդ կօնտրօլն էլ մի պատմական հետեանք է մայրական իրաւունքի ընտանիքի շրջանում երբեմն գոյութիւն ունեցող ամուսնական խառնակեաց յարաբերութիւնների տիրապետութեան։

Դա այսպէս ասած ընդհանուր հիմունքներ, աւելի լայն չափերով վերցրած բացատրութիւններ են, որոնցով փորձում ենք լուսաբանելու կուսութեան առհաւատչեայի փաստը։ Սակայն վեր-

1) Ե. Լալայեան—Ձաւախք, եր. 151.

2) Նոյնը—Վարանդա, եր. 142—143.

3) Նոյնը—Գանձակի գաւառ, եր. 40.

4) Этнографическое Обозрѣние 1889 № 1—Свадебные обычаи Ахалцыхскихъ армянъ.

5) «Արձագանք», 1894 թ. № 19—Նիժի սովորոյթներից։

Ջինս կարելի է աւելի սահմանափակ պատճառարանութեամբ ու աւելի նեղ իմաստով բացատրել: Նախորդ երեսներում առիթ ունեցանք արդէն շեշտելու, որ փեսան ըստ նարօտի մի քանի օր իրեն հեռու պահելով առաքաստից, ձեականօրէն կարծես ճանաչում և ընդունում է շրջապատող համագիւղացիներին, այն սերնդակից ազապներին, իրաւունքը նորահարսի հետ ամուսնական սեռական յարաբերութիւն ունենալում: Կուսութեան ապացոյցի ներկայացնելը և այն կօնտրօլը՝ որ պահանջւում է ազգակիցների ու հարեան զրկիցների կողմից—մի սովորութիւն է, որով հաստատւում է, թէ յիրաւի փեսան ճանաչում է իր ազապ ընկերների իրաւունքները իր կնոջ վերաբերմամբ և սրբութեամբ կատարում է այն պարտաւորութիւնը, որ դրուած է նրա վրայ, այսինքն չմտնել առաքաստ առաջին երեք օրերը ու ձեռք չտալ իր նորատի կնոջը այն օրերին, որոնք սովորութեամբ իրաւունքի համեմատ մի ժամանակ իրեն չէին պատկանում, այլ իր սերնդակից ազապներին: Յամենայն դէպս, ինչպէս տեսնում ենք, երկրորդ լուսաբանութեան հիմքն նոյնն է և իսկապէս բղխում է առաջի բացատրութիւնից ու հիմնաւորում է այն իրաւական հայեացքներով, որոնց վրայ է կանգնած մայրական իրաւունքի ընտանիքը ու սրան յարակից խառնակ ամուսնական յարաբերութիւնները:

VIII

Հայ ժողովրդի հասարակական-ընտանեկան կեանքում այր մարդկանց ու կանանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ կը գտնենք խիստ հետաքրքիր ու բնորոշ գծեր, որոնց վերլուծումն մեզ նմանապէս կը ծառայէ իբրեւ փաստ հիմնաւորելու, որ հայ ընտանիքի էվօլյուցիօնի պատմութեան մէջ եղել է այնպիսի շրջան, ուր տիրել է մայրական իրաւունքը իր խմբակցական-ամուսնական կապերով: Ամենաաչքի ընկնող ու համատարած երեւոյթը հայ ժողովրդի սովորութիւնների մէջ այն է, որ հարսը գերդաստանում իրաւունք չունի խօսելու իր ամուսնու այր ազգականների հետ, բացի երեխաներից. նոյն իսկ չի կարող խօսել իր սեփական ամուսնու հետ օտարների ներկայութեամբ: Մինչև առաջին զաւակ ծնելը, իսկ շատ տեղերում էլ 7 ամբողջ տարիներ շարունակ և աւելի, պսակադրութեան առաջին օրուանից սկսած հարսը երևում է մարդկանց առաջ երեսը քողով ծածկած ու քացատրւում է ամենքի հետ միմիկայով: Բուլանբխում Վնոր հարսը չպէտք է խօսէ իր սկեսրայրի հետ ցմահ, կեսուրի հետ մինչև 1—2 օրդի ծնելը, տէգրերու հետ մինչև 10—15 տա-

րի և երբեմն մինչև խորին ծերութիւնը. տալերու հետ 5—6 ամսից մինչև մէկ տարի. բաժան դասերու (մարդու ազգականներու) հետ մինչև 10—15 տարի (միայն մարդոց): Ընտանիքից ու գերդաստանից դուրս ամեն կին ցմահ իւր կնքաւորի հետ ոչ միայն խօսալու սովորութիւն ու իրաւունք չունի, այլ և ներկայութեան ելնելը մեղք կը համարուի: Նոր հարսները պարտաւոր են նաև դրացի ծերերու պատիւը պահելու համար, իրիկ իրենց սկեսրայրի հետ չխօսել 5—6 տարի»: ¹⁾ Նոյն երևոյթը իշխում է գրեթէ առանց բացառութեան բոլոր հայերի մէջ: Սակայն ոչ միայն մեր ժամանակակից հայերի սովորութեան իրաւունքի մէջ ենք հանդիպում այդ փաստը, այլ և հայերի հին պատմական կեանքում մի քանի, թէև կցկտուր, տեղեկութիւնների համաձայն գտնում ենք նոյն երևոյթը:

Փաւստոս Բիւզանդը պատմում է մի հետաքրքիր էպիզոդ, որից կարելի է եզրակացնել, որ հարսը ոչ միայն խօսելու, այլ և իր հրեսր ցոյց տալու իրաւունք չունէր իր ամուսնու ազգականներին. «Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն տրփեալ լինի մին ևս հօրեղբօրորդին Գնելոյ, որում անուն Տիրիթ կոչէր: Վասն որոյ անկանէր ի գաղտագողոնս, մինչ զի զնուն իւր տեսանել կարացէ»: Ակներև է, թէ ինչու այստեղ Տիրիթը ստիպուած էր թաղնուիլու, որպէսզի կարողանար տեսնելու իր հարսի հըռչակուած զեղեցկութիւնը:

Զուր չենք պատահում այս կամ այն պատմագրի նկարագիրներում, թէ հայ նախարարներն ու իշխաններն ունէին յատուկ կանանոցներ, ուր նրանց կանայք, այսինքն հայազն տիկինները, պարում էին առանձնացած իրենց ամուսիններից, մանաւանդ սրանց այր-ազգականներից, և շրջապատուած միայն իրենց նաժիշտներով ու ծառաներով:

Ինչո՞վ բացատրել հայ ժողովրդական բարքերի մէջ տիրապետող այն փաստը, որ կանանց խստիւ արգելուած էր ոչ միայն խօսել գերդաստանի այր մարդկանց հետ, այլ և երևալ ընդհանրապէս օտար այր մարդկանց և նոյն իսկ իր ամուսնուն այդ օտարների ներկայութեամբ: Արդեօք դա պատմական անհրաժեշտութեամբ զարգացած մի սովորութիւն չէ՞ այն դարեշրջանից, երբ մայրական իրաւունքների ընտանիքի աւերակների վրայ սկսեց բարձրանալ պատրիարխատական ընտանիքի՝ նահապետական գերդաստանի շէնքը և երբ այդ երկու սոցիալ-կուլտուրա-

¹⁾ Բէնսէ-Բուլանդը.

²⁾ Փաւստոս Բիւզանդ. գիրք Դ. գլ. ԺԵ. եր. 99. Ս. Պետերբուրգ, 1883.

կան շրջանների սովորութեան-իրաւական հայեացքները իրար ընդհարուեցին. մի կողմից անցեալ սովորութիւնների՝ տիրապետող խմբակցական խառնակեաց ամուսնական ձևերի և միւս կողմից՝ դրա ըեակցիան՝ այրմարդու բացարձակ տիրապետութիւնը իր կնոջ վրայ: Այդ տիրապետութեան և իշխանութեան համար, այդ նոր սկսուող ընտանեկան-ամուսնական ձևերի նախադրեալ դերուն համար անկասկած անհրաժեշտ էին նաև իրաւաբանական խիստ նորմեր, արգելումներ:

Ահա այս տեսակ արգելումներով էին ձգտում կանանց խապառ հեռացնել այր մարդկանց հետ որևէ շփումն ու յարաբերութիւն ունենալուց: Այսպէս մեկուսացնելով կանանց, կարծում էին միանգամայն ոչնչացնել այր մարդկանց ու կանանց միջև որևէ ֆիզիկական մերձեցման այն հնարաւորութիւնը, որ երբեմն այլուր հնութեան մէջ կազմում էին առանձին ազգակցական խմբակցութիւնների բոլոր համակենսակից անդամներին պատկանած իրաւունքները: Ուշադրութեամբ գիտելով իրականութեան մէջ նկատելի փաստերը, անշուշտ իւրաքանչիւր հետազոտող առանձնապէս պէտք էր կանգ առնէր ու հետաքրքրուէր այն ընտրող զծով, որ կանանց չխօսկանութեան առանձնակի յիշած դէպքերը գերդաստանի որոշ անդամների հետ և որոշ տարիներով ունեն իրենց առանձնայատուկ նշանակութիւնը: Ակամայ մի հաւանական ենթադրութիւն է ծնունդ առնում, որ զուր և աննպատակ կերպով ժողովրդի սովորութեան իրաւունքը չէր մշակի առանձին նորմեր, որոնցով կարգաւորուէին կանանց չխօսկանութեան երևոյթներն ըստ ժամանակի ու տեղի իրենց գերդաստանի իւրաքանչիւր այր մարդու վերաբերմամբ. մի ենթադրութիւն, որը մատնանշում է, թէ այդ չխօսկանութիւնը հետևանք է մայրական իրաւունքի և հայրիշխանութեան՝ երկու տրամագծորէն տարբեր ընտանեկան-հասարակական հիմնարկութիւնների գոյութեան կոուի:

Նոյն պատմական-հասարակական նշանակութիւնն ունի նաև այն համատարած սովորութիւնը, որ հարսերը հայ նահապետական գերդաստանական շրջանում ամուսնութեան, հարսանիքի առաջին օրից սկսած ծածկում են երեսը քօղով: Այստեղ էլ նոյն սկզբունքն է պարփակուած, որի մասին վերը խօսեցինք: Քօղով ծածկուելով, նորահարսը ազատ էր մնում գերդաստանի և օտար այր մարդկանց աչքերից: Նա իրաւունք չունէր իր քօղը բարձրացնելու նրանց ներկայութեամբ ու երևալ նրանց հայեացքներին: Միայն երբ հարսը արդէն ծնում էր զաւակ ու մայր էր դառնում, ուրեմն երբ արդէն այդպիսով նա իրաւաբանօրէն ու փաստօրէն

ճանաչում էր հասարակութեան առաջ իբրև միմիայն իր ամուսնունդ իր զաւակի ծնողին պատկանող կին, այն ժամանակ միայն նա կարող էր քոյը հեռացնել ու անվտանգ և ապահով կերպով ցոյց տալ իր հրեւը շրջապատող այր մարդկանց:

Դեղդաստանի անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ նկատելի է նաև մի այլ բնորոշ գիծ, որի բացատրութիւնը վերստին պէտք է որոնել մայրական իրաւունքի, ընտանիքի պատմական շրջանի իրաւաբանական սովորոյթներում: Դա է այն սահման, մինչև կոպտութեան աստիճանին հասած անհամբոյր, առերես անտարբեր վերաբերմունքը ամուսնու կողմից դէպի իր կինն ու երեխաները: Ամուսինները իրար հրէք օտարների առաջ սեփական անուններով չեն կանչում: Սովորաբար կինը իր ամուսնու նկատմամբ օտարներին ասում է. «գլխատէրս». «իմ մարդս», «մեր հայր», «տղուս (անունը) հէրը», «այս ինչի (իր սկեսրայրի անունը) տղէն» ևայլն: Նմանապէս է ասում այր մարդը իր կնոջ վերաբերմամբ: Իրար կանչելիս մարդ ու կին բաւականանում են միմիայն բացականչութիւններով՝ «էյ, այ, ախչի», «էյ, այ մարդ» ևայլն: Մարդու այս տեսակ վերաբերմունքը դէպի իր կինը գերդաստանի անդամների ներկայութեամբ հասկանալի կը լինի, եթէ ներկայացնենք մեզ այն դրութիւնը, որ ստեղծում է երբ մայրական իրաւունքի ընտանիքի դէմ սկսում է գոյանալ հայրիշխանական գերդաստանը, երբ այդ նոր հասարակական յարաբերութիւնների մթնոլորտում, տակաւին թարմ են այն յիշողութիւնները, այն սովորութիւնների ֆնացորդները, թէ կինը պատկանում է ոչ թէ մի ամուսնուն, այլ ամբողջ ազգակից, սերնդակից համայնքին: Իրաւաբանական սովորութիւնները, ժողովրդական իրաւական հիմնարկութիւնները խիստ պահպանողական բնոյթ ունեն. և նոր դադափարը, նոր հիմնարկութիւնները միայն յամու ու դարևոր մրցումով են կարողանում հաստատուել ժողովրդի կեանքում, միայն քայլ առ քայլ իրենց պատմական դարգացման ընթացքում կարողանում են դուրս վանել ասպարիզից հին իրաւաբանական աշխարհայեացքները: Հայրիշխանական գաղափարի տիրապետութեամբ կինը, դառնալով ամուսին բացառապէս մի մարդու, կատարելով իր ամուսնական պարտականութիւնները միմիայն դէպի այր մարդը, այնուամենայնիւ գոնէ ձևականօրէն, ֆիկտիւ պիտի համարուէր կին նաև ընտանիքի միւս անդամների, որոնց առաջ իր իսկական ամուսինը բնականաբար իրաւունք չէր համարէր իրեն գուրգուրալ, հեղահամբոյր վերաբերուել դէպի կինը, որպէսզի գորանով նոր հասարակական ընտանեկան կազմակերպման առաջին քայլերում առիթ չտար մտածե-

լու, թէ նրանք զրկուած են այդ կնոջից, թէ երբեմն նրանց պատկանած ամուսնական իրաւունքները անցել են այժմ միայն իրեն:

Վերջապէս այդ տեսակ սառն, կոպիտ յարաբերութիւններ այր և կնոջ մէջ կարող էին գոյութիւն ունենալ այն հասարակ պատճառով, որ մայրական իրաւունքի մթնոլորտում բնականօրէն բացակայում էր որևէ քնքոյշ, մեղմ ու սիրային վերաբերմունք դէպի կինը, որի հետ ամուսնական յարաբերութիւններ էին ունենում բազմաթիւ այր մարդիկ և այն էլ կարճատև, գուցէ և պատահական հանդիպումով:

Նոյնութեամբ հարկ է բացատրել հայերի սառն ու առերես անտարբեր վերաբերմունքը դէպի իրենց հարազատ զաւակները: Բանի որ մայրական իրաւունքի ընտանեկան կազմի մթնոլորտում որդիները գտնւում էին բացառապէս մօր ձեռքի տակ ու անյայտ էին իրենց ծնող-հօրը, ինչպէս և վերջինս իր զաւակներին, ակնհերև է, որ հայրիշխանական գերղաստանի առաջին քայլերում աւանդաբար շարունակուելու էին արտաքուստ պահպանուելու նոյն յարաբերութիւնները հօր կողմից դէպի իր զաւակները: Երաբերութիւններ, որոնք զուրկ էին հայրական հոգացողութիւնից, գուրգուրանքից: Ահա թէ ինչու հայ նահապետական գերղաստանում ամօթալի ու դատապարտելի է թւում հօրը իր զաւակներին օտարների առաջ զրկախառնելու, փաղաքշելու և այլն: Դա մի սովորութիւն է, որ զարմանալի կերպով պահպանուել է բոլոր ժողովրդների նահապետական գերղաստանական շրջանում, ինչպէս Կովկասի լեռնականների, սլաւոն ցեղերի գերղաստաններում և այլն:

IX

Ով փոքրիշատէ ծանօթ է հայ ժողովրդական ընտանեկան կեանքին, նամանաւանդ հարսանեկան սովորութիւններին, նա անշուշտ նկատած կըլինի, թէ ինչ մեծ դեր է խաղում այդտեղ քաւորը: Առանց քաւորի չի կատարւում ոչ մի ընտանեկան նշանաւոր դէպք. առանց նրա մասնակցութեան չի անցնում ոչ մի ընտանեկան հանդէս, նամանաւանդ հարսանիքի ու ծննդաբերութեան դէպքերում: Շատ հայաբնակ զաւառներում խաչեղբայրը տոհմական է լինում: Շարունակ միևնոյն տոհմի սերնդներից է հրաւիրւում իւրաքանչիւր գերղաստան իր խաչեղբայրներին: Անհրաժեշտ չէ, որ միշտ միևնոյն անձը լինի խաչեղբայր, բաւական է, որ միևնոյն տոհմից լինի: Շատ հաղուադէպ է պատահում, որ փոխեն իրենց սովորական տոհմական քաւորին. և ընդհանրապէս քաւոր փոփոխելն էլ մեծ անպատուութիւն, անարդանք է

սեպւում: Քաւորները խիստ մեծ յարգանք են վայելում սանամօրանց կողմից. ամեն մի ուրախութեան և տխրութեան դէպքում քաւորը ներկայ է գտնւում, առաջնակարգ դեր է խաղում ու նախամեծար պատիւ ստանում: Հարսը, սանամայրը մինչև մահ երբէք չի խօսում նրա հետ. մինչև անգամ նրան հեռուից տեսնելիս թաքէ կենում և նրա տան դռնից բնաւ երբէք չի անցնում *): Վերլուծելով այդ և համանման բազմաթիւ փաստերը մեր ժողովրդական սովորութիւններից ու բարքերից՝ կրնկատենք, որ քաւորը հանդէս է գալիս միշտ կարծես իբրև մի բաղկացուցիչ անդամ փեսայի գերդաստանի, որին պատկանելու է նաև նորահարսը: Հետևաբար քաւորը նորահարսի վերաբերմամբ արտաքուստ գլուխում է նոյն սահմանափակ յարաբերութիւնների մէջ, որպէս և փեսացուի գերդաստանի ֆնացեալ անդամները: Ամենայն հաւանականութեամբ քաւորի այդ տեսակ բացառիկ դրութիւնը, մի կողմից՝ իբրև մի անհրաժեշտ ու աչքի զառնող անձն, առանց որի չի անցնում որևէ ընտանեկան հանդէս, իսկ միւս կողմից՝ իբրև անձն, սահմանափակուած իր արտաքին յարաբերութիւնների իրաւունքով հարսի նկատմամբ գերդաստանի միւս այր անդամների հետ համահաւասար չափով, բղխում է դարձեալ այն փաստից, որը կրում է երբեմն գոյութիւն ունեցող խառնակեցական ամուսնութեան հետքեր:

Այն գլխաւոր ու նշանաւոր դերը, որ հարսանեկան ծիսակատարութեան մէջ համեմատաբար բոլոր ներկայ եղողների հետ յատկացուած է բացառապէս քաւորին. պաշտպանել թագաւորին և թագուհուն անտեսանելի ու տեսանելի չարիքից ու թշնամիներից, որի համար էլ նա բնաւ չպիտի հեռանայ ոչ մի վայրկեան նորապսակներից հարսանիքի ամբողջ ընթացքում և հանապազ սուրը իր ձեռքում ունի բռնած,—ահա դա մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ այն ընտանիքն, որի քաւորն է ինքը, կարծես կախումն ունի նրանից և մի տեսակ պարտաւորուած է նրա առաջ: Ուրեմն քաւորը, օժտուած լինելով այդպիսի բացառիկ նշանակութեամբ փեսացուի ընտանիքում, անկասկած պէտք է ունենար նաև բացառիկ իրաւունքներ կանանց վերաբերմամբ:

Պէտք է հնթադրել, որ քաւորի այդ գիրքին առանձնապատուկ գծերը վերջին ֆնացորդ հետքերն են, որոնք բնորոշում են գերդաստանի սերնդական կազմը, ուր ամեն ինչ կատարւում էր ու կախումն ունէր սերնդական նահապետից, աւագի գերիշխա-

*) Ե. Լալայեանի—Գանձակի գաւառ, բ. հատ. եր. 21: Վարանդա, եր. 127: Սիսիան, եր. 116, և այլն:

նութիւնից, գերդաստանի դիֆերենցիացեայով սերնդական նահապետի, նախահօր սիւզերէն սկզբունքը նոր ընտանիքները գոնէ de nomine վերապահել էին որոշ և յատուկ անձերին և ժամանակների ընթացքում այդ սկզբունքը վերածուել է մի անգիտակցական ծէսի, արտաքին մի սովորութեան: Քաւորի անձնաւորութեան մէջ կարծես պահպանում էին այդ սիւզերէն իրաւունքը, սերնդական նահապետի, աւագի պատիւն ու յարգանքը, որ յիշուելի դա այդպէս է, առիթ են տալիս եզրակացնելու հետեւեալ փաստերը:

Դարալագեազում հարսնացուի խմբի հետ իր գիւղից փեսացուի գիւղը եկած հարսը սովորութեան համաձայն կանխապէս պիտի մտնէ ու իջնէ քաւորի տունը, ուր մնում է մինչև եկեղեցի դնալը պսակադրութեան համար: ¹⁾ Սխիանում, երբ ծաղկոցում աղջիկները աւարտում են հարսին հանդերձներ հագցնելը, ներս են հրաւիրում քաւորին, որ հարսի գօտին կապէ: Սա նւէր տալով հարսի շորերը հագցնողներին, վերցնում է գօտին, փաթաթում և երեք անգամ հարսի գլխով ձգում և սպա գետնից վերցնում, ասելով. «Աստուած տայ տղաբեր սնամէր ինես, դաւակալութիւնը խէր ընի» և յետոյ կապում նրա մէջքին: ²⁾ Նոյնն է տեղի ունենում նաև Ախալցխայի գաւառում ³⁾, Հին Զուղայում ու Հին-Նախիջևանում ⁴⁾: Գօտին նորահարսի վրայ, ինչպէս յայտնի է, սիմբոլիկ ձևով նշանակում է կուսութիւն: Հետեւապէս վերոյիշեալ ծէսի մէջ քաւորը ձևականօրէն կարծես արտայայտում է երբեմն գոյութիւն ունեցող նրա սեփական իրաւունքը հարսի կուսութեան վրայ: Նոյն այդ գաղափարն է պարունակում Վարանդայում տիրող այն սովորութիւնը, որ երբ հարսն ու փեսան առաջին գիշերը մտնում են առագաստ, քաւորը թաղնում է նրանց տան կտրան: ⁵⁾ Վերջապէս աւելի ցայտուն այդ գաղափարը պարփակում է այն սովորոյթի մէջ, որի մասին արդէն յիշել ենք. Զաւախքում գիշերը հարսը գնում, հանւեցնում է քաւորին ու պարկեցնում, իսկ ինքը գալիս է և հարսնեղբոր հետ է

¹⁾ Քաջբերունի-Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. Փորձ, 1881. № IV.

²⁾ Ե. Լալայեան—Սխիան, եր. 120.

³⁾ „Этнографическое Обозрѣние“, 1889. № 1 Свадебные обычаи Ахалцыхск. армянъ.

⁴⁾ Քաջբերունի-Հայկական սովորութիւններ, «Ազգագրական հանդէս». հատորներ VII և VIII, եր. 176—177.

⁵⁾ Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 142.

պառնում. իսկ փեսան գնում, մտնում է քաւորի ծոցը: Շիրակի մի քանի գիւղերում, ինչպէս երևում է մեր անձնական հաւաքած տեղեկութիւններից, յիրաւի առաջին գիշերը հարսը պառնում է քաւորի հետ:

Վերոյ բերեալ փաստերից պարզ հետևում է այն գաղափարը, որ պարփակուած է յիշեալ սովորոյթների մէջ, թէ հարսի կուսութիւնը խախտելու է և առաջին գիշերը հարսին տիրանալու է ոչ թէ փեսան, այլ քաւորը: Ուրեմն քաւորը, որի անձնաւորութեան մէջ տեսնելու ենք սերնդական աւագի, սերնդական նահապետի իշխանութեան կաղապարումն, ունի որոշ իրաւունքներ հարսնացուի կուսութեան վերաբերմամբ: Արդեօք վերոյիշեալ ծէսերում նկատելի չէ՞ն, թէ և թոյլ նշմարելի, հետքեր այսպէս անուանուած *ius primae noctis* — առաջին գիշերուայ իրաւունքը: Այդ *ius primae noctis*-ի սովորոյթը, ինչպէս ցոյց են տալիս հետազոտութիւնները, խիստ ընդհանրացած է եղել զանազան ցեղերի մէջ և նոյն իսկ ծագում էր միջնադարեան Ֆէօդալական իրաւունքում: Ֆէօդալ իշխանները իրենց անձնական իրաւունք էին համարում որ ստորադրեալ ճորտիւրի ամուսնութեան դէպքերում առաջին գիշերը իրենք էին օգտւելու նրանց նորահարսով կամ իրենք էին խախտելու նրանց նորատի կնոջ կուսութիւնը: *ius primae noctis* մի յատուկ սեփականութիւն, բնորոշ պատկանելի իրաւունք էր, որով օգտւում էին ցեղապետները՝ սերնդական նահապետները. դա մի մնացորդ էր հին ժամանակներում գոյութիւն ունեցող ամուսնական խառնակեցական ձևերի և սրանց այլափոխուած սահմանափակումների ըստ անձերի:

X

Արդէն քանիցս շեշտել էինք, որ մայրական իրաւունքի ընտանեկան միջնորոտում խմբակցական ամուսնական յարաբերութիւնները ժամանակների ընթացքում սահմանափակւում են յօգուտ որոշ անձնաւորութիւնների՝ ցեղապետների ու սերնդական նահապետների: Այդ յարաբերութիւններն էլ ըստ իրենց կարգի շարունակում են հետզհետէ սահմանափակուել ու կրճատուել: Աստիճանօրէն նեղանում է այն շրջագիծը, որտեղ պահպանւում էին այդ ամուսնական խմբակցական յարաբերութիւնները. մի շրջանագիծ, ուր մի ժամանակ բոլոր այդ մարդկանց պատկանած իրաւունքը՝ ամուսնական կապեր ունենալ խմբակցութեան մէջ մտնող բոլոր կանանց հետ՝ յետագայում միայն վերապահւում էր կին բերող ամուսնու մօտիկ ազգականներին թէ վերընթաց և

թէ կողմնակի գծերով, այսինքն այն ազգականների, որոնք ապրում են մի յարկի տակ, միևնոյն պատերի մէջ: Դորա կարող էին լինել ամուսնու հայրը, հօրեղբայրները, եղբայրները, հօրեղբօր որդիները: Այսպիսով ամուսնական ձևերի մէջ առաջ էր գալիս այն հիմնարկութիւնը, որը յայտնի է պօլեանդրի, բազմայրուձին անունով:

Բազմայրութիւնը, որ գոյութիւն ունի նոյն իսկներկայումս մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ, արտայայտւում է բազմակողմանի ու տարբեր ձևերով, որոնց տեսութեան վրայ այստեղ կանգ չենք առնում: Միայն շեշտենք, որ այս ձևերի մէջ պէտք է տարբերել երկու առանձնայատուկ տեսակի խմբակցական բազմայրական ամուսնութիւններ: Մէկը՝ երբ եղբայրները կամ այլ մօտիկ ազգակիցները ապրում են մի կնոջ հետ և միևեք՝ երբ հարսի հետ ամուսնական կապերի մէջ մտնելու իրաւունք է համարում, բացի ամուսնուց, նաև սրա հայրը կամ աւագագոյն ազգականը: Այդ բազմայրական ամուսնական ձևը արտայայտւում է իւր մնացորդներով հայ ժողովրդի արդի մի քանի սովորոյթների մէջ:

Կանգ առնենք բազմայրական ամուսնական կապերի այն ձևի վրայ, ուր փեսայի հայրը սեռական կենսակցութիւն է ունենում իր հարսի հետ: Յիրաւի, հայ ժողովրդական իրաւական հայացքներում երբեմն իշխել է այն գաղափարը, թէ հայրը իրաւունք ունի տիրանալու իր որդու կնոջ, իբրև մի մնացորդ այն ժամանակից, երբ հայր և որդի միաժամանակ կարող էին ամուսիններ համարուել միևնոյն կնոջ: Այդ տեսակ հայեացքի մասին մենք ի հարկէ ձեռքի տակ չունինք ուղղակի ապացոյց—փաստեր. սակայն դրա փոխարէն ունենք բազմաթիւ այնպիսի սովորութիւններ, որոնց վերլուծման վրայ հիմնուելով, կարող ենք հետեցնել, թէ հայ ժողովրդի մէջ իսկապէս տիրել են շատ խոր հնում այդ տեսակ իրաւական գաղափարներ: Այդ սովորոյթների մէջ ամենաբնորոշն, որոնցով արտայայտւում է հօր իրաւունքը իր հարսին տիրանալու նկատմամբ, կայանում է հարսի կողմից սկեսրայրի ոտքեր լւանալը հարսանիքի ժամանակ, իսկ միւս այր մարդկանց տնեցիների ոտքեր լուանալն, էլ ցոյց է տալիս, որ հարսը նմանապէս, բացի իր իսկական ամուսնուց, համարւում է նաև կին միւսներին՝ իր տագրերի:

Գողթան գաւառում պսակադրութեան, գլխաւորապէս տոգաւաստի գիշերից 3—4 օր յետոյ ճնորահարսը շուր է տաքացնում և լուանում սկեսրայրի, սկեսրոջ ու տէգրների ոտները, սկսելով միշտ աջ ոտից: Իւրաքանչիւրի ոտը լուանալուց յետոյ խոնարհ-

ւում էր և համբուրում կամ ձեռնում էր, թէ համբուրում» ¹⁾ և Նոր-Բայազէտի գաւառումն էլ «պսակից 3—4 օր անցնելուց յետոյ հարսը ջուր է տաքացնում և լուանում սկեսրայրի և տէգրների գլուխները ու ոտները» ²⁾։ Նոյնն է կատարւում Վարանդայում ³⁾, Սիսիանում ⁴⁾։ Վանայ մէջ առագաստի «հետեւեալ առաւօտ հարսը ամենից վաղ վեր կենում և գնում է սկեսրայրի զգեստները հագցնում, ձեռքին ջուր լեցնում, որ լուացուի և իր բերած երեսրբիչը ձեռքին զցում։ Կեսրայրն այստեղ մի ոսկի է տալիս» ⁵⁾։ Նմանապէս էլ Նիժում նորահարսը իր առաջի ամուսնական գիշերից յետոյ միւս օրը ջուր է տաքացնում և տան մէծ ու փոքրերի ոտները լուանում ու համբուրում ⁶⁾։ Սակայն աւելի բնորոշ է հարսի կողմից ոտք լուանալու պարտաւորութիւնը Բաշ-Շորագեալի շրջանում. «նշանադրութիւնից յետոյ ընթացս ամբողջ ժամանակի մինչև պսակադրութիւնը տղատէրը յաճախ այցելում է հարսնացուին և «տեսը» ամեն անգամ, մանաւանդ երբ հարսնացուն օտար գիւղից է, գէթ առանց մի շիշ օղու չի կարող լինել։ Ամեն անգամ հարսը այս այցելութիւններին պարտաւոր է լուանալ նրա ոտքերը, իսկ սա վճարում է նրան 50 կոպ. մինչև 12 բուբլի» ⁷⁾։

Այս բոլոր փաստերի մէջ ամենահետաքրքիր գիծն այն է, որ ոտք լուանալու ծէսը ինքնըստինքեան սիմբոլական ձևով ցոյց է տալիս կնոջ պատկանելիութիւնը այր մարդուն, նրա հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալու պարտականութիւնը։ Մանաւանդ այստեղ աչք է զառնում այն, որ հարսը լուանում է սկեսրայրի և իր տէգրների ոտքերը իսկոյն առագաստից վերկենալով։ Ինչն էլ իւր ամուսնութեան առաջին առաւօտ։ Հետեւապէս այս սովորոյթների մէջ պարփակուած է այն գաղափարը, թէ հարսը ոչ միայն իր մարդուն է պատկանում, որի հետ մի փոքր առաջ առագաստի մէջ էր, այլ և պատկանում է նրա հօրը, եղբայրներին։ Իսկ Բաշ-Շորագեալի հարսի կողմից իր ապագայ սկեսրայրի ոտք լուանալու ծէսը աւելի հեռուն է տանում. այդտեղ հարսին տիրապետելու հօր իրաւունքի գաղափարը արտայայտւում է այնպէս։

1) Ե. Լալայեան—«Աղգազրակ. հանդէս», հատ. XII, եր. 134.

2) Ե. Լալայեան—«Աղգազրակ. հանդ.» հատ. XVI, եր. 29.

3) Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 143.

4) Ե. Լալայեան—Սիսիան, եր. 126.

5) Արձագանք, 1897. № 27.

6) Արձագանք, 1894, № 19—Նիժի սովորութիւններից։

7) Նոր-Ղար, 1895, № 213.

որ նոյն իսկ նշանադրութիւնից յետոյ հարսը արդէն համարուում էր սկեսրայրի սկիականութիւն:

Սկեսրայրի իրաւունքը հարսի վերաբերմամբ նկատելի է նաև ուրիշ սովորութիւնների մէջ: Ընդհանրապէս հարսնառ զնալիս կամ հարսը հօրանց տանից սրահադրութեան դուրս բերելիս դէպի եկեղեցի, հարսնացուն ընդունում է և ձեռքից բռնում է նախ իջ թէ փեսան, այլ սրահայրը, և ապա յանձնում է իր որդուն¹⁾: Բուլանըխում երբ հարսը կրճեկնի հայրենական օջախից իր փեսայի և սրահօր ուղեկցութեամբ, «և ինչ սկեսրայրը զրսու դռան շէմը կրփոխէ՝ հարսի եղբայրներից մէկը դռան կշտին կանգնած ձեռք կրճեկ խնամու օձիքը և կը պահանջէ աղբօր. «գօնին, որ ընդունուած սովորութեան համաձայն անպատճառ կը տրուի»²⁾: Վարանդայում, երբ հարս և փեսան հարսնջաւորների հետ գալիս են եկեղեցու սրահադրութիւնից տղայի տուն, հարսը դռան մօտ կանգ է առնում ու չնայած թախանձագին խնդիրներին՝ կեղծօրէն ընդգլխադրում է փեսայի տուն մտնելու, մինչև որ կեսրայրը գալիս է և մի ընծայ է խոստանում³⁾: Վերջապէս չմոռանանք յիշել և այն նշանաւոր փաստը, որի մասին արդէն խօսել ենք, այսինքն, որ հարսը մինչև իր մահը իրաւունք չունի խօսելու իր սկեսրայրի հետ: Կայ նաև մի այլ ծէս, որտեղ վերադին փեսայի հօր իրաւունքները հարսին տիրանալու վերաբերեալ այլաբանական իմաստով են արտայայտուում: Զաւախքում տեղի է ունենում այսպէս անուանած «պղտիկ հարսնցու»: Երբ աղջկայ տիրոջ համաձայնութիւնը ստացւում է, կատարում են մասնաւոր նշանադրութիւն, որ միանգամայն քաղաքացիական ընաւորութիւն է կրում: «Աղջկայ տանը, երկու խնամիկները համբուրում են. փեսան դաւուլ դուռնայի առաջնորդութեամբ առաջ է բերում հարսնացուն: Սրանք կարգով համբուրում են բոլորի ձեռքերը և ապա հարսնացուն կանգնում է իր սկեսրայրի մօտ բարե բռնած՝ ձեռքերը կրճեկն և գլխին քօղ գցած: Ընթրիքից յետոյ բոլոր ներկայ եղողները, նաև փեսան, ցրւում են իրենց տները: Միայն տղի հայրը, որպէս պատուաւոր հիւր, այդ գիշեր մնում է խնամու տանը»⁴⁾:

Վերոյիշեալ սովորութիւններն ուրեմն ֆնացորդներ են նախնական ժամանակների կարգերից, երբ հայրը որոշ իրաւունքներ ունէր իր զաւակների կանանց վրայ, կարող էր սեռական յարա-

1) Ե. Լալայեանի Գանձակի գաւառ, ր. հատ. եր. 31. Զաւախք, եր. 141, Սիսիան, 123

2) Բէնսէ-Բուլանըխ, եր. 105.

3) Ե. Լալայեան—Վարանդա, եր. 140.

4) Ե. Լալայեան. Զաւախք, եր. 125.

բերութիւնների մէջ մտնել վերջինների հետ: Այդ տեսակամուսնական կապերի իրական գոյութիւնը արդէն վաղուց մեռած, վերացուած է, բայց մնացել է միայն արտաքին ձևը, որ արտայայտում է անգիտակցօրէն կատարուող ծէսերով, դրական իրաւաբանական նշանակութիւնը կորցրած սովորոյթներով: Որ յիշուի հայրական այդ տեսակ իրաւունքները որդու կնոջ տիրանալու նկատմամբ գոյութիւն ունէին հայ իրաւաբանական սովորոյթների մէջ և որ այդ իրաւունքները մեծ չափերով էին տարածուած ու խոր հնութիւն էին ներկայացնում, դա բացայայտ է հայ պատմութիւնից:

Շահապիվանի եկեղեցական ժողովը (447 թ.) ի միջի այլոց յատուկ կանոն էր սահմանել, որով արգելում էր և խիստ պատիժ էր սահմանում, «եթէ հայր զորդւոյ կին ունիցի»¹⁾: Այս արգելական կանոնն ապացոյց է, որ հին Հայաստանում տեղի էին ունենում հօր և հարսի ամուսնութիւններ. իսկ այդ տեսակ ամուսնութիւնների հասկացողութիւնն ու հնարաւորութիւնը ժողովրդի իրաւական հայեացքներում այն ժամանակ միայն կարող էին զարգանալ և հիմք գտնել, եթէ իրականութեան մէջ ժողովրդի բարոյական գիտակցութիւնը չէր դատապարտում հօր և հարսի սեռական յարաբերութիւնները, փոխադարձ մարմնական մերձեցումն, որը մի սովորական երևոյթ էր սեպելու, տիրապետող մի սովորոյթ նաև որդու կենդանութեան ժամանակ: Այս մեր ենթադրութիւնն աւելի հաւանականութիւն է ստանում նոյն կանոնի վերջում յիշած մի այլ արգելական նորմի շնորհիւ. «այլ ջերմ հարազատի և զազգականի զկին ոք մի իշխեսցէ ունել ի կնութիւն և կամ շնալ»²⁾: Պարզ է, որ իր ամենամերձաւոր ազգականի կնոջ հետ ամուսնանալու հնարաւորութեան հասկացողութիւնը անշուշտ առաջադրում է մի գաղափար, թէ հնարաւոր է ուրեմն և շնանալ, այսինքն ազատ սեռական յարաբերութիւններ ունենալ նրա հետ: Թէ մեր սլատմական կեանքում ընտանիքի բաղկացուցիչ անդամների փոխադարձ սեռական յարաբերութիւնները միանգամայն չէին համապատասխանում քրիստոնէական էթիկային և խառնակեաց բնաւորութիւն էին կրում, դա երևում է և ուրիշ մեր հին կանոնական նորմերից, որոնք այդ տեսակ յարաբերութիւնները յիշատակելով, որոշ պատիժներ էին սահմանում:

1) և 2) Հայոց եկեղեցական իրաւունքը՝ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի. Ա. հատ. եր. 348.

XI

Արդեօք պահպանուե՞լ են մինչև վերջին ժամանակները, քանի հայ իրականութեան մէջ տակաւին կանգուն էր նահապետական գերդաստանը, որն է մնացորդներ՝ այն յարաբերութիւնների, որոնք բնորոշէին սկեսրայրի հարսին տիրանալու սովորոյթը, այն է նւութիւնը¹⁾ (спохачество): Հայ նահապետական գերդաստանը իր ներքին ինտիմ կեանքով եղել է մեր բանահաւաքների համար մի խորհրդաւոր սփինքս: Այնպիսի երևոյթներ, որպիսին է նւութիւնը, երբ գերդաստանի սահմաններում տեղի են ունենում արդի բարոյական-կրօնական հայեացքներով մեղք համարւող, իսկ տիրող պետական օրէնսդրական սկզբունքներով պատժելի սեպուող խառնակիաց ամուսնական յարաբերութիւններ, ակներև է, որ երբէք արտաքս չեն երևալ գերդաստանի խորքերից, նրա խորհրդաւոր մութ անկիւններից: Եւ վերջապէս հնարաւորութիւն կ'աւ արդեօք այդ տեսակ յարաբերութիւնների գոյութեան մասին որևէ տեղեկութիւն քաղել: Անկասկած, այդ մարդիկ, իբրև շահագրգռւած ու պատասխանատու օրէնքի ու բարոյականութեան առաջ, ամենայն կերպ պիտի ծածկէին, իսկ կանայք, նախ՝ իրենց չխօսկանութեամբ դատապարտուած էին յաւիտենական լուութեան, իսկ միւս կողմից՝ «ամօթի» ու «նամուսի» ճնշման ներքոյ նմանապէս պիտի պապանձուէին օտարների առաջ: Ահա թէ ինչու մեր ազգագրական նիւթերի մէջ այդ հետաքրքիր հարցի մասին ոչ մի տեղեկութիւն, ոչ մի իրական փաստ չեն գտած մեր բանահաւաքները և չեն էլ դանի, եթէ չղիմեն կողմնակի միջոցների: Նւութիւնը իբրև բազմայրութեան, ուրեմն և մայրական իրաւունքի շրջանի խմրակցական ամուսնական յարաբերութիւնների մի մնացորդ, այնպէս դիւրին ու արագ չէր վերանայ հասարակական-ընտանեկան բարքից: Պատրիարխատական՝ հայրիշխանական՝ գերդաստանը, յաջորդելով մայրական իրաւունքի ընտանեկան կազմին, իր մէջ պարփակում էր այնպիսի սօցիալ-իրաւական աարբեր, որ նւութիւնը անշուշտ պիտի հող գտնէր իր կայունութեան համար, պիտի պահպանուէր գերդաստանի

1) Այստեղ աւելի յարմար գտանք «նւութիւն» քան թէ «հարսնութիւն» բառը գործածել, տալով նրան տեխնիկական տերմինի նշանակութիւն, ռուսական спохачество-յին հոմանիշ. այսինքն «նւութիւն» ասելով, հասկանալու ենք որոշ ժողովրդների մէջ տիրապետող այն սովորութիւնը, որով սկեսրայրը կամ տագրը սեռական յարաբերութիւնների մէջ է մտնում իր հարսների հետ:

գաղտնիքներում, նրա ընտանեկան անդամների փոխադարձ սեռական յարաբերութիւնների մթնոլորտում, որ անտեսանելի էր ու ծածկուած արտաքին աշխարհից: Նկատի առնելով այն իրաւական-տնտեսական դիրքը, որ բռնում է գերդաստանի հայրը կամ նահապետը իր տան մէջ, կարելի է դիւրին եզրակացնել, թէ նրա բացարձակ իշխանութիւնը, որ տարածւում է գերդաստանի բոլոր անդամների վրայ, ևս առաւել ազդեցիկ պիտի լինի երիտասարդ հարսերի վրայ: Այդ չխօսկան, լուռ և մուռջ արարածները, որոնք ոչ մի իրաւունք չունեն ձայն ծպտուն հանելու տղամարդկանց և մանաւանդ իրենց սկեսրայրի առաջ և որոնք ոչ մի իրաւունք չունեն իրենց անձնական վերաբերեալ որևէ բան ձեռնարկել կամ պաշտպանել, ամենայն դիւրութեամբ ենթակայ են լինում նահապետի կամայականութիւններին ու ստիպուած են կրելու, համբերութեամբ համաձայնուելու այն բոլորին, ինչ որ պահանջում է նրանցից, կամ ստիպում անելու գերդաստանի նահապետը: Հարսը, եթէ կամենայ էլ, հնարաւորութիւն չունի բողոքելու. նրան շահագործածները կը պապանձեցնեն, որպէսզի «ամօթի» ու «նամուսի» սկզբունքը պաշտպանեն ամեն կերպ:

Հայ նահապետական գերդաստանում տիրող բարքերն ու սովորութիւններն ուսումնասիրելիս կարող ենք հանդիպել փաստերի, որոնք հիմք են տալիս հաւանական ենթադրութիւններ անելու, որ նուութիւնը տիրում էր նահապետական գերդաստանում մինչև վերջին ժամանակները: 80—90-ական թուականների մեր պարբերական մամուլի էջերում այս ու այն գաւառական թղթակցութեան մէջ սպրտում էին երբեմն տեղեկութիւններ ու փաստեր ժողովրդի ընտանեկան-ամուսնական բարքերի անկման ու այլասեւման մասին: Միամիտ, անփորձ թղթակիցները կարծում էին, որ այդ արտասովոր թուացող բարքերը, իրենց բարոյական հայեացքներին չհամապատասխանելով, անկման և նոր ժամանակի բացասական ազդեցութեան հետևանքներ են: Մինչդեռ այդ նրանց արձանագրած փաստերը միայն դիպուածով են լոյս աշխարհ դուրս եկել գերդաստանի խաւար անկիւններից, ուր դարերով ալևոր հնութիւնից մնացել, պահուել էին հետաքրքիր աչքերից հեռու...

Անվիճելի փաստ է, որ հայ իրականութեան մէջ ինչ մեծ ծաւալում է ստացած անչափահաս ամուսնութեան սովորութիւնները: Ծնողները, գլխաւորապէս գերդաստանի նահապետը, յենուելով իր բացարձակ իշխանութեան վրայ, անձամբ էր անօրինում իր որդիների բազմը: Սովորական երեւոյթ էր, որ իր մանկահասակ 10—12 տարեկան տղային ամուսնացնում էր արքունքի

հասած օրիորդի հետ: *) Այս հանգամանքներում գերդաստանների հայրերը և ընդհանրապես հայ գիւղացիները պոստառաւանելով փորձում են արգարանալ, որ իրենց ընտանիքի համար անհրաժեշտ է ու մեծ կարիք է զգացւում աշխատաւոր ձեռքերի, բանուոր ուժերի, սրանք նրանք ձեռք են բերում յանձին նորահարսի: Բայց իրականութեան մէջ կատարւում է միանգամայն այլ բան: Յիրաւի հարսը աշխատում, ծառայում է գերդաստանին իբրեւ ընտուր ոյժ, բայց նա անկարող է միանգամայն կնութիւն անել իր մանկահասակ և անուժ ամուսնուն: Ուստի հարսը ստիպուած է լինում սկեսրայրի իշխանութեանը հպատակուելով, անձնատուր լինել նրան. հակառակ դէպքում հարսը զոհւում է, որ նա հապիտը, օժտուած լինելով անսահման իրաւունքներով գերդաստանի սահմաններում, պիտի անխնայ հալածանքների ենթարկի իրեն և մի դժոխային, անտանելի կեանքի զոհ դարձնի: Գոյութեան ու կենսական ապահովութեան և մասամբ էլ իր բնական մարմնական պահանջներն էլ միւս կողմից նկատի առնելով, որոնց անկարող է բաւարարութիւն տալ իր մանկահասակ ամուսինը, հարսը լռելայն հաշտւում է իր վիճակի հետ: Այսպիսի մի քանի փաստերի մասին տեղեկութիւններ կան ցրուած հայ պարբերական մամուլի էջերում: Այդ տեսակէտից խիստ հետաքրքիր է մի փաստ կաղզուանի հայերի բարքերից: Զոկի գիւղում Շողեր անունով մի կին 10 տարի իր ամուսնու մօտ ապրելուց յետոյ փախչում է: Շողերին ամուսնացրել էին մի անչափահաս ու անզարգացած տղայի հետ, որի հայրը յենուելով իր իշխանութեան վրայ, ամբողջ 10 տարի սեռական յարաբերութիւն էր պահպանում իր հարսի հետ թէ որդու և թէ իր կնոջ (հարսի սկեսրոջ) գիտութեամբ: Հարսը այլ ևս անկարող լինելով իր այդ դրութիւնը տանելու, «ամօթը», «նամուսը» մի կողմ թողած, փախչում և ապաւինում է իր ազգականներին: Սակայն ժողովուրդը, նրա համագիւղացիները, որոնցից իւրաքանչիւրն երեւի ինքն էլ նոյն տեսակ բաներ է կատարում, սովորական են սեպել այդ երևոյթը ու գաւառական իշխանութեան առաջ սուտ և հնարովի են հռչակում Շողերի ասածները, առ ոչինչ համարելով նրա ամուսնական իրաւունքները. ընդհակառակն նրանք պաշտպան են հանդիսանում նրա սկեսրայրի ու անընդունակ ամուսնուն և ձեռով, ոյժով տանում, նստեցնում են Շողերին վերստին այն տանը, որտեղից նա փախել էր: **)

*) Տես. Նոր-Դար, 1899 թ. № 50—«Ապարանը և իր բնակիչները»:

**) Նոր-Դար, 1885 թ. № 20:

Ահա թէ ինչով մասամբ կարելի է բացատրել այն երեոյթը, որ այնպէս համատարած է ու զարգացած հայ ժողովրդական սովորութիւններում, այն է մանկահասակ ու անզարգացած տղաների ամուսնութիւնները արտուներ հասած ու ֆիզիկապէս արդէն զարգացած աղջիկների հետ: Ճիշտ է, մտաւոր-բարոյական զարգացումն իր որոշ ազդեցութիւնն այնուամենայնիւ ունեցել է հայ ժողովրդի բարբերի վրայ: Պատահում են ժողովրդի մէջ նաև հայեացքներ, որոնք այդպիսի սեռական յարաբերութիւնները մեղք ու յանցանք են համարում, «նւութեան» մէջ սկսում են տեսնել անբարոյականութիւն, պոռնկութիւն: Սակայն նոյն ժողովուրդը իր ստուար մեծամասնութեամբ այնքան էլ մեծ և լուրջ յանցանքների շարքին չի դասում: Դա բացատրելի է այն ներդամիտ ու համեմատաբար չնչին պատիժներից, որոնցով ժողովրդական կամ գիւղական դատաստանը վերաբերում է դէպի այդ տեսակ դէպքերը:

Զարմանալի չէ, երբ ասենք, որ զրեթէ նոյնութեամբ տեղի են ունենում նւութեան դէպքեր ու օրինակներ ուսական գիւղական կիսանքում: Ռուսաստանում կան գաւառներ, ինչպէս Դոնի շրջանը, Արխանգելսկի, Մոլոտոսիայում, Սիբիրի մի քանի շրջաններում նւութիւնը (снохачество) թաղաւորում է բացայայտ կերպով և գիւղական կեանքում այն աստիճանի սովորական ու բնական երեոյթ է սեպւում, որ ոչ մի հալածանքի կամ դատաւիտութեան չի ենթարկւում:

Ռուսաստանի այդ համատարած սովորութեան մասին ժողոված կան բազմաթիւ նիւթեր թէ բանահաւաքների և թէ պաշտօնական-վարչական քննութիւնների կողմից. մի փաստ, որի վրայ ընդհակառակն շատ նուազ ուշադրութիւն է դարձուած եղել հայ զրականութեան ու բանահաւաքութեան մէջ:

XII

Անչափահաս ամուսնութեան երեոյթը «նւութեան» տեսակէտից ունենում է նաև ուրիշ հետեւանքներ, որոնք նոյնպէս բնորոշ են ներկայ արծարծուած նիւթի նկատմամբ:

Բնական է, որ անչափահաս փեսան, երբ մեծանայ ու ֆիզիկապէս զարգանայ, իւր կինը այլ ևս թառամած ու հասակն առած է լինելու: Այն ժամանակ էլ սա իւր կողմից և իւր կարգին փորձում է սեռական յարաբերութիւնների մէջ մտնել իր

տան որևէ ուրիշ, գլխաւորապէս կրտսեր անդամների, գործի-
նակ փոքր եղբոր ջահել կնոջ հետ: Այսպիսով գերդաստանի մէջ
լռելիայն տիրում են սովորութիւններ, որոնց համակերպում են
ընտանիքի անդամները. սրանց համար այդ տեսակ սեռական խառ-
նակեցական յարաբերութիւնը բնական երևոյթների, թոյլատրելի
բարքերի շարքին են դասուում: Այս հանգամանքներում արդէն
իհարկէ զարգանալու պարարտ հող ունին խառնակեցական այն
ձևերը, որոնք գոյանում են գլխաւորապէս տէգրների ու սրանց
հարսերի միջև: Այս խառնակեցութիւնը բազմաթիւ բնական այն
մնացորդն է, որով եղբայրները ամուսնանում են մի կնոջ հետ,
կամ իրաւունք են համարում տիրանալու իրենց եղբոր կնոջ
վրայ: Վերջին երևոյթը ժողովրդական իրաւաբանական սովորոյթ-
ների մէջ երկու տեսակ է լինում: Առաջինը՝ երբ եղբայրները
ընդհանրապէս իրաւունք են համարում տիրանալու հարսերին
իրենց եղբոր կենդանութեան ժամանակ. երկրորդ՝ Լեվիրատի սիս-
տեմն է, երբ այրին պարտաւոր է կենակցելու կամ ամուսնանա-
լու հանգուցեալի ամենամօտիկ ազգականի և ամենից առաջ ա-
մուսնու եղբոր հետ (levir):

Առաջին տեսակի խառնակեցութեան մասին՝ այն է եղբայր-
ների իրենց հարսի հետ ունեցած խառնակ սեռական յարաբե-
րութիւնների՝ մեր ազգագրական նիւթերի մէջ մինչև ցարդ գրե-
թէ ոչ մի իրական փաստ չի ժողովուած: Այդ նիւթերի բացա-
կայութեան պատճառն նոյնն է, ինչ որ արդէն ասել ենք նու-
թեան՝ սկեսրայրի հարսի հետ ունեցած խառնակեցութեան մա-
սին: Սակայն այստեղ էլ կարելի է հաւանական ենթադրութիւն-
ներ անել, հիմնուելով ընտանեկան-ժողովրդական բարքերի ա-
ռանձնայատուկ դժերի վրայ:

Ամուսնու եղբայրների ընտանեկան յարաբերութիւնները
դէպի նրա կինը խիստ բնորոշ գոյն էին կրում մինչև վերջին
ժամանակները հայ նահապետական գերդաստանում: Ինչպէս
յայտնի է, հարսները պարտաւոր են մինչև իրենց կեանքի վերջը
բնաւ չխօսել չափահաս տէգրների հետ և միւս կողմից յայտնի է
մանաւանդ այն թշնամական փոխադարձ վերաբերմունքը՝ որ ու-
նեն տէգրկիները դէպ իրար և թէ դէպի նորահարսը: Նահապե-
տական գերդաստանի անդամների այդ փոխադարձ յարաբերու-
թիւնները խիստ բնորոշ դժերով արձագանք է գտել այն համա-
տարած ժողովրդական երգում, ուր չափուում է գերդաստանի
անդամների վերաբերմունքը դէպի նորահարսը.

Կեսրար, Կեսրար,

Երկթէ մամար.

Կեսուր, կեսուր,
 Բարէ մսուր.
 Տաքէր կնիկ,
 Օձի բնիկ,
 Տալիկ, տալիկ,
 Սև սև սալիկ.
 Տաքրիկ, տաքրիկ,
 Պաղ, պաղ աղբրիկ,
 Պուտ մը ջրիկ:

Ուրեմն հարսի ամենասիրելին տէգրն է, սա է նրա միակ տւրախութիւնն, որը միշտ նրան բաւականութիւն է պատճառում և տանելի դարձնում նրա աննախանձելի դրութիւնը գերդաստանի կիանքում: Մշոյ գաւառում ճսովորութեան համաձայն հարսը չպէտք է խօսի տէքեր հետ, բայց գաղտնի երբեմն խօսում է և իր բոլոր ցաւերը թափելով նրա առաջ՝ մխիթարութիւն և սփոփանք է գտնում նրանից, որպէս պաղ-պաղ աղբրի ջրից»^{*)} Միև կողմից էլ տէգրկիւնն է նրա թշնամիներից, տանջողներից մէկը. չէ որ դա բղիւղում է այն խանդից, այն սեռական նախանձից, որ բնականօրէն պիտի գոյանայ տէգր-կանանց մէջ, երբ սրանք զգում են ու բնազդօրէն գիտեն, թէ ինչ են իրենց ամուսինները նորահարսի վերաբերմամբ:

Այսպիսի բացառիկ վերաբերմունք հարսի ու տէգրների միջև ֆնացողը է այն հայեացքների ու սովորութիւնների, որոնք երբեմն իրօք տիրապետել են հայ նահապետական գերդաստանում, այսինքն խառնակեաց ամուսնական յարաբերութիւնները հարսի և սրա ամուսնու եղբայրների միջև: Ներկայ ընտանեկան կեանքում տէգրը գուցէ այլ ևս նախնական ալևոր ժամանակների իրաւունքները չունի, որ կարողանար անխտիր կենակցել ու սեռական խառնակ յարաբերութիւնների մէջ մտնելիւ հարսների հետ, ուրեմն և տէգրակիւնն էլ առիթ չունէր սեռական խանդից ստիպուած թշնամական դիրք բռնելու դէպի հարսը, սակայն և այնպէս շուտով չեն ջնջւում ժողովրդի մտաւոր-բարոյական աշխարհից նրա մէջ երբեմն տիրապետող սովորութիւնների ու բարքերի ազդեցութիւնները, որոնց հետքերը թեթև, հազիւ նշմարելի, աղօտ գծերով այնուամենայնիւ պահպանւում են երկար ու ձիգ դարերով: Անշուշտ արդի նահապետական գերդաստաններում էլ, ինչպէս արդէն վերը քանիցս յիշել ենք, տեղի էին ունենում թէ

^{*)} Մշեցոյ ընտանեկան կեանքից մի քանի գծիւր—«Նոր-Պար», 1896 թ. № 187. Ե. Լ. Զաւախքի բուրմունք:

եղբայրների և թէ մանաւանդ ստէպ հօր սեռական յարաբերութիւնները երիտասարդ հարսերի, և ընտանիքի սահմաններում գոյութիւն տալիս խառնակեաց ամուսնական երևոյթներին, այնուամենայնիւ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ արդէն հիմք է դրել այն սկզբունքը, որ այդ տեսակ երևոյթները մասամբ սեպւում են անբարոյական, յանցաւոր: Դա ակնյայտնի է նրանից, որ այդ տեսակ սեռական յարաբերութիւններից, նոյն իսկ նահապետի կողմից իրեն անձնատուր չեղող հարսի վերաբերմամբ սկսած հալածանքից բղխում են գծաութիւններ, անհամութիւններ, խանդի բռնկումներ, որոնք սովորաբար յանգում են կոիւնների, թշնամութիւնների և ի վերջոյ առիթ են տալիս գիրդաստանների կազմալուծման, բաժանման: Այս տեսակ առիթներից ծագող գիրդաստանական բաժանումները բաւականի բազմաթիւ են մեր գաւառական իրականութեան մէջ և այդ նկատմամբ նոյն իսկ կան բաւականաչափ փաստեր մեր ազգագրական բանահաւաքութեան մէջ, որ աւելորդ ենք համարում այստեղ մի առ մի առաջ բերելու:

Այն փաստը, որ երբեմն հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ գոյութիւն է ունեցել փեսայի եղբայրների խառնակեցութիւնը իրենց հարսի հետ իբրեւ մայրական իրաւունքի ընտանեկան կողմի զարգացման յետագայ աստիճաններից մէկը, աւելի ևս հիմնական բնոյթ է ստանում ու զրական ապացոյց ձեռք բերում լեվիրատի գոյութեամբ: Այդ երկու ձևի խառնակեցական յարաբերութիւնները միևնոյն իրաւաբանական իմաստն են պարունակում, նոյն սաղմից են գոյացել և նոյն իսկ երկրորդի՝ լեվիրատի՝ գոյութիւնը պայմանաւորւում է առաջինի պատմական գոյութեամբ:

Լեվիրատը մի խիստ հին իրաւաբանական հիմնարկութիւն է, որ ծագել է շատ ժողովրդների մէջ և տակաւին պահպանւում ժամանակակից մի քանի ժողովրդների իրաւաբանական կարգերում իր իսկական, անարատ բնոյթով: Մանաւանդ խիստ զարգացած էր այդ հիմնարկութիւնները մովսիսական օրէնքներում, նաև հնդկական օրէնքների ժողովածուների մէջ, որոնք են Մանուի, Վասիշթայի և Վիշնույի գրքերը:

Մեր պատմական տեղեկութիւններին նայած պէտք է ենթադրել, որ հին Հայաստանում էլ տարածուած է եղել լեվիրատը: Դրա դէմ գտնում ենք զանազան ժողովների ու հայրապետների սահմանած արգելական օրէնքներ: Փաւստոս Բիւզանդի ասելով, Մեծն Ներսէսը Աշտիշատի ժողովում սահմանում է՝ «փախչել աւելի ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ա-

ամուսնութենէ և մանաւանդ 'ի մերձաւորական 'ի նորոց» ¹⁾ Այդ օրէնքը գտնուի ենք նաև «Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ ս. Ներսիսի հայոց հայրապետի» ժողովածուի ԻԴ յօդուածում. «Վասն որ զեղբար կինն առցէ. ոչ ընդունի զնա եկեղեցի Աստուծոյ. բայց եթէ մեկնեացին և զմահապարտին ապաշխարութիւն կրեսցեն և ստոյգ ապաշխարեսցեն» ²⁾։ Եղբօր կնոջ հետ ամուսնանալու մասին արգելական որոշումն է սահմանել նաև Շահապիվանի ժողովի մեկ ծանօթ 12 յօդ. «եթէ հայր զորդոյ կին ունիցի, կամ զեղբայր զեղբար, նոյն պատուհասքն ու նոզվք լիցին»... այսինքն «մինչև դարձցի և ապաշխարեսցի է ամ ընդ ունկնդիրս, Գ ամ ընդ ձեռամբ, Ծ դրամ աղքատաց, Ծ դրամ յեկեղեցւոյ» ³⁾։

Լիիրատի հետքերը պահպանուել են հայ ժողովրդական սովորոյթներում նաև մինչև մեր օրերը։ Այստեղ լիիրատի գաղափարը մեծ մասամբ արտայայտուում է փոփոխուած տարբեր ձևերով։ Վարանդայում «եթէ մինը նշանուած ժամանակ մեռնում է, այն ժամանակ հանգուցեալի եղբայրն է շատ տնգամ ամուսնանում նրա հարսնացուի հետ» ⁴⁾։ Նոյն երևոյթները տեղի են ունենում Նոր-Բայազէտի ⁵⁾, Գողթան ⁶⁾ և Բորչալիի ⁷⁾ գաւառների հայերի մէջ։ Մանաւանդ յաճախակի ու անպայման կատարուում են այդ տեսակ ամուսնութիւնների մանուկների նշանադրութեան դէպքերում «օրօրոցախազի» միջոցով, երբ նշանուածներէց մէկը մինչև ամուսնութիւնը վախճանում է։ Բնորոշն այս բոլոր օրինակների մէջ այն է, որ լիիրատի ձևափոխուած գոյութիւնը արտայայտուում է նրանով, որ ոչ թէ ամուսնութիւնից յետոյ, այլ միայն նշանադրութիւնից յետոյ մահուան դէպքերումն են օրինաւոր ճանաչուում։ Այստեղ պէտք է նկատի առնել երկու հանգամանք։ Նախ՝ որ ժողովրդական սովորութեան իրաւունքի մէջ նշանադրութիւնն աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան եկեղեցական պսակադրութիւնը. առաջինը ընդունուում է իսկապէս իր-

¹⁾ Փաւստոս Բիւզանդ. գիրք Դ. գլ. Դ. էր. 64. Ս. Պետերբուրգ. 1883.

²⁾ Արսէն Դլրտճեան—Հանդէս Ամսօրեայ, № 8, 1908 թ. Օգոստոս. եր 229.

³⁾ Ն. Վ. Մելիք-Թանգեան.—Հայոց եկեղեցական իրաւունք. հատ. Ա, եր. 348.

⁴⁾ Ե. Լալայեան. Վարանդա.

⁵⁾ Նոյն. Նոր-Բայազէտի գաւառ.

⁶⁾ Նոյն. Գողթան գաւառ.

⁷⁾ Նոյն. Բորչալուի գաւառ.

րե ամուսնութեան զուգման, հաստատման մօմենտ և այդ վայրկեանից հարսնացուն ու փեսացուն անխզելի են, օրինաւոր ամուսնական կապերով պսակուած են համարուում: Իսկ եկեղեցական պսակադրութիւնը համարում են երկրորդական նշանակութիւն ունեցող, որ միայն սրբագործում է որոշ խորհրդով այն ամուսնութեան զուգումն, որը արդէն հաստատուած է երկու կողմերից:

Երկրորդ հանգամանքն այն է, որ եկեղեցական օրէնքներով եղբօր այրիի հետ ամուսնանալը չհաս է համարուում ու հալածւում է: Ուստի և բնական է, որ լեվիտաւոր գաղափարը ձևափոխուելով կարող էր պահպանուել միայն նշանադրութեան մէջ, մի ծէսի, որի իրաւական նշանակութիւնը ժողովրդի հայեացքներում աւելի դրական էր և իր հետևանքներով աւելի իրական, քան եկեղեցական պսակի խորհուրդը:

Սակայն այստեղ պէտք է նկատել, որ լեվիտաւոր կից հայերի մէջ կոյուծիւն ունի նաև մի այլ հոմանիշ երևոյթ. եթէ նշանադրութիւնից յետոյ հարսնացուն է միանում, փեսացուն այն ժամանակ ամուսնանում է սրա կրտսեր քրոջ հետ: Հարկաւ այս սովորոյթը միանգամայն այլ իրաւաբանական նշանակութիւն է ստանում և այլ աղբիւրներից է բղխում: Բայց մեր խօսքը հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ տիրող լեվիտաւոր մասին էր, իբրև ժամանակների ընթացքում սահմանափակուած խմբակցական խառն ամուսնական կապերի մնացորդի: Լեւիտորդ ենք գտնում ծանրանալ այն զանազան գիտական կարծիքների մասին, որոնք ձգտում են բացատրել լեվիտաւոր ծագումն ու նշանակութիւնը իբր միանգամայն տարբեր հիմունքներով՝ գլխաւորապէս սեփականատիրական իրաւունքի սկզբունքով: Դորանով հարցի էութիւնը, այսինքն որ լեվիտաւոր իբրև խմբակցական ամուսնութեան ձևերից մէկի՝ բազմայրութեան էվօլյուցիօնական զարգացման յետագայ աստիճաններից մէկն է, բնաւ չի խախտւում: Այդ իբր տարբեր կարծիքները միայն փորձում են լուսաբանելու, բացատրելու այդ զարգացման, այդ էվօլյուցիօնի պատճառներն ու հոսարակական գործօնները:

ՍԱՄՕՇԱՅՎ ԱՍ

ԴՐ. Մ. ՎԱՅԷԻ

Հետեւեալ պարագաներու մէջ և բոլորովին անսպասելիօրէն անցեալ տարի յունուարի մէջ այցելեցի Հունդարիոյ Սամօշավաս հայաբնակ քաղաքը, ծանօթ նաև Առմենօրօլիս (Հայաքաղաք) և Կէռլա (ըստ Ռումէնաց) անուններով:

Յունուար, 9-ին թողուցի Վիէննա, ուր գնացած էի մի գիտական աշխատութիւն ներկայացնել բժշկական կաճառին: Պատարէսթի հասայ հինգ ժամուան ուղևորութենէ յետոյ:

Հարկ եղաւ երկու ժամ սպասել մեկնելու համար այն կառախումբով՝ որ Քլաւդէնբուրգ-Քոծնշտատի ճամբով կը գնայ Բռէտօալ, սահմանական սահմանագլուխը: Որոշեալ ժամուան մեկնեցանք և երկու կամ երեք ժամ յետոյ սկսաւ սաստկութեամբ ձիւնել: Այս ձեան տարափը այնքան աւելի շեշտուեցաւ, որքան աւելի յառաջացանք Թրանսիլվանիոյ լեռնային և լարձրադիր մասերուն մէջ. վազօսին պատուհաններուն ներքին երեսները սառով ծածկուեցան և կառախումբը հետզհետէ դանդաղեցուց իւր ընթացքը առնելով գրեթէ մի երկձի կառքի սովորական արագութիւնը: Մի քանի մեծ կայարաններու առջև երկար դադարներէ յետոյ, վերջապէս ժամանեցինք առաւօտեան դէմ Քլաւդէնբուրգ: Հոս կայարանապետը մեզ յայտարարեց, թէ անկարելի էր աւելի յառաջ երթալ տիրող ձեան տարափին պատճառաւ, որ արդէն երկաթուղին մի միթրէ աւելի թանձրութեամբ ծածկած էր. «Հարկ է, աւելցուց կայարանապետը, հոս սպասել 24—48 ժամ մինչև գծերը վերաբացուեն արձակուած ռանվիրայ վայրաշարքերու միջոցաւ». Մտայ կայարանին ճաշարանը հոն մի գաւաթ գարեջուր առնելու համար և երբ նստած կը մտածէի, թէ ինչպէս և ուր պէտք էր անցնել այդ 24 կամ 48 և թերևս աւելի ժամերը, յուշաբերեցի թէ Սամօշավաս պէտք չէր հեռի ըլլալ Քլաւդէնբուրգէ և որոշեցի այցելել անոր, նկատելով թէ իմ այս կայութեանս մէջ այդ պիտի լինէր լաւագոյն ժամանցը. իսկոյն դացի

կայարանապետին և տեղեկացայ իրմէ, թէ ամեն օր երկու անգամ, առաւօտ և երեկոյ, կառախումբը կը մեկնէր Քլաւզէնրուոզէ Սամօշայվաս և փոխադարձաբար, թէ ճամբուն ուղևորութիւնը հաղիւ երկու ժամ էր և թէ կէս ժամ յետոյ արդէն կարող էի մեկնել:

Քլաւզէնրուոզէ Սամօշայվաս հեռաւորութիւնը պէտք չէ 60 քիլոմէթրէ աւելի ըլլայ: Հոն տանող երկաթուղին գլխաւոր գծին մի ճիւղն է, որ կը վերջանայ քաղաքի կայարանին առջև: Այս 60 քիլոմէթր երկաթուղեամբ գծին վրայէն գիշերը բազմաթիւ գործաւորներ և ռահվիրայ վայրաշարքեր վերցուցած էին ձիւնը: Ճամբայ ելնելէ յետոյ քանիցս աջէն ու ձախէն դիտելով շրջակայ երկիրը, տեսայ միայն ձեան համատարած պատանքը ոչ շատ նշանակելի ելնէջներով: Գետինը հոս մասամբ տափակ, մասամբ բլրային է: Անտառներու ոչ ընդարձակ փնցորդներ, բոլորովին տերևաթափ և ձեան տակ ծանրաբեռնուած, կը գրաւեն մերթ ընտրներու գագաթները, մերթ ձորերը, իրենց միջև հաւանականաբար մշակուած հողերու ընդարձակ միջոցներ թողով: Աստ անդ ցրուած գիւղական տնակներ և վիլլաներ ամեն 5—10 վայրկեանը միանգամ երևան կուգան, բայց հազիւ ուղևորին ուշադրութիւնը կը գրաւեն, արտասովոր ոչինչ ունենալով իրենց երևոյթին և ձևերուն մէջ: Յոգնած և ձանձրացած դուրսը ձմեռուան ընդարձակ այս միակերպ և գրեթէ տխուր տեսարանը դիտելէ, ուշադրութիւնս դարձուցի վագօսին մէջ ուղեկիցներուս վրա, թուով 6, որոնց մի մասը հունգարներէն լեզուաւ մի շատ ոգևորուած խօսակցութեան բռնուած էր, այնպէս որ օտարականը կարող էր կարծել թէ այն աւելի վիճաբանութիւն լինէր, կարող շուտով կռիւի վերածուելու, եթէ խօսակիցներէն մին բաւական անխոհեմ գոնուէր շեշտելու իւր ընդգիմախօսութիւնը: Սակայն բարձրաձայն և բուռն խօսելու այս եղանակը մաճառներուն յատուկ է և բնաւ անսովոր բան չէ, որ յանկարծ խօսակիցներուն միաբերան և կուշտ խնդալը լսուի բառերու այս զգրտալից շառաջին մէջտեղ: Երկու անձեր մասնաւորապէս աչքիս զարկին, մի շատ նիհար կարմրահեր տգեղ կին, 40—45 տարեկան, սակայն ուշիմ նայուածքով, որ հանդիպակաց պատուանին առջև կեցած, մերթ դուրսը, մերթ իմ կողմս կը նայէր և կը թուէր մի յարմար առիթի սպասելու ինձ հետ խօսելու համար. իսկ նոյն կիւրգը, աւելի անդին, այր մարդոց ընկերութեան մէջ մի նիհար, թուխ, սևահեր և սևամօրուս անձ խօսելով հանգերձ իւր ընկերուն հետ, ստէպ իմ վրաս կ'ուղղէր իւր ազնարկը և անտարակոյս ինձմով շահագրգռուել կը թուէր. իւր երկայն, չոր դէմքը թէև հեռու գե-

զեցիկ ըլլալէ, գոհիկ չէր և զուր արտայայտութիւն ունէր և շատ կը նմանէր Կովկասեցի կամ Ռումանեացի հայերէ ոմանց, որոց պարբերաբար հանդիպած եմ ի Վիէննա: Ես, քիչ յետոյ, արդէն ըրած էի diagnostic իւր ցեղի մասին. այս մարդը պէտք էր հայ ըլլալ. բայց արդեօք մնալ խոհած էր հայ ըլլալու և անդ պատճառով զիս կը դիտէր: Եւ կամ թէ պարզապէս դործի մարդու հետաքրքրութիւնն էր, որ զինքը կը մղէր գիտնալ, թէ ես, իր համար մի օտարական, արդեօք առուտուրի համար կ'երթայի Սամոջայվաս, հաւանականաբար իւր բնակավայրը և թէ արդեօք կարող էր ինձմէ օգտուիլ այս պարագայի մէջ: Այս անստոյգ կացութիւնը երկար չտևեց: Կարմրահեր կիներ ինձ մօտենալով հարցուց գերմաներէն, թէ ռուսի կուգայի և իմ պատասխանիս վրայ թէ երէկ մեկնած էի Վիէննայէ ուղղակի Կ. Պօլս գնալու համար, սակայն ձիւնին պատճառաւ ստիպուած էի ընդհատել ուղևորութիւնս Բլաւզնբուրգի մէջ և հիմայ Հայաքաղաք այցելել կերթայի. ես հայ եմ, աւելցուցի և կուգեմ առիթէն օգտուիլ տեսնելու Սամոջայվասի Հայ համայնքը: Ուրեմն, ահա ձեզ մի ազգակից, ըսաւ, մատնանշելով ահնարկուած թուխ անձը, որ իմ խօսակցութեան սկիզբէն ի վեր զիս աւելի հետաքրքիր ուշադրութեամբ կը դիտէր. Ան, յարեց կիներ, պէտք է Սամոջայվասցի հայ ըլլայ և թերևս ձեզ այժմէն կարողանայ տեղեկութիւններ տալ քաղաքին վրայ. Թրանսիլվանիոյ մէջ, ուր մաճառներ, Ռումէններ, Հայեր, Գերմաններ, Հրէաներ, Սերպեր և Գնչուներ խառն կապրեն և ամեն օր իրարու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ են, իրարու ծագում և ազգութիւն ճանչելու մի արտակարգ դիւրութիւն ձեռ բերած են, ճիշտ ինչպէս հոս, Կ. Պօլսոյ մէջ Հայ, Յոյներ, Հրէան և Եւրոպացիներ զիրար շատ անգամ առաջին ականարկով կը ճանչնան: Ես դարձայ թխամորթ հայուն և աջս բարեկամաբար իրեն կարկառելով, հարցուցի հայերէն լեզուով, թէ հայ էր: «Իսկի հայ իմ» պատասխանեց այն հայերէնով, որուն արդէն բաւական ընտելացած եմ, Աւստրիոյ մէջ յաճախ հանդիպած ըլլալով հունգարական և աւստրիական հայ փոքրիկ գաղութներէ զանազան անձերու: Պատմեցի հայ խօսակցիս թէ կը փափաքէի Սամոջայվաս տեսնել և զայս ըսելու համար ընտրեցի հայերէն ամենապարզ բառերը, զորս դարձեալ զօրւարութիւն կըրեց հասկանալու: Բարեբաղդաբար գերմաներէն խօսակցութեան աւելի վարժ երեցաւ և մեր տեսակցութիւնը շարունակեցինք այդ լեզուով: Սակայն իւր ջանքերը և փորձերը ինձ հետ միջանկիալ կերպով նորէն և նորէն մի քանի հայերէն խօսքեր փոխանակելու ինձ համար յիշաւի սրտաշարժ բան մ'ունէին, վասն զի ցոյց կու-

տային ցեղոյն գիտակցութեան և ինքնապատկան լեզուի մասին դեռ կենդանի ապրող զգացում և սէր այս հայուն սրտին մէջ. «Հայնակ աղէկ չինք զրուցի» այսինքն «հայերէն լաւ չենք խօսեր» կ'արգարացնէր զինքը ցաւագին համակերպութեամբ. և իմ յառաջ բերած չքմեղացնող պատճառանքիս վրայ, թէ այլապէս չէր կարելի, քանի որ այդքան փոքրաթիւ են և միջավայրին բերմամբ հարկադրուած առհասարակ հունգարերէն գործածելու՝ զիս միայն կիսովին հասկանալով կը պատասխանէր: «Հապա, հապա»:

«Մէկ Հայ աղաչայի տունն է էս» ըսելով ցոյց կուտար ինձ երկաթուղւոյ գծին վրայ մօտը կամ հեռուն երբեմն երևան եկող Սամօշայվասցի այս կամ այն Հայուն պարապ ամարանոցը: Այս հայը, ինչպէս ինձ պատմեց, գործով միջնորդ, ամուսնացած է գերմանացի կնոջ հետ և զաւակները, բնականաբար գաղափար չունին ոչ հայ լեզուի մասին և ոչ ալ հայ ցեղային գիտակցութեան:

Հասանք Սամօշայվաս ի ժամ 10 առաւօտեան և ես վախօնէն իջնելէ անմիջապէս յետոյ մեծ հետաքրքրութեամբ մի ակնարկ պտտցուցի քաղաքին վրայ, որ շատ փոքր է, դրուած մի տափարակի վրայ և ձեացած 1000—1200 գետնայարկ և միայրականի տուններէ, ամենքն ալ աղիւսաշէն, շատ կոր տանիքներով, ինչպէս են առհասարակ բոլոր գիւղերու և գիւղաքաղաքներու բնակութիւնները, Աւստրիա-Հունգարիա. գրեթէ մենակ աղիւսաշէնքն է քաղաքին հսկայ եկեղեցին, որ, ինչպէս յետոյ տեղեկացայ, Հայոց կը վերաբերի, շինուած երկրին բոլոր կաթոլիկ եկեղեցիներուն սովորական ոճով, զուրկ ազգային յատկանշող մի որ և է զիծէ: Յուրտը սաստիկ էր, ձիւնը ամեն կողմ առատութեամբ իջած և սառած: Հայ ծանօթիս առաջնորդութեամբ թողուցի կայարանը և հինգ վայրկեան յետոյ հասայ քաղաքին հրապարակը, որ մի քառակուսի կը կազմէ և սրու կարծեմ արեւմտեան եզրը դրուած է յիշատակուած Լկեղեցին իր ընդարձակ բակով և աջ ու ձախ իրեն սեպհական կրպակներով: Եկեղեցւոյն հանդիպակաց եզրին վրայ է քաղաքին միակ պանդոկը, մի միայրականի բաւական մեծ շէնք, որ ժամադրավայրն է գլխաւորաբար արջառի վաճառականութեամբ զբաղող Սամօշայվասցի հայերու և գուրսէն եկող միջնորդներու: Բառակուսիին միւս եզրերուն վրայ կը գտնուեն քաղաքապետարանը, մի շատ հին շէնք, և դարձեալ մանրավաճառներու կրպակներ և տոներ. այս վերջինները քաղաքին լաւագոյնները են:

Ձիս պանդոկ առաջնորդելէ յետոյ բաժնուեցաւ ինձմէ Հայր։
 Ես վարձեցի հոն մի սենեակ և անմիջապէս դիմեցի եկեղեցին,
 որու զանգակատանէն հասնող զօղանջը կ'իմացնէր թէ այդ պա-
 հուն հոն եկեղեցական պաշտամունք կը կատարէին։ Պանդոկէն
 մինչև եկեղեցին հեռաւորութիւնը հազիւ 100—120 քայլ է և ես
 այդ անջրպետը մեծ անհամբերութեամբ կտրեցի՝ երթալ տեսնե-
 լու համար թէ հոն, Թրանսիլվանիոյ այդ հեռաւոր և խուլ ան-
 կեան մէջ կորսուած Հայ եկեղեցւոյ արարողութիւնները ինչպէս
 տեղի կունենային, թէ արդեօք յիրաւի զեռ հոն պիտի լսէի ինձ
 ծանօթ շարականները և սրբասացութիւնները, թէ անոնք արդէն
 շատունց տեղի տուած էին լատինական պատարագին և երգե-
 ցողութեանց։ Եկեղեցւոյն զուտ արեւմտեան ճարտարապետու-
 թիւնը, հոռմական սուրբերու արկածներուն մեծ հոյլը, որոնք
 տաճարին արտաքինը կը զարդարեն, միջավայրին օտարութիւնը
 իմ մէջ այս մասին մեծամեծ կասկածներ կը զարթուցանէին և
 ինձ գրեթէ անհաւատալի կը թուէր, թէ հոգ այդ շէնքին մէջ
 կարելի պիտի ըլլար Հայ ձայներու ունկնդրել։ Մտայ ներս։ Հո-
 յակապ ներքին, բայց ինչպէս արտաքինը, բացարձակապէս զուրկ
 Հայ եկեղեցոյ որևէ յայտարար նշանէ։ Սա մի գուտ կաթոլիկ
 եկեղեցի է, ինչպէս են ուրիշ կաթոլիկ համայնքներու եկեղեցի-
 ները։ Պատարագի միջոց է, պատարագիչ երէցը, ինչպէս Արև-
 մուտքի բոլոր երէցները, լիակ ածիլուած է։ Ներկայ հաւատա-
 ցեալներու թիւը ստուար չէ։ Զախակողմեան նստարաններուն
 վրայ են քաղաքացի կիները, սա դին, իմ կողմս, նստած են այր
 մարդիկ, իսկ վարը, մուտքին մօտ, կ'երևին կիներ և աղջիկներ
 իրենց գիւղական տարագով, անտարակոյս Հունգարոհիներ կամ
 կաթոլիկ Ռումէնուհիներ, որոնք եկած են Սամօշավասի շրջա-
 կաներէն։ մի քանի անգամներ արագ կը դիտէի ժողովուրդը
 անոր մէջ Հայ դէմքերու հանդիպելու հետաքրքրութեամբ։ Ու-
 մանք կը մօտին կամ հարազատ հայ դէմքեր են, ուրիշներ ոչ։
 Անկարող պատարագչին արտասանած բառերը որոշ լսելու և
 հաստատելու, թէ ասոնք հայերէն թէ լատիներէն են, ուշադրու-
 թիւնս կը դարձնեմ երգեցողութեան վրայ, որ, ըստ արեւմտեան
 սովորոյթի, կուգայ եկեղեցոյն մեծ մուտքին վրայէն, մի տեսակ
 փոքրիկ վերնատունէ, ուր դրուած է երգեհոնը և կեցած երգեցիկ-
 խումբը։ Երգեցողութիւնը լատինական է. սակայն արդեօք ականջ-
 կը խաբէ՞ զիս։ Միթէ երգչին արտասանած բառերը, գոնէ մի քա-
 նին, որոշապէս հայերէն չեն։ «Աստուած, փառք, յաւիտեան» և
 ուրիշ մի քանիներ, թէև օտար արտասանութեամբ աղաւաղուած,
 սակայն ուժգնօրէն արտաբերուած, տարակոյս չթողուն թէ հայ

լեզուն է՝ որ կը հնչէ հոն տաճարին մէջ. ի վերջոյ կը տեղակա-
նամ թէ եկեղեցոյն դպիրը կամ դպրապետը, որ գերմանացի է,
և հայ տառերը և լեզուն չճանչեր, երգեցողութիւնը կը կատարէ
լատին տառերով գրուած հայ բառերովրայէ և աստի արտասա-
նութեան և հնչման խորթութիւնը և շատ անգամ անհասկանա-
լիութիւնը նոյն իսկ հայերէնի լիովին ընտելացած լսելիաց հա-
մար: Երէցը, մի բարեմոյն և համակրելի կրօնաւոր, միջակ տա-
րիքով, պատարագչի զգեստը կը թողու և հիմայ առիթ կուեն-
նամ իրեն ներկայանալու: «Ուստի կուգաք» կը հարցնէ մաքուր
հայերէնով, բայց թեթե վարանմամբ, կասկածելով թէ մի գուցէ
հայ չըլլամ, կամ զինքը չհասկանամ, բայց մարդիկ ճանչելու իւր
վարժ ակնարկը չէր սխալած: Գոհունակութեամբ և ժպտելով կը
լսէ պատմութիւնս ճամբորդութեանս մասին և ինձ կը խոստա-
նայ յետ միջօրէի զիս ծանօթացնել հայ ժողովրդին կարևոր ան-
ձանց հետ: Այս կրօնաւորը վերապատուելի Հայր Անտոն վար-
դապետ Թորգմանեանն է Սամօշայվաս ծնած և Վիէննայի Միխ-
թարեանց վանքին մէջ ուսած, որ, ինչպէս պատմեց ինձ, հօթա-
նանական թուականներուն երկար ժամանակ ապրած է ի Պօլիս
և կարծեմ Արևելքը ի մօտոյ ճանաչող միակ հունգարահայն է:

Յերեկէն յետոյ Հայր Անտոն ունեցաւ բարութիւնը գալու
պանդոկ և զիս տանելու Սամօշայվասի հայ ժողովրդապետին,
Հայր Ղուկաս Պարանի, որ եկեղեցոյն շատ մօտը կը բնակի. նախ
փողոցէն մտանք բաւական ընդարձակ պարտէզ, որմէ անցնելով
հասանք բնակարանին դրան առջև. հոս ընդունուեցանք մի հա-
մակրելի կնոջմէ, ժողովրդապետ հօր քրոջմէն, որ մեզ առաջնոր-
դեց երկու մեծ սենեակներու մեջէ իւր գերապատուելի եղբօր
մօտ, որ անկողնոյ մէջ էր յօդացաւի պատճառաւ. ժողովրդապետ
հօր բնակարանը գուրկ չգտայ ճոխութենէ: Մի հարուստ մատե-
նադարան, սրա մէջ վենետիկեան պեղեցիկ տպագրութեամբ հայ
գրքերու մի ճոխ հաւաքածոյ անմիջապէս աչքիս զարկաւ, իւղա-
ներկ պատկերներ մի քանի կրօնաւորներու, որոնք հաւանօրէն
Հայեր են և իւր նախորդները, կը զարդարեն առաջին սենեակին
պատերը. մի սիրուն մարմարեայ լոգարան ննջասենեակին քով
ցոյց կուտային թէ տանուտէրը իբրև միտք որքան զարգացած,
այնքան ալ նրբացած կենցաղավարութիւնը սիրող մի անձնաւոր-
ութիւն է: Հայր Պարան միջին տարիք ունի, շատ կայտառ և
անձնեղ է. մեր խօսակցութիւնը հայերէն կատարուեցաւ, սրա
միջոցին փափաք յայտնեց յառաջիկային ճամբորդել դէպի Արե-
ւելք և օգտուելով Անատոլիոյ երկաթուղիէն այցելել Փոքր Ասիա:

Բաժնուելէ յետոյ ժողովրդապետ հայրէն, գացինք Դրիս-

Թոֆ Զօնիօթի այցելութեան: Ես արդէն շատունց լսած էի այս անձնաւորութեան մասին, որու բանասիրական աշխատութիւնները թէ հայ և թէ հունգարերէն լեզուով մի իսկական արժէք կը ներկայացնեն և սրա լրագրական գործունէութիւնը մինչև վերջերս մի զօրաւոր թուփ կազմած էր Թրանսիլվանիոյ Հայերուն մաճառացի ման դէմ: Ափսոս որ խեղճը ծանրապէս հիւանդացած գտայ, խօսելու գրեթէ անկարող և թէև զառանցանքի մէջ սաստիկ թոքատապէս բռնուած էր որու, ինչպէս յետոյ լսեցի, զո՞հ գնաց դեռ ոչ շատ յառաջացած տարիքի մէջ: Հայերէն կը խօսէր շատ վարժ, միայն թեթև հունգարական շեշտով. մատենադարանը ճոխ էր և լի հայերէն, հունգարերէն, գերմաներէն և լատիներէն պատմական և բանասիրական գործերով: Զօնկօղ մաքառող ֆիէր Հայերու հունգարացի ման դէմ և, իւր իսկ խոստովանութեամբը, հունգարական իշխանութիւնները իւր վրայ լաւ աչքով չէին նայեր, որոց համար Սամօշայվասի և Էլիզապէթօրօյի հայ գաղթականութեանց իսպառ մաճառացումը պետական շահատեսակէտէ մեծ կարևորութիւն ունի, որովհետև Թրանսիլվանիոյ այդ մասերուն մէջ մաճառ տարրը շատ տեղիւր փոքրամասնութիւն կը կազմէ հանդէպ Ռումէններուն և Գերմաններուն և հետեաբար պէտք ունի թիւի յաւելման և զօրացման հոն հունգարական գերակշռութիւնը ապահովելու համար: Արդ Թրանսիլվանիոյ հայ գաղութներու միջոցաւ զայս իրագործել որոշած է մաճառ պետութիւնը, հետզհետէ մաճառացնելով և մաճառ ոգւոյ և զգացման դասաններու վերածելով դանոնք՝ ընդդէմ յոպնաթիւ ոչ մաճառ տարրերու: Եւ գործը կը յաջողի աստիճանաբար, դատելով յաճախադէպ խառնամասնութիւններէն, որոնք մի քանի տասնեակ տարիներէ ի վեր կը կատարուին Հայոց և Մաճառներու միջև, հայ նոր սերունդին իւր մայրենի լեզուն բացարձակապէս անգիտանալէն և մանաւանդ այն մեծ ոգևորութենէն, զոր նա անպայման ցոյց կուտայ ի պաշտպանութիւն հունգարական ազգային շահերուն զորս, իւր իսկ խոստովանութեամբ, իբրև իւրը ընդգրկած է:

Սամօշայվաս ունի 7000 հոգւոյ չափ քնակիչ, որու միայն 1200-ը հայ, միւսին հաշուելով խառն ամուսնութիւններէ սերած այն կիսահայերը, որոնք այն պարագային մէջ, ուր իրենց հայրերը հայ են, զիրենք կը նկատեն իբրև անգամներ հայ համայնքին, իսկ հակառակ պարագային մէջ, այսինքն երբ միայն մօր կողմէ հայ արիւն ունին, զիրենք բացարձակապէս մաճառներ կը դաւանեն: Առաջին խումբին վերաբերող մի Սամօշայվասցի երիտասարդ ինձ հետ բժշկական ուսմանց հետեցաւ ի Վիէննա: Նա

յաւ սիրտ ունէր և իւր հայ ծագումը ամեն առթիւ և մի քիչ յոխորտանօք կը շեշտէր, թէ և հայ լեզուին բացարձակապէս անծանօթ էր. իւր ուսումները յաջողութեամբ վերջացուց և յետոյ, ինչպէս այս անգամ լսեցի իւր Սամօշայվասցի ազգականներէն, տարիններէ ի վեր հաստատուած է իբրեւ բժիշկ Պուտաբէսթի մօտ և ամուսնացած մի մաճառ օրիորդի հետ, որու հետ երջանի կ'ապրի:

Սամօշայվասի քաղաքապետը հայ է, ինչպէս նաև քաղաքապետարանի առաջին քարտուղարը: Գիմնազիօնի տնօրէնը նմանապէս հայ է, իսկ ուսուցիչները, գրեթէ ամբողջովին, ռումէն և մաճառ, արդէն քաղաքին միծամասնութիւնը այս տարրերէն բաղկացած ըլլալով: Բայց կար ժամանակ, երկու դար առաջ, ուր քաղաքը, անշուշտ շատ աւելի փոքր, սակայն գուտ հայ նկարագիր կը կրէր, երբ այս գաղութը բաժանուելով Մօլտավիոյ մեծ և հոծ հայ բնակչութենէն, եկաւ հիմնեց Սամօշայվասը: Սակայն հետզհետէ Ռումէն և մաճառ տարրերը մոտ գտան և հաստատուեցան քաղաքին մէջ. հայ ժողովուրդը, մեկուսացած և առանց որևէ մտաւոր հաղորդակցութեան հայ մեծ կեդրոններու հետ, կրից նախ կաթոլիկ եկեղեցւոյ հօր ազդեցութիւնը, որու քիչ յետոյ յարեցաւ: Ապա սկսան խառն ամուսնութիւնները, որոնք երթալով աւելի յաճախողէպ դարձան և պիտ դառնան, մինչև որ երեք կամ չորս սերունդ յետոյ, այսինքն գրեթէ մի դար վերջը, իսպառ ձուլուի այս մի ափ հայ ժողովուրդը մաքառութեան մէջ:

Քաղաքին բոլոր հայերէն և հայ ընտանիքներէն, որոց հետ տեսնուեցայ, հետեւեալ տպաւորութիւնները ստացայ. ծերերը առհասարակ աւելի պահած են տեղային գիտակցութիւնը և հայերէն գոնէ այնչափ կը հասկնան և գիտեն, որ կարող են ի պահանջել հարկին, օրինակի համար մի հրէայ միջնորդի կամ մի ուրիշ օտարի առջև, իրարու միջև հայ բառեր փոխանակել, անկէ չհասկցուելու համար, ի շահ իրենց առուտորին. իրենց հայ բառական գանձը շատ աղքատ է և հազիւ կը գօրէ մի տարրական խօսակցութեան համար, որուն նիւթը ընդհանրապէս առօրեայ կեանքը և առուտորն է: Հայր Անտօնի հետ հրաւիրուած ըլլալով ընթրիքի քաղաքին մի ծանօթ հայ ընտանիքի տունը, զարմանքով լսեցի տան տիրոջ, մի եօթանասնամեայ ծերունուց, բերնէն «ցանցառ, ուստր, դուստր, անօրէն (համանիշ հրէայի), թուխ» (համանիշ գնչուի) բառերը, զորս կը գործածէր ինձ հետ խօսակցած միջոցին և որոնք այնքան աւելի ուշագրաւ կը դառնային, որքան այդ բառերէն դուրս իւր հայերէն խօսելակերպը շատ աղքատ կը ֆնար և զիս շարունակ կատիպէր գուշակել և ին-

ձողին լրացնել իր պատմել ուզածը: Մեր նորագոյն գրողներէն անոնք, որոնք այնքան կը մաքառին հին գրական բառերու գործածութեան դէմ և չեն խղճահարիր յաճախ Կ. Պօլսոյ հայ ուսման կին բերնէն օտարոտի և գոեհիկ բառեր փոխ առնելով անոնց տեղ տալու արդի գրական լեզուին մէջ, պիտի տեսնեն թէ գրաբարը իրենց կարծածին չափ մի տարբեր, անջատ լեզու չէ եղած ժողովրդականէն, այլ ընդհակառակը անոր մէջ արմատացած, միայն անոր լաւագոյն բառերը և ազնուագոյն ձևերը ամփոփած է իւր մէջ:

Սամօշայվասի ամենահարուստ ընտանիքը Բօքերն են, որոց հարստութիւնը մօտ մի միլիօն քուսօն կը հաշուի և որոց համար կըսեն թէ քաղաքին ամենէն խիստ տունն են հայ աւանդութեանց պահպանման տեսակէտէն: Հայր Անտօն ունեցաւ ազնուութիւնը զիս նաև այդ ընտանիքին ներկայացնելու: Մարդ անհաճոյ կացութեան մէջ կիյնայ, երբ այնպիսի ցեղակիցներու կը հանդիպի, որոց հետ կարող չէ տեսնուիլ ոչ թէ միայն մայրենի լեզուով, այլ ոչ իսկ մի օտար բարբառով: Այդ օրը Բօթ ընտանիքի ներկայ անդամներէն և ոչ մին գերմաներէնի ծանօթ էր, ինչ որ բաւական հազուադէպ է, քանի որ գերմաներէնը շատ տարածուած է ի Թրանսիլվանիա և հայերէ շատերը, որոնք առուտուրի բերմամբ շարունակ շփման մէջ են գերմաներու հետ, այդ լեզուն աւելի կամնուազ յաջողութեամբ կը խօսեն: Շատ աւելի հաճոյական տպաւորութիւն թողուց վրաս մի այլ հայ ընտանիք գերմաներէնի իւր վարժ խօսակցութեամբը և կենցաղագիտութեամբը, որու անդամներէն մին է Հունգարիոյ վաճառականութեան նախկին մինիստր, Պասօն Դանիէլ և որու կողմէ այս վերջնոյն մի յաջող լուսանկար պատկերը ընծայուեցաւ ինձ: Հայերէնը, իբրև բոլորովին անպէտք և ուսման վայել (և արդարև Սամօշայվասի աղքատ, ուսման հայերէնը ինչի կրնայ ծառայել) բոլորովին լքուած է լաւագոյն ընտանիքներէն և իրենց մէջ իր տիրապետող միայն հունգարերէնը, իսկ գերմաներէնը յանցաւորաբար գործածութեան կը մտնէ ոչ հունգարիախօսին հանդէպ. իմ խնդրանքիս վրայ ներս կանչուեցաւ տանը հայ ծառան, մի 35—40 ամեայ անձ, զուտ հայ տիպ, որու մասին տանտիկինը ըսած էր թէ հայերէն կը հասկանայ և կը խօսի. հետեւեալ հայերէն հարցումը ուղղեցի իրեն: «Ինչո՞վ կ'ըբարիս», բայց չհասկացաւ զայս, ուստի նոյն հարցումը իւր աւելի պարզ ձևին մէջ կրկնեցի.

—Ի՞նչ գործ կ'ընես:

—Ինչ գործ կ'ընիմ: Խողիէրուն կեր ու ջուր կ'իտամ:

—Ամուսնացած ես:

Դարձեալ չհասկացաւ:

— Կին ունի՞ս:

— Հապա, կարգուիլ եմ, մէկ զուտուր երկուք իլ ուտուր ունիմ:

Ուշագրաւ էին տեսութիւնները կրտսեր Բօրի, որ իւր կնոջ և փոքրիկ մունջ զաւկին հետ առանձին կ'ապրի և որու նմանապէս այցելեցի հայր Անտօնի հետ, ի մասին Սամօշայվասի հայոց լարոյական և տնտեսական կացութեան:

Միջանկեալ ըսեմ թէ քիչ անգամ տեսած եմ մի ամուսնական ամուլ, որու իւրաքանչիւրը իւր վրայ այնքան զիրազանցօրէն միացնէ իւր սեռի յատուկ կատարելութիւնները. Բօր կրտսեր առնական ոյժի և զեղեցկութեան մարմնացումն է. իսկ իւր կինը կանացի բնածին շնորհի և վայելչութեան. Բօրերը յիրաւի պէտք է Սամօշայվասի հայերու ամենէն աւանդապետներէն ըլլան, դատելով սա պարագայէն, որ այս երիտասարդ ամուլի կամ 6 ամսեայ մունջ զաւակը Ներսէս անունը կը կրէ, կարծեմ ամբողջ Սամօշայվասի մէջ միակ հայը, որ հայ անուն ունենայ: Բօր ինձ Գիրմանիէն հետեւալ կերպով խօսեցաւ:

Մեր նախահայրերը, ըսաւ, հիմնելով այս քաղաքը երկու դար առաջ, յաջողեցան հրէաները բոլորովին վտարել այս իղճերու առևտրական հրապարակէն, ինչ որ չէր յաջողած Յոյներուն, որոնք շատ աւելի կանուխ քան մենք Խրանսիլվանիոյ եկած հաստատուած էին և յետոյ նահանջել ստիպուեցան. սակայն հիմայ առջի կապը չմնաց մեր մէջ, հայը հայուն կուզէ վնասիլ և այսպէս հրէաները նորէն կը յաջողին սպրդիլ այս կողմերու առուտուրին մէջ:

Ուրեմն, մտածեցի, Արևելքի երեք հին վաճառական ժողովրդները, Հայը, Յոյնը և Հրէան, այս երեք անհաշտ մրցակիցները, հունգարական հողին վրայ ալ չափուած են իրարու հետ և հայը յաղթական ելած է այդ տնտեսական կուռն: Այս լաւ. սակայն ինչու համար Նեուր մտած է հիմայ Հայերուն մէջ և նախկին յաջողութիւնը չունին: Արդեօք խառն ամուսնութեանց ազդեցութիւնն է որ կը տարրալուծէ և կը քայքայէ Սամօշայվասի հայ համայնքին ցեղային հիմը և հետզհետէ կը ներմուծէ անոր մէջ անտարբերութիւնը, օտարացումը, երկպառակութիւնը և ի վերջոյ նաև անարգանքը դէպի հին սովորութիւնները, որոնց շնորհիւ սակայն ան ցարդ ապրեցաւ, ծաղկեցաւ և այնքան զօրացաւ:

Նկատելի է, որ հոռմէական կաթուղիկ եկեղեցին Եւրոպիոյ հայ գաղութներուն վրայ երբէք այն տարազագոյնող ներգործութիւնը չէ ունեցած, ինչպէս Արևելքի մէջ, ուր գտնուելով հայ եկեղեցւոյն, իւր բնական հակառակորդին դէմ, ստիպուած է,

կամ աւելի ճիշտ ստիպուած էր, անկէ շահած հօտը պահպանելու համար դիմել տարազգայնող միջոցներու, այսինքն իւր ձեռամբ խզելու նիւթական և բարոյական կապերը երկու համարին հատուածներու միջև: Ասոր վկայ են լատինացած այն բազմաթիւ հայ կաթօլիկ ընտանիքները որոնց մարդ դեռ կը հանդիպի թէ աստ Կ. Պօլիս և թէ Իզմիր: Հռոմէական եկեղեցին Աւստրիոյ-Հունգարիոյ հին հայ գաղութները իւր փարախին մէջ առնելէ յետոյ, չունենալով հակառակորդի վախը, երբէք դպած չէ անոնց ազգային զգացման և առանձնայատկութեանց զորս անոնք նոյնքան անարգել պահած և տածած են որքան ազգային Եկեղեցւոյ հաւատարիմ ֆնացած ստուար մեծամասնութիւնը: Այս հայ գաղութները յարելով տիրող հռոմէական եկեղեցւոյն, աւելի ամրացուցին իրենց դիրքը երկրիս մէջ, աւելի վստահութիւն շահեցան թէ կառավարութեան և թէ ժողովրդեան քով և բոլոր ասպարէզները, թէ վարչային և թէ զինուորական, բացուեցան իրենց առաջ հաւասար բնիկներուն և իրենց եռանդով և ուշիմութեամբ շուտով հասան ամենաբարձր և պատասխանատու պաշտօններու: Իրենց տեղային անկախ գոյութեան միայն այն օրէն վտանգ ծագեցաւ, երբ պետութիւնները որոց հովանւոյն տակ կ'ապրին, սկսան զիրենք տակաւ ազատագրել Հռոմի ազդեցութենէն և իրենց գոյութիւնը դնել ազգային հիման վրայ քաղաքային ամուսնութիւնը ներմուծելով և նոր սերունդին այն սկզբունքը տալով, թէ իրենք նախ և առաջ պետութեան քաղաքացիներն են և թէ իրենց առաջին պարտաւորութիւնն է սիրել և բարձր պահել երկրին լեզուն և քաղաքակրթութիւնը: Ազգային մեծ խումբերը որոնք կապրին Հունգարիոյ սահմաններուն մէջ, իրենց կարգին, ազգային հիման վրայ կազմակերպուեցան և յաջողապէս կը դիմադրեն այս սկզբունքին, սակայն Թրանսիլվանիոյ Հայերը որոց թիւը այնքան աննշան է, որոց բախտը այնքան ամուր կերպով կապուած է հունգարական ազգի ճակատագրին հետ, անխուսափելիօրէն կը կրեն պետական այս սկզբունքի ամբողջ ազդեցութիւնը:

Վերապատուելի Հայր Անտօն ունեցաւ բարութիւնը զիս առաջնորդելու երկուշարթի (Ժամանումիս երկրորդ օրը), նախ քան զմիջօրէն, քաղաքապետարանը ուր ընդունուեցայ հայ քաղաքապետէն և իւր նմանապէս հայ քարտուղարէն, երկուքն ալ համակրելի անձեր, որոց հետ տեսնուեցայ մի քառորդ ժամու չափ գերմաներէն լեզուով զոր շաա վարժ կը խօսին: Քաղաքապետը 50—55 տարեկան միջահասակ մի անձ է շատ ուշիմ ու սակայն վերապահ երևոյթով. Քարտուղարը 30—35 տարեկան երիտասարդ

մէ բարեկազմ, թխադէմ և շատ աշխոյժ. Պատմեցին ինձ թէ հայ համայնքը մտադիր է նորոգել հրապարակին մեծ եկեղեցին որ վերջին երկրաշարժէն բաւական քնասուած է և անոր տալ այս առթիւ աւելի մայրենի դրոշմ, զարդարելով անոր առաստաղը Ֆռէսքօններով որոնք ներկայացնեն հին հայ եկեղեցական դէմքեր: Ես բաւական ապշեցայ այս յայտնութեան վրայ, ես որ կը կարծէի արդէն համոզուած ըլլալ, թէ Սամօշայվարի Հայ ազգային զգացումը իսպառ անհետանալու վրայ ըլլայ: Սակայն կարծեմ սխալ չէ ենթադրել, թէ ժողովուրդը այս մասին գրեթէ բոլորովին անտարբեր է և միայն անոր առաջնորդող դասակարգը, այսինքն քաղաքապետը և քաղաքային խորհուրդը, ուր հայ ազգեցութիւնը դեռ տիրող է, կ'ուզեն մի վերջին ճիգ ընել փրկելու համար Սամօշայվարի հայապատկան հաստատութիւնները քաղաքը հետզհետէ ողողող Ռումէն և Մաճառ տարրերու ոտնձգութիւններէն, որոնք այնքան բնական և արդար կերպով տեղի պիտի ունենան, որքան նուազի Հայերու թիւը և այդու տկարանայ և վերջապէս բոլորովին ոչնչանայ իրենց ազդեցութիւնը քաղաքային վարչութեան վրայ:

Թերևս կը կարծուի յաջողապէս դիմադրել այդ նախատեսեալ վտանգին հանելով եկեղեցին իւր արդի հոռմէական կաթօլիկ կերպարանքէն և տալով անոր հայ կաթօլիկ եկեղեցոյ կնիքը:

Զարմանքս աւելի մեծ եղաւ, երբ թողլով քաղաքապետարանը, միշտ Հայր Անտօնի ընկերակցութեամբ, գնացի տեսնել Սամօշայվարի երկրորդ հայ եկեղեցին որ հազիւ հինգ վայրկեան հեռուն դրուած է մի կողմնակի փողոցի մէջ, կայարանին մօտ: Այս եկեղեցին շատ փոքր է, աւելի մատուռ մէջ, կօթական մի սիրուն աշտարակով զարդարուած և համակ դեղին ներկուած: Ներս մտնելով, անմիջապէս աչքի կը զարնէ տեղւոյն անձկութիւնը, լոյս կը թափանցէ գունաւոր ապակիներու մէջէ և շատ հաճելի տպաւորութիւն յառաջ կը բերէ: Խորանին կամարին վրայ հայերէն վերտառութիւն կայ զոր այսպահուս չեմ յիշեր, կարծեմ Աւետարանէ առնուած: Երբ ուշագիր կը քննէի մատուռին ներքինը, առաստաղին վրայ աչքիս դիպաւ Ֆռէսքօնկարուած դէմքերու մի խումբ, 4 կամ 5 թուով, որոցմէ մին կը ներկայացնէ հանգուցեալ Մկրտիչ կաթողիկոսը իւր թարմ և հրիտասարդ տարիքին մէջ: Նկարը շատ յաջողուած է և ան որ երբէք տեսած է հանգուցեալ Հայրապետին արտայայտիչ դէմքը առանց դժուարութեան պիտի ճանչէ զայն այս պատկերին վրայ: Զայս հաստատեց նաև Հայր Անտօն, սակայն չկարողացաւ ինձ տեղեկութիւն տալ աս մասին, թէ միւս դէմքերը որոց գծերը նմանապէս

հայկական են, մտացածի՞ն են թէ կը վերաբերին մեռած կամ ապրող հայ եկեղեցականներու:

Յետոյ այցելեցինք հայ որբանոցը, հիմնուած Քառագոնի ականաւոր հայ ընտանիքէն, որու կոմսական տիտղոս և դիրք շնորհած է Մարի Թէրէզիա կայսրուհին ի վարձատրութիւն կայսրութեան մատուցուած ծառայութեանց: Քառագոնիները բնիկ Սամոջայվարցի են և իրենց երբեմնի համեստ պալատը, կոմսական զինանշանով զարդարուած, դեռ կ'երևի պանդոկին հանդէպ:

Այդ պալատը այժմ կաթոլիկ Ռումէն Սէմինարիումի վերածուած է, իսկ Քառագոնիները կ'ապրին իրենց ընդարձակ հողային սեփականութեանց վրայ ի հարաւային Հունգարիա. Որբերու թիւը մեծ չէ, կարծեմ մանչ և աղջիկ 30-ի չափ, որոնք յանձնուած են գերմանացի և հունգարերէն լեզուի տեղեակ գթութեան քոյրերու խնամոց: Ես միայն մի քանի մանչ որբերը տեսայ, անոնց մնացեալ մասը և աղջիկները իրենց ամբողջութեամբ դեռ վերադարձած չըլլալով Հունգարական դպրոցէն:

Յերեկէն յետոյ առանձին գացի գիմնազիօնը որու հայ տնօրէնը զիս հրաւիրած էր օր առաջ: Շէնքը նոր, գեղեցիկ և ընդարձակ է, դրուած քաղաքին գլխաւոր փողոցին վրայ: Տնօրէնը 50-ի մօտ մի յարգելի անձնաւորութիւն է, ճկուն հասակով և լերկ ածիւլուած դէմքով, անգէտ հայերէնի, ինչ որ ցաւելով խոստովանեցաւ: Նախ ներկայացուց զիս ուսուցչական մարմնի ներկայ անդամներուն, ամենքն ալ Ռումէն և Մաճառ, յետոյ ինձ յոյց տուաւ Գիմնազիօնի ճոխ գրադարանը, որու մէջ կան նաև հայ գրքեր և ի վերջոյ ուշադրութիւնս դարձուց խնամով պահուած և Ամատէրդամ տպուած մի հայատառ համատարած աշխարհացոյց տախտակի վրայ, որու օրինակները հիմայ պէտք է շատ հազուագիւտ լինեն: Երևի այս գրքերը և քարտէսը պատկանած են քաղաքին երբեմնի հայ դպրոցին որ սակայն դադարած է գոյութիւն ունենալէ պետական դպրոցներու հաստատումէն յետոյ, որով և իւր դոյքը փոխանցած է հունգարական գիմնազիօնին:

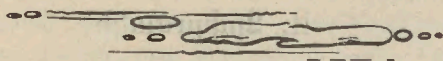
Թողլով գիմնազիօնին շէնքը ուր իմացականներու մի այնքան համակրելի խումբի հետ տեսակցելու հաճոյքը ունեցած էի, մտայ միայն մի քանի քայլ հեռու հանդիպակաց քաղաքային բառքը որ շատ ընդարձակ է և զարդարուած խիտ և հինաւուրց ծառերով: Հոս ամառը պէտք է շատ գուարճալի ըլլայ, երբ բոլոր ծառերը կանաչով ծածկուին և մի անվերջ անտառի պատրանքը տան: Սկսեալ մուտքէն մի ճանապարհ ուղղակի կը յառաջանայ և բառքը երկու մասերու բաժնելով, գրեթէ երեք քիլօմէթր եր-

կայն կը յանգի ափանցը վրայ Սամօշ գետակին որմէ քաղաքը առած է իւր անունը: Բառքին աջակողմեան բաժնին մէջ մի բաւական ընդարձակ վայր յատկացուած է չմշկելու ուր, իմ անցած միջոցիս, երկու սեռէ երիտասարդներու մի բաւական հոծ բաղմոթիւն այդ սքօռտով կ'զբօսնուր. Բառքէն վերադարձայ պանդոկ և հոն լսեցի թէ երթեկութիւնները հետեւեալ օր (երեքշաբթի) պիտի վերսկսէին և թէ կառախումբը պիտի հասնէր նոյն օր ժամը 5-ին Պուտաբեսթէ ի Բուզէնպուրկ, անտի մեկնելու համար Ռումանական սահմանագլուխը: Ուրիմն յաջորդ օրուան առաջին կէսը դեռ պիտի կարենայի անցնել ի Սամօշավառ և ես ուզեցի այդ տրամադրելի միջոցէն օգտուելով երթալ տեսնել նաև պետական հսկայ բանտը որ դրուած է քաղաքին սահմաններէն դուրս, պանդոկէն գրեթէ կէս ժամ հեռու:

Այս բանտի մասին հետաքրքրութիւնս արթնցուցած էր անոր վերատեսուչը, Սամօշավարցի մի հայ, որու հետ ծանօթացայ ժամանմանս առաջին գիշերը պանդոկին սրահին մէջ, ուր բարեկենդանի երկրորդ պարահանդէսը կը տրուէր, բախտը չունեցայ ներկայ գտնուելու առաջին պարահանդէսին որ նախորդ կիրակին տեղի ունեցած էր և որուն մասնակցած էր քաղաքին հայ ընկերութիւնը: Այս մի թանկագին առիթ եղած պիտի ըլլար հայ գեղեցիկ սեռի լաւագոյն ներկայացուցիչները ի մի հաւաքուած տեսնելու և իրենց ֆիզիքականի մասին լիակատար գաղափար կազմելու: Այս երկրորդ պարահանդէսին մէջ շատ քիչ հայ աղջիկներ կը տեսնուէին, աւելի մեծ էր հայ երիտասարդներու թիւը, իսկ երկսեռ այցելողներու գրեթէ հարիւրին եօթանասունը Մաճառներ և Ռումէններ էին. ընդհանրապէս չաստաղ պարուեցաւ, հունգարական ազգային պարը գընչուներու կամ ինչպէս Սամօշավարի հայ ծերունիները կ'ըսեն, թուխերու կողմէ մատուցուած աշխոյժ երաժշտութեամբ: Դէպի կէս գիշեր ես քաշուեցայ սենեակս և հետեւեալ օր առաւօտեան ժամը տասնին դացի տեսնել բանտը ուր զիս ընդունեց յարգոյ տեսուչը և ունեցաւ բարութիւնը զիս պտտցնելու անոր ամեն մասերուն մէջ, տալով ինձ շահեկան տեղեկութիւններ բանտարկեալներու թւին, զբաղմանց և այն յանցանքներու և ոճիրներու մասին, որոնք պատճառ եղած են անոնց ձերբակալման և դատապարտութեան:

Սամօշավարի Հայերուն տիպը զիս շահագրգռող կէտերէն մին էր և ես զայն ուսումնասիրելու առիթ ունեցայ մասնաւորապէս պանդոկին սրճարանին մէջ ուր ամեն օր, առաւօտ և երեկոյ, Հայերու մի մեծ մասը կը հաւաքուի և խոզի և եղի և հո-

դային բերքերու վաճառման վրայ կը բանակցի Պուտաբսթէ, երբեմն նաև Վիէննայէ եկած միջնորդներու հետ: Առհասարակ ուժեղ, ոսկրուտ, միջահասակ, յաճախ նաև բարձրահասակ անձեր են մորթի աւելի կամ նուազ մութ երբեմն նաև բաց գոյնով: Մաքուր և բաց օդի մէջ ծնած և ապրած և լաւ սնած անձերու տպաւորութիւնը կը թողուն և չեմ վարանիր անոնցմէ շատերը շատ ուշիմ և գիղեցիկ անուանել: Արդէն աս պարագան, որ այս փոքրիկ հայ զաղութը տուած է Քառագօնիներու պէս մի մեծ ընտանիք և նախկին մինիստր և Սամօշայվարի այժմու երեսփոխան Դանիէլի պէս մի ուշագրաւ անհատականութիւն, ինքնին կ'ապացուցանէ այս ժողովուրդի բնածին սուր և փափուկ իմացականութիւնը: Դիտելով շատերու առոյգ դէմքերը և հզօր մարմինները կը յիշէի Նիշէի մի յատկանշող բառը Herrenvolk, որու բառական թարգմանութիւնն ի հայ չտար ճիշտ իմաստը և որ ըսել կ'ուզէ մի ժողովուրդ որ իւր ֆիզիքական և մտաւորական բարձրագոյն զարգացումով տիրապետելու սահմանուած է: Այս բառը, ընդհանուր կերպով կը պատշաճի Սամօշայվարի Հայերուն և ճիշդ ասոր համար է որ մարդ աւելի խոր ցաւ կ'զգայ ականատես լինելով անոնց այսօրուայ արագաժայլ օտարացմանը և նախատեսելով իրենց անհետացումը ոչ շատ հեռաւոր ապագայի մէջ:

ՂԱՓԱՆԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Հաւաքեց Արքայիկ.

I. Զրդօրիկ.

Մըկան թագաւորը հոքմ ա ըրալ ալակոչկոչէն, ասալ. «Ա՛ հէյւան, տու որ մոկն ըս, պա ըշտե՞ղ ըս կեղւած, խէ՞ չիս թաւջի տամ»: Ալակոչկոչը եր ա կալալ թեւերը պեց ըրալ, թա՛ Ես խէ՞ ըմ թաւջի տալիս քեզ, մահլում ես քեզ պըրտական ըմ, տեսնում չիս ըստուքեր, ես ղուշ ըմ, ես ըշտե՞ղու մոկն ըմ:

Մկան թագաւորը պիրում ա կիրում ղուշին թագաւորէն, թա՛ էս տեսակ մըն ղուշ կայ, խէ՞ տու ընդունա թաւջի չիս ինք օնում, ըռնց թաւջի պըճըխտըկերումը կեողուլ ա կացած:

Ղուշին թագաւորը էս որ լսում ա, հոքմ ա անում, ալակոչկոչէն տանում ուրան կոշտը, թա՛ ա՛ ղուշ, թա որ ղուշ ըս, մեր օրէնքը խէ՞ ըս կըրցնում, խէ՞ չիս մեզ թաւջի տալիս: Ալակոչկոչը կեռէքնին պեց ա անում, թա՛ ես մոկն ըմ, ես ըշտեղու ղուշ ըմ, ղուշին պա կեռէք կընի՞: Ղուշին թագաւորը մնալիս ա մհաթալ, կըլիւրվէր ելիլիս:

էս թահրաւը ալակոչկոչը ճոխտէն ալ խաբում ա, դէռչանը մհենգ ալ հալամ ընդի ջանը դինջ, մաղափ ապրում ա:

II. Զրփըրծակի

Ղուշին թագաւորը մըն հետ հոքմ ա ըրալ թա՛ ղուշերէն որը որ շուտ կեայ ուրան կոշտ հըսնէ, չին ա տալու:

Ղըրըղուշը էս որ լսալ ա, յղէ ա ընգալ:

Մըն չըփըրծակէ, դէ չըփըրծակէն մըն կուզաի, անպէտք ղուշ ա, նեստա ա կացալ ղըրըղուշին հաքւան, մտալ թեւէն տակը:

Ղըրըղուշը որ տեղ ա հըսալ, վէր ա եկալ, որ մընխրեզ դինջանայ, իրես-միրիս լըւանայ, քինի ղուշերէն թագաւորէն առաջը-ինքը-ինքն ալ միտք ըլալ անում, թա ալ հո՛ւ կկարէ ուրանանա շուտ տեղ հըսնէ. արխային ըլալ: Համա էն որ չըփըրծակէն տեղ

հըսնելի բաշտան զըրըղուշին հաքւան պուք ա եկալ, քեցալ թագաւորէն ըռըշկին ոննը կացալ: Թագաւորը ըտուր՝ էրկու չին ա տալիս, որ էն կուզտի տեղաւը ըտի մեծ հընար ա նշանց տաւ:

Մհենգ չըփըրծակուն ճոխտ ըսերէն ալ սիպտակ նշան կայ, էդ՝ զուշին թագաւորէն տւած էրկու չինն ա:

III. Հաւ

Մըն հետ հինչ որ զուշ-դանադ կան, թուփ ըն կեալիս, մըսըլհաթ անում, թա՛ թա որ Աստուած աճողէ, էգուց կթոնիք քիւնիք փըլան տեղը: Հաւը եր ա ծնում թա՛ Աստըծէն գեորա հի՞նչ կան, օգում ա աճողէ, օգում ա՛ աճողէ ոչ, ես թըռնուլու ըմ, քիւնիմ:

Գըշըհանը օման եր ըն կենում, թեընեն թափ տալիս, թըռնում, քիւնում, համա էն որ հաւը հարչանք չալիշ ա կեալիս, թըլերէն անում, կարում չի տափան պըցրանայ: Աստուած ընդուր ուրան հըմբարդութունեն հետէ ըտի պատժալ ա: Մհենգ էն օրաց տէսն ա հաւը ալ կարում չի թըռնէ, թա չէ՛ աւալ նման զուշու մնան ինքն ալ ըլալ թռնում:

IV. Նազածութեան նախահայրը

էն ժամանակէն, որ Սուղումուն իմաստունը քարոզալ ա թա՛ արդար կացէք, օրէնքը նշանց ա տըւալ՝ թամուզ ուրաց վարուցանքը թողալ ըն, տըւալ տաղերէն, ճըքնըլըրոթուն ըրալ: Աստուածութունը ելալ ա—մտածալ տեսալ, որ ընտի որ ըդուր ըն տըւալ սըրերէն, աշխարքէս մարդն իվիլինալու չի, խարաքէքը լըցուլու չի: Հրամայալ ա՛ Հոբեթն ան Սորէթը մըն գուռնան ա եր կալալ, մընն ալ նաղարան, տիւս ըն եկալ մըն պեցուրսարու կլոխ: Հոբեթը տաննէրկու նամղա ա փչալ, Սորեթն ալ նաղարէն թխալ ա: Էդ տաննէրկու նամղադ էդ ժամանակէդ ինսանէն տուր ա եկալ, Ըստըծանայ ըլալ, թարգ ըն ըրալ ճըքնըլըրոթունը, եկալ աշխարհք: Էդ ժըմընակաց ա գուռնան տուր եկած ինսանէն, հիւր որ փչում ըն, ըշտեղ ալ որ ընի, օգում ա տիւս կեայ թըմաշա:

V. Դարբնութեան նախահայրը.

Դամըշուց կըլխաւորը, աւալի սըվթա դամըշին Դաւիթ-մարգարէն ըլալ: Ինքը արդար ըլալ. արկաթը ծեռուք փըռնել ըլալ, կրակումը տըքըցնել, տնիլ ծնգանը երան թակել. ալ ոչ գեաղ ըլալ, ոչ զընդան: Դաւիթ մարգարան մըն շագիրդ ըլալ պահում.

մըն օր ինքը դիւքանան տիւս ա կեալիս, շագիրդը մնալիս ա մե-
նակ: Մըն վախտ մըն շոն կեալիս ըստի կողքին նստում, ընդզի
ոնները մկրատու մնան տընում իրուր երայ, կլոխն ալ դնում ոն-
ներէն երան: Շագիրդը միտք ա անում, միտք անում, եր օնում
էն թահրաւը ըրկաթու անա մըն գեազ շինում: մըն ալ մըն զըն-
դան, գեազաւը արկաթը փոնում տըքըցնում, հանում զընդանէն
երան թակում: Դաւիթ մարգարան կեալիս ա ծեռքը մեկնում,
որ արկաթը հանէ, ծեռքն էրում ա, մըն ալ ա մեկնում, ալըհան
էրում ա, մնալիս ա սառած: շագիրդին հըրցնում ա, թա՛ էս խէ՞
ըստի ա, շագիրդը նշանց ա տալիս գեազն ան զընդանը: Դաւիթ
մարգարան թողում ա տակը՝ տակ, կըլոխը՝ կլոխ, տիւս կեալիս
քինում:

Մհենգ գեազն ան զընդանը էն վըխտան ա մնացած:

VI. Նախկին հիւսն.

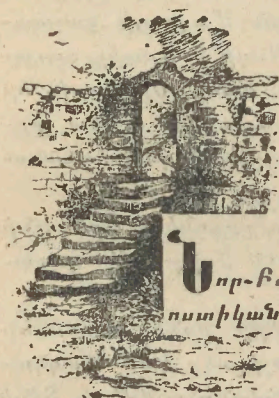
Աւալի այամէն դուլգեարը հինչ որ տաշել ըլալ, տաշեղը ոս-
կի ըլալ տեռնալ, ըրուգունը հըւաքել ըլալ փէշկը տանել տոն
ածել սանդուղը: Մըն օր տաշեղը փէշկումը քինիլիս Բրիստոս
ջըհում ա, թա՛ ուստա, էդ հի՞նչ ա. թա՛ դէ՛ ըսկի տաշեղ ա,
տանում ըմ տընիք կրակէն էրիք: Թա՛ չէ, ախեր տաշեղու մնան
չի. թա՛ չէ, տաշեղ ա: Բրիստոս թա՛ բնւում, դէ որ տու ինձ
խաբալ ըս, քու խէր-բարաքեաթդ լհա տաշեղումը մնայ, անիս-
անիս, տիրտակ նստիս: Ուստան կեալիս ա տոն, սանդուղը պե-
նում, որ ոսկէն ածէ, տեմնում ա տաշեղ ա: Մհէգ էդ օրաց
տիսն ա տիւլգարէն աչքը լհանէն կընի աըշեղէն երան, ինքն ալ
քիշիր-ցերեկ կանէ. համա դէ ոչ մաղէն տակէն կընի, ոչ մաղէն
կըլխէն:

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԽԱՌ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԱԽԱՌԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԸ

Նոր-Բայազէտի գաւառն այժմ բաժանուած է չորս ոստիկանական շրջանների: Առաջին ոստիկանական շրջանը տարածւում է գաւառի արեւմտեան մասում, կենդրոնատեղին է Ներքին Ախտան և բռնում է 101,268 դեսիատին, 2120 ք. ս. տարածութիւն. ունի 6 գիւղական հասարակութիւն, բաղկացած 41 գիւղերից 4529 ծխով:

Երկրորդ շրջանը տարածւում է Սեանայ լճի արեւմտեան ափին, կենտրոնատեղին է Նոր-Բայազէտ քաղաքը և բռնում է 45,298 դ. 164 ք. ս. տարածութիւն. ունի 3 գիւղական հասարակութիւն, բաղկացած 21 գիւղերից, 3404 ծխով:

Երրորդ շրջանը տարածւում է Նոյն լճի արեւմտահարաւային ափերին, կենտրոնատեղին է Ներքին Ղարանլուղ գիւղը և բռնում է 50,570 դ. 1670 ք. ս. տարածութիւն. ունի 3 գիւղական հասարակութիւն, բաղկացած 24 գիւղերից, 3891 ծխով:

Չորրորդ շրջանը տարածւում է լճի արեւելեան և արեւելահիւսիսային ափերին, կենտրոնատեղին է Բասարգեհլար գիւղը և բռնում է 84316 դ. 1844 ք. ս. տարածութիւն. ունի 4 գիւղական հասարակութիւն, բաղկացած 49 գիւղերից, 5395 ծխով:

Հետեւապէս և ամբողջ գաւառը, որի կենտրոնատեղին է Նոր-Բայազէտ քաղաքը, բռնում է 577,585 դեսիատին, 710 ք. սաժէն տարածութիւն, ունի մի քաղաք և 16 գիւղական հասարակութիւն, բաղկացած 135 գիւղերից 17219 ծխով:

Հնումը այս գաւառը կազմում էր մեծ մասամբ Սիւնեաց նահանգի Գեղարքունիք ու Սող կամ Սոթք, և Արարատեան նահանգի Վարաժնունիք, Արեւելեան Նիգ և Մազազ գաւառները: Գեղարքունիքը համարւում էր Սեանայ լճի արեւմտահարաւային ափերը, որ ստորաբաժանւում էր Ծմակ-գաւառ և Կոթ կամ Կըռ-ղաբակ գաւառակներ: առաջինը բռնում էր լճի արեւմտեան, ծմակային մասը (որի հակառակ՝ արեւելահայեաց մասը կոչուել է Արեգունի, Գիւնէյ), իսկ երկրորդը՝ հարաւային մասը: Սոթք գաւառը բռնել է լճի արեւելեան և հիւսիսային մասը և ստորաբաժանուել է՝ բուն Սողի՝ որ բռնել է այժմեան Զոգի դաշտավայրը, Արտից-գաւառի կամ Ծարի, այժմեան Մազրայի դաշտավայրը, Փորակի, որ հաւանօրէն ընկել է Սողի և Արտից-գաւառի միջև, այժմեան Գիլլի գետի և լճակի մասը, Երիշատի, որ հաւանօրէն այժմեան Ելլիշա Կարակոյունլու գիւղի և նրա շրջակայքն է բռնել և Զաղացաձորի, որի տեղը նոյն իսկ հաւանօրէն յայտնի չէ:

Լճի հիւսիս-արեւելեան ափերը ևս, որ յայտնի է Արեգունի կամ այժմ Գիւնէյ անունով, հաւանականօրէն Սոթքի մի գաւառակն է կազմել:

Արարատեան նահանգից Վարաժնունիքը բռնել է գաւառի արեւմտահիւսիսային մասը, այժմեան Դարաչիչակը կամ Ծաղկաձորը, Արեւելեան Նիգը՝ նրա արեւմտեան սահմանը՝ այժմեան Բջի գիւղը, և Մազազը՝ գաւառի արեւմտահարաւային մասը՝ այժմեան Քեանքեանի գիւղական հաստրակութիւնը:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏ ՔԱՂԱՔ

Գաւառի կենդրոնը համարւում է Նոր-Բայազէտ քաղաքը: Սա տեղաւորուած է Սեանայ լճի արեւմտեան ափին, ($62^{\circ} 47' 20''$ — $40^{\circ} 21' 25''$) նրանից մօտ 6 կիլոմետր հեռու, մի գոգաւորութեան մէջ: Բռնում է 96 դես. 2216 ք. ս. տարածութիւն, որից 82 դես. 1344 ք. ս. ծածկուած է շինութիւններով: Քաղաքի հարաւային կողմում հոսում է Քաւառ գետը կամ Գաւառագետը, որի վրայ մի քարաշէն կամուրջ կայ, 1867 թուին Գ. Գորոյեանի ծախքով կառուցուած: Գետի ձախ ափին և քաղաքի արեւելահարաւային կողմում բարձրանում է մի բլուր, որի վրայ հնումը եղել է մի ամրոց, իսկ յետոյ և այժմ գերեզմանատուն: Դեռ ևս նկատելի են այդ հին ամրոցի հետքերը. կայ նաև մի ստորերկրեայ անցք, որ աւանդութեան ասելով ամրոցի միջից իջել է մինչև գետը: Բլրի վրայ մնացել են հին շինութեան հետքեր,

կայ նաև մի փոքրիկ մատուռ *ս*. Ստեփանոսի անունով, որի արեւելեան որմին կից մի խաչքարի պատուանդանի վրայ արձանագրուած է.

՚ի թուին ԲՃՂԱ (=842).

Ես Ամիր Վասակ որդի Վասիլ իշ (խանի) շինեցի զեկեղեցիս, և զԳաւառայն առուն հանեցի Կնի... ձորերէն և սարերէն: Բնակիչք գիւղիս խոստացան տարին Գ. Ժամ. կատարողք աւրհնին յԱստուծոյ:

Մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ ևս բանձրանում է Մկրտիչ աղա Արծրունու, 1829 թ. գաղթականութեան առաջնորդի, գերեզմանի վրայ:

Հին գերեզմանների վրայ կան բաւական գեղեցիկ և ուշագրաւ խաչարձաններ՝ հետեւեալ տապանազրերով.

Ա. խաչքարերի վրայ.

ա. Սուրբ խաչս բարեխաւս Ստեփաննոս եպիսկոպոսին թվ. ԶԿԲ. (=1513):

բ. Այս է հանգիստ Լալաին, որդի Միրզին, եղբայր Աստուածատուրին, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս թվին ԶԶԱ. (=1532):

գ. Սուրբ խաչս բարեխաւս Ղարիպին և Բէկին և մասն Մամա խաթունին. թվին ԶԶԶ (=1537):

դ. Շնորհին Աստուծոյ կանգնեցաւ խաչս փրկութեան հոգւոյն պարոն Հիկնին, թվին ԶՂԷ (=1548):

Նոյն խաչի հարաւային կողմում.

Սուրբ խաչն բարեխաւս պարոն Գուլաղին:

ե. Մի գեղեցկաքանդակ խաչարձանի վրայ.

թ. Ռ. (=1551). Սուրբ խաչս բարեխաւս Յովհաննէս երիցու:

զ. Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն Կուլ Աղին. թվին ՌԻԶ. (=1571) Տրդատ կազմողս թերատաշ:

է. Սուրբ նշանս տէրունական պահապան է պարոն Աստուածատուրին, ՌԻԶ (=1577). Յիսուս Քրիստոս Տէր Աստուած:

ը. Սուրբ նշանս բարեխաւս Հախնազարին. թվին ՌԽԵ (=1596). Քիրամ կազմող:

թ. Սուրբ խաչս բարեխաւս Դաւլաթին. թվին Ռեւե
(=1596).

ժ. Կանգնեցաւ խաչս փրկութեան թուման աղային,
որ է որդի Սարուր աղային. թուին Ռեւե. (=1596).

ժա. Սուրբ խաչս բարեխաւս Գիւլ աղային. թուին
Ռեւ2 (=1597).

Առանց թուականի

ժբ. Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն Ջահան Աղին:

ժգ. Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն Թաջումին. Ա-
ռաքիլ և Մելքիսէթ կազմող:

Բ. Տապանաքարերի վրայ

ա. Մի դազադաձև տապանաքարի վրայ նկարուած է մի
թագակիր անձ, ներքևում արձանագրուած.

Այս է հանգիստ Փիրի պէկին, որ է որդի թուման
աղին և պարոն Հեղինէին ՋԼԱ Հայոց թվին (=1482).

բ. Այս է հանգիստ Շաղուբաթ աղային, որ էր տա-
նուտէր Գաւառին. փոխեցաւ առ Քրիստոս. սուրբ խաչս
բարեխաւս Շաղուբաթ աղային. թուին ՋԾԳ. (=1504.)

գ. Այս է հանգիստ Աստուածատուր աղային, որդի
Միրանշին. ՋՀԳ. (=1524).

դ. Այս է հանգիստ Փիրի բէկին, որդի թուման ա-
ղային ՋՂ (=1541).

Քաղաքը բաժանուած է չորս թաղի. Բանտի, Կալերի, Տա-
լիդի և Նաչերի: Առաջինը իւր անունն ստացել է այն հանգա-
մանքից, որ տարածուած է գետի այն մասում, ուր ձկներ որոս-
լու համար բանտ—չրի մէջ քարէ պատնէշ—է շինուած: Սա քա-
ղաքի ամենահին մասն է, և եթէ առաջին գաղթականները Նւե-
նովկայի կամ Նորագուղի պէս հրաշալի, լճափնեայ տեղերը թո-
ղել են ու եկել այստեղ բնակութիւն հաստատել, դրա պատճառն
այն է եղել, որ աւելի հեշտութեամբ են կարողացել այս գետի
մէջ ձուկ որսալ, քան լճի և մէկ էլ հիանալի գեղարքունին զխա-
ւորապէս այս գետումն է լինում: Այս թաղում կայ ս. Կարապետ
անունով մի հասարակ եկեղեցի և մի փոքրիկ մատուռ: Վերջի-
նիս մօտից բղխում է երկաթաջուր, որին ժողովուրդը «Կաթնաղ-
բիւր» է անուանում և սուրբ, բուժիչ, համարում:

Քաղաքի այս թաղը ամենահինը լինելով զուրկ է կանոնա-
ւոր, լայն փողոցներից, տների մեծագոյն մասն էլ շատ հասարակ

և գիւղական է: Նոր-նոր շինւում են կրոպական ձեռի տներ: Բաւական հաճելի է գետի երկու ափը, ուր բարձրանում են ուռե-նիներ ու բարդիներ, որոնց հովանու տակ յաճախ թէյ խմելու են գալիս քաղաքացիները:

Կալիւրի թաղը նոր մասն է, և այսպէս է կոչւում, որովհետեւ մօտիկ անցեալում այդտեղ կալեր են եղել: Սրա գրեթէ կենտրոնում գտնւում է քաղաքային այգին, պարսպապատ, բայց ոչ ծառազարդ, որովհետեւ կոպիտ ամբոխը ներկայ գաւառապետի տնկիւ տուած 300 ծառերը կոտրատել տարել էր: Այգու միակ զարդը մի յորդ աղբիւր է: Այս այգուն կից է ուսաց փոքրիկ, միմիայն մի զանգազատնով զարդարուած, անգմբէթ եկեղեցին, որ շինել է քաղաքը իւր հաշւով, հաւատալով, որ այսպիսով թոյլ չի տալ իւր փոխարէն ելննովկա գիւղը քաղաք դարձնելու:

Ներկայ 1908 թուին այս այգու մէջ սկսեցին շինել հայոց եկեղեցական ծխական օրիորդաց և տղայոց դպրոցների շէնքեր և քաղաքային տուն, իսկ հասարակական այգու համար յատկացրին մի այլ տեղ՝ քաղաքի արեւմտեան կողմում:

Այգու շուրջը կան միքանի լաւ, թիթեղապատ կտուրներով տներ, մինչդեռ միւս բոլոր տները հողածածկ են, տափարակ կտուրներով, մեծագոյն մասը մի յարկանի:

Այգուց փոքր ինչ հեռու գտնւում է Հայոց ս. Աստուածածին, նորակառոյց եկեղեցին, որ իսկապէս քաղաքի զարդը կարող է համարուել, շինուած է արծ. Խորէն վարդապետ Մուրադբէկեանի նախաձեռնութեամբ և ճարտարապետ Միրզոյեանի կազմած յատակագծով ու վերահսկողութեամբ:

Եկեղեցու առջև բղխում է մի աղբիւր. հիւսիսային կողմում բարձրանում է հայոց եկեղեցական-ծխական երկսեռ դպրոցների հին, հասարակ շէնքը:

Եկեղեցու հանդէպ բացւում է շուկան, ուր կայ հասարակական կշիռ և բաւականաչափ խանութներ: Կիրակի և տօն օրերը հասարակութիւնը այստեղ է խոնւում:

Տալիզի թաղը տարածւում է քաղաքի հարաւ-արեւմտեան մասում: Սա այսպէս կոչուել է Տալիզա վրացի պաշտօնէի անունով, որ իբր գաւառապետ ¹⁾ կառավարել է 1835—1840 թ. և բաց արել այս թաղը: Այստեղ է գտնւում ոստիկանատունը մի ընդարձակ հրապարակով, քաղաքային միակ բուժարանը, քաղա-

¹⁾ Նոր-Բայազէտը Երևանեան գաւառի մաս կազմելով՝ այստեղի կառավարիչները Երևանի գաւառապետի օգնական էին կոչւում:

քային պետական եռդասիան ղարոցը և փոքրիկ, նորաշէն բաղանիսը, երկու հիւրանոց և այլն:

Սաչերի թաղը, որ իւր անունն ստացել է այդտեղ դառնում խաչարձաններից, ընկնում է քաղաքի արեւմտահիւսիսային մասում և առատ է սառնորակ աղբիւրներով: Այստեղից են տարւած քաղաքի բոլոր աղբիւրները և այստեղ են տարածւում քաղաքի մի քանի պարտէզները, ուր առաւելապէս համբարձման ուրբաթ օրը և սովորաբար ամէն կիրակի զրօսնում է քաղաքի ժողովուրդը և «գառ ուտելու» գալիս: Օդի կողմից այս թաղն ամենալաւն է: Նոր-նոր շինւում են գեղեցիկ, երկյարկանի տներ:

Քաղաքն ընդարձակւում է երեք ուղղութեամբ, մէկ այս խաչերի կողմից դէպի Փաշաքեանդ գիւղը, որ և շատ շուտով կարող է նրան միանալ. երկրորդ՝ Բանտի թաղի հանդէպ, դարի գլխից դէպի Ղուլալի գիւղը: Արդէն գետի այս աջ ափին, բարձրավանդակի վրայ բաւականաչափ տներ են կառուցուել: Եւ երրորդ՝ դէպի արեւելք, Ս. Յովհաննիսի ուխտատեղին, որ մի հինաւուրց, կռապաշտական սրբատեղի է:

Սրա մօտ, մի անագին ժայռ քարի վրայ արձանագրւած է.

Ի թվին 22Ա. (=1549) Թումայա ծառայ Աստուծոյ եկի ի Գաւառէն ի ծառայութիւն սուրը Յովհաննէսին. շատ աշխատեցայ. յիշեցէք ի Քրիստոս:

Քաղաքի փողոցները, որոնցից նորերը բաւական լայն են, այս տարի են անուն ստացել:

Ոչ մի փողոց քարած չէ, այս պատճառով և կուրացուցիչ, սարսափելի փոշին և նրշեան ցելը անպակաս են: Մայթեր երևում են մի քանի գլխաւոր փողոցներում: Լապտերներ կան... ընդամենը՝ 40 հատ, այնպէս որ գիշերները տիրում է աղամայ մութը:

Բնակիչները Հին-Բայազէտ քաղաքից 1830 թուին գաղթած հայեր են, ընդամենը 1328 տուն, 4978 ար. 4855 իգ. ի միասին 9833 հոգի: Բացի սրանցից կան նաև այլազգիներ՝ 1 տուն, 2 ար. 3 իգ. ի միասին 5 հոգի: Այնպէս որ քաղաքի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է 1329 տնից. 4980 ար. 4858 իգ. միասին՝ 9838 հոգի:

Բնակիչների մեծագոյն մասը պարապում է երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, իսկ փոքրագոյնը՝ վաճառականութեամբ, արհեստներով և ձկնորսութեամբ:

Բաւական մեծ թուով էլ պանդխտում են Թիֆլիս՝ բաղանիսներում ծառայելու իբր քիսաձի, և կամ պարապում են առա-

ւելապէս հին և ընդհանրապէս հասարակ հանդերձեղէնի առևտրով:
Քաղաքը ունի 6160 դ. 1697 ք. ս. վարելահող, 2 դ. 2112
ք. ս. պարտէզ, 1545 դ. 480 ք. ս. խոտաանդի և 3075 դ. 2200
ք. ս. արօտատեղի:

Կրպակների թիւը հասնում է հարիւրի: Նոյնքան կարելի
է հաշուել և՛ արհեստաւորների կրպակները:

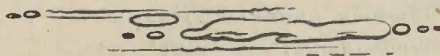
Քաղաքի բիւզժէն տատանւում է 9—11 հազար ըուրլու մի-
ջև: Ունի քաղաքային ինքնավարութիւն, քաղաքային աւագ. սրա
օգնական և 15 իրաւասուններ:

Քաղաքում կան պետական քաղաքային հողասեան և մի դա-
սեան, ինչպէս և հայոց եկեղեցական-ծխական երկդասեան երկ-
սեռ ուսումնարաններ:

Այստեղ ճիւղեր ունին Հայոց Ազգագրական, Կովկասի հայոց
Բարեգործական, Բագուի Կուլտուրական և Երևանի Նահանգում
պիտանի գիտելիքներ տարածող ընկերութիւնները: Հայոց Ազգա-
գրական Ընկերութիւնը ունի մի գրադարան—ընթերցարան, որ
նուէր է ստացել պ. Ստեփան Բաղիկեանից: Գրադարանը շուտով
տեղաւորուելու է տղայոց դպրոցին կից Կառուցուող երկու սե-
նեակների մէջ, ուր հաւաքուելու են նաև հնագիտական իրեր:

Բարեգործական և Կուլտուրական ընկերութիւնների ճիւ-
ղերը իրենց կենտրոնների միջոցներով և յաջորդ Խորէն վարդա-
պետ Մուրադբէկեանի եռանդուն միջամտութեամբ բացել են գա-
ւառի դիւղերում հօթ ծխական-եկեղեցական միդասեան դպրոցներ:

Երևանեան Նահանգում պիտանի գիտելիքներ տարածող ըն-
կերութիւնը բացել է մի քանի դիւղերում գրադարաններ և կազ-
մակերպում է հանրամատչելի դասախօսութիւններ:

Բ. ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ ¹⁾

ԱՂՋԻԲԻՐԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նորադուզ. (62°50'30"—40°22'40"). Նոր-Բայազէտ քաղաքից դէպի արեւելահիւսիս, մօտ երեք կիլոմետր հեռու, մի գեղածիծաղ դնշտավայրի վրայ փռուած է Նորադուզ գիւղը, որ հնումը Նորադուս կամ Նորատուաց գիւղ է կոչուել: Հազիւ մի կիլոմետր հեռու տարածուած է Սեանայ լիճը՝ սքանչելի տեսք ընծայելով գիւղին: Ոչ միայն այստեղի քրիստոնէական յիշատակարանները, այլ և ամենահին դամբաններն վկայում են, որ այստեղը շարունակ ընակավայր է եղել և այսօր էլ կարելի է միայն ցաւել, որ այս գաւառի կենտրոնական քաղաքն այստեղ չէ հաստատուած, մանաւանդ որ նաւագնացութեան էլ շատ յարմար է: Գիւղի արեւմտեան կողմից անցնում է Գաւառագետը, ոչ միայն հիանալի գեղարքունիներ պարգեւելով ընակիչներին, այլ և ոռոգելով սրանց արտերն ու արօտատեղիները:

Գիւղի չորս կողմում, փոքրիկ բլրակների վրայ իբր պաշտպան հին դարերից ի վեր հսկում են չորս ցամառ խաչեր, որոնց տակ, այժմեան աւանդութեամբ, հանգչում են չորս նահատակ եղբայրների աճիւնները: Այս խաչերից հիւսիսայինի պատուանդանի վրայ գրուած է.

Անուամբն Աստուծոյ, Ոհն (=1226) թուիս, յիշխանութեան Աթաբէկին Իվանայ, Աւագին, Շահանշահին... Խոշաքին սնուցածս Նորատուս, կացուցողիս, յորժամ Աստուծոյ բարկութիւնն շարժեցաւ, Սուլթանն Խորասանայ կոտորածս բազումս արար:

Գիւղի արեւմտեան կողմում բարձրանում է այստեղի քրիստոնէական յիշատակարաններից ամենահինը՝ ս. Աստուածածին

¹⁾ Որովհետեւ գաւառի կենտրոնը, բուն Գեղարքունիքը, այսօր ոստիկանական շրջանումն է գտնուում, և բացի դրանից Բայազէտի հայ գաղթականները, որոնց ազգագրական ուսումնասիրութիւնը մեր այս աշխատութեան նպատակն է կազմում, գլխաւորապէս այս շրջանում են տեղաւորուած, ուստի և մենք յորմար համարեցինք նախ այս ոստիկանական շրջանը նկարագրել:

կիսակործան եկեղեցին, որ կառուցուած է Թ. դարի վերջին, Միւնեաց տէր՝ Գրիգոր Սուփանի եղբայր՝ Սահակի ջանքով, որը և Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսի ասելով թաղուած պիտի լինի այս եկեղեցու արեւմտեան դրան մօտ (915 թուին)։ Եկեղեցին շինուած է սրբաւորաշ քարից, խաչաձև է, կամարակապ և անսիւն. երկու-րորթիւնն է 10 լայնութիւնը՝ 8 և բարձրութիւնը՝ 9 մետր։ Զեղունը քանդուած է, աւանդութան ասելով, հրձիգութեամբ, լեզ-գիների ձեռքով, երբ ժողովուրդը նրանց բռնութիւնից ապաս-տանել է դրա մէջ։ Այժմ փայտածածկ է։ Հարաւային պատի վրայ կայ արեղակնային մի ժամացոյց։ Շինութեան արձանագրութիւնը չի երևում, կան միայն հետեւեալները.

Հարաւային պատի վրայ, դռան վերև.

Թվին ԶԷ (=1258) յիշխանութեան աստուածափառ տերանց մերոց Սոշաքին և Աթաբակ Սաթունին մեք Նո-րատուաց մեծ և փոքր...

Նոյն պատին, մի քիչ հեռու.

Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Նորատուաց ... Աստուծով ի վեր կալայ Գաւառին համար ՈԶԳ ջրին տան՝ այգւոյ գիւղին... վկաներս Աստուած է...

Արեւմտեան պատին, մի խաչքարի վրայ.

Ի թուականութեան Հայոց ՆԽԵ (=996) ի թագաւո-րութեան Գագկայ և իշխանութեան...

Զնայած իւր քայքայուած դրութեան՝ այս հազարամեայ շէնքը այսօր էլ իւր գիւղի եկեղեցի է ծառայում։ Եկեղեցու շուրջը կային մի քանի շինութիւններ, մի մեծ սեղանատուն, որ վերջերս հասարակական հացի շտեմարանի էր փոխարկուած, մի քանի խցեր, սակայն մեծ մասն այժմ արդէն քանդուած է և տեղում գպրոցական շէնք կառուցուած։ Եկեղեցին պարսպապատ է, որի մէջ և շուրջը կան բաւականաչափ խաչարձաններ և հասարակ տապանաքարեր։ Ամենից աւելի ուշագրաւ է մի տապանաքար, 3 մետր երկարութեան, 76 սանտիմետր լայնութեան և 1,08 մետր հաստութեան։ Սրա երեսին նկարուած է մի գաւազան, որի եր-կու կողմը գրուած է.

Ես մեղիք Ոհկէս տապանս շինեցի հօր իմում մեղիք պար (էքին)։

Այս արձանագրութեան վերև քանդակուած է մի ռնկեղջիւր, որ կուռւմ է իւր վրայ ցատկած վագրի հետ. իսկ ներքեւում մի եղջերու՝ ոտների տակ մի վիշապ։

Այս տապանաքարի արևմտեան կողմը կանգնեցրած է մի խաչքար, որի ճակատին գրուած է.

Կամաւն Այ ես Մելիք Բարէքս կանգնեցի զխաչս վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ: Մելիքսէթ կազմող. Բարէքին է խաչս:

Իսկ խաչքարի թիկունքին՝ գրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ ես Մելիք Բարէքս, եղբայրն իմ Ստեփաննոս քահանէն, որդին իմ Գունկչայ բէկն, հա(յ)րն իմ Գունդուզ աղէն, եկինք Գանձակայ, շինեցինք կարմունճա, շինեցինք շրջապատս, կանգնեցինք զխաչերս, որք երկրպագէք, յիշեցէք ի Քրիստոս:

Գիւղի արեւելեան կողմը ձգւում է մի բլուր, որի վրայ տաճարում է մի ընդարձակ գերեզմանատուն՝ բազմաթիւ գեղաքանդակ խաչքարերով զարդարուած: Այստեղ կան նաև երկու փոքրիկ մատուռներ, որոնցից մինի, հիւսիսայինի, միակ դրան աջ կողմը արձանագրուած է.

Ես Սարգսի թոռ Միրզատի որդի Ալէքսանս շինեցի սուրբ եկեղեցիս. թվ. ՌՃԿԳ. էր. (=1714)

Ես Սարգիս գրեցի անարժանս:

Զախ կողմին՝

Ես Ալէքսանս, որ եկեղեցիս շինեցի, խիստ դառն ծանր ժամանակ էր:

Միւս մատուռի հիւսիսային պատի վրայ.

... Թագաւորութեան... որդի Մխիթարս որ եղէ առաջնորդ մեծահռչակ գիւղիս Նորատուաց, կամ եղև ինձ և կանգնեցի զխորանս, և զնշանքս տէրունական յիշատակ հոգւոյ իմոյ և Զուգային և հաւր իմո Մխիթար և համաւրէն ննջեցելոց իմոց, որք երկիր պագէք սմա, զմեզ յաղաւթս յիշեցէք:

Այս մատրան հիւսիսային կողմում կանգնած մի խաչարձանի պատուանդանի վրայ գրուած է.

Ի Ոկ թվ. (=1211), ի ժամանակս բարեպաշտ իշխանաց մերոց Զաքարէի և Իվանէի ես Մխիթար Փէճարենց Դաւթի որդի, շնորհիւն Աստուծոյ և հրամանաւ մեծին Իվանէի եղէ առաջնորդ մեծահռչակ գեօղիս Նորա-

տուլաց. կամ եղև ինձ կանգնել զխաչս ի փրկութիւն ննջեցելոց իմոց. որք երկրպագէք, յիշեցէք ի Տէր:

Գրեզից հազիւ կէս կիլոմետր դէպի արեւելահարաւ բարձրանում է սրբատաշ սև քարերով շինուած մի եկեղեցի, խարխուլ գմբէթով, որին Սիմէօն կաթողիկոսը Գափուց վանք է անուանում և որը կուսանաց անապատ է եղել: Արևմտեան պատի վրայի հետեւալ արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակը և շինողների անունները՝

Ի պարոնութեան Իվանէի և Շահնշահի *) ես Տէր Պետրոս վարդապետ հանդերձ եղբարք ընչիւք և ստացուածովք շինեցի զեկեղեցիս:

Ըստ երևոյթին եկեղեցին շուտով աւերուել է, որովհետև հարաւային պատի վրայի հետեւալ արձանագրութիւնը խօսում է վերանորոգութեան մասին.

Ի թագաւորութեան վրաց... և ինքնակալ տէրութեան Իվանէի և Շահնշահի, հայրապետութեան տեառն Վրթանիսի (?)... ես Տրուպ... վարդապետս... զաւերեալ եկեղեցիս վանացս Նորատվաց... ի հալալ ընչից և ստացուածոց իմոց սակաւ և հաստատեցի հոգւոյ... անշինջ և կարգեցի ինձ եղբարքս հանդերձ ի տարին է պատարագ զՅարութեան շաբաթի, որ առնեն աւրհնին յԱյ և որ խափանէ...

1344 թուին էլ զրուած մի արձանագրութիւնից երևում է, որ այս եկեղեցին կոչուել է ս. Գրիգոր.

Թվին 22Գ. Շնորհիւն Աստուծոյ և պարոնութեան իշխանաց իշխանին Հայոց Բուրթելին և Աստուածատուր գաւակաց իւրոց՝ իշխանաց Բէլքենայ, Իվանիկայ և Սամեղայ. ես ծառայ Աստուծոյ Աւագս վասն երկարութեան կենաց պարոնաց մերոց, կամակից եղէ շինութեան վանիցս, և ետու իմ հալալ ընչիւք գնած Նորատվաց ջրոյ վերայ մէկ ջրաղաց ի սուրբ Գրիգորս. միաբանք սահմանեցին ի տարին Գ. պատարագ ինձ Աւագիս. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ:

*) Ժ. Գ. զարի սկզբին.

Ներքուստ ևս, արեմտեան պատին արձանագրուած է.

Ես Մխիթար Նորատուաց առաջնորդ որ կամակից և օգնական եղէ... վարդապետին և շինութեան սբ. Լուսաւորչիս և նա սահմանեց ինձ տարին երկու ժամ, սուրբ խաչի տաւնին. կատարիչք հրամանացս աւրհնին յԱստուծոյ:

Այս եկեղեցին անխնամ է թողնուած, մի գիւղացի փականք է դրել զոներին և երբեմնապէս մաքրում է, օգտուելով ուխտաւորների խաչհամբոյրներից: Լուսաւորչի տօներին թէ՛ Նորադուղից և թէ՛ շրջակայ գիւղերից բաւականաչափ ուխտաւորներ են գալիս:

Այս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, մի խաչքարի պատուանդանի վրայ արձանագրուած է.

Ի թվին Հայոց ՈԿ (=1211) ի թագաւորութեան Աղին. ի պարոնութեան Իւանէին ես Քաջազաւրս շինեցի զկամուրջս և կանգնեցի զխաչս:

Հին կամուրջը, որի մասին խօսուում է այստեղ, այժմ քանդուած է, միայն նրա տեղում այժմ մի հասարակ կամուրջ է ձեռնարկուած:

Գիւղի արեւելահիւսիսային կողմում ևս կայ մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ, պարսպապատ, որի զուան մօտի մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

Ես անաւրժան Աթանէս երէցս կանգնեցի խաչս փրկութեան հոգւոյ իմոյ թվ. ՌԹ.

Այս մատրան հանդէպ, լճափին, կայ մի հրաբխային բլուր՝ ձազառած և գազաթով, որի վրայ նկատելի են միջանի շինութեան հետքեր: Մի բնական մեծ այր ևս համարուում է իբր վաղեմի ձգնարան:

Այս ու այն կողմ կանգնեցրած բազմաթիւ խաչքարերի մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի է գիւղի արեւմտեան կողմում կանգնեցրածը՝ որ յայտնի է խաղախաչ, այսինքն հազը բժշկող անունով և որի տակ աւանդաբար պատմուում է, թէ հանգչում է երկու դժբաղդ սիրահարների աճիւնը:

Այժմեան գիւղը բռնում է 36 դես. և 480 ք. սաժէն տարածութիւն. ունի միջանի լայն փողոցներ, միւսները ծուռնումուռ են և նեղ: Տների մեծագոյն մասը հին գլխատներ է, փոքրագոյնը՝ նոր՝ ևրոպական ձևի, մի և երկյարկանի: Ահագին ընդարձակութեան գաւիթներում ոչ մի ծառ չէ տնկուած:

Բնակիչները գաղթել են Արծափից և Ալաշկերտից. ընդամենը՝ 450 տուն են, 1683 ար. 1598 իգական, ի միասին՝ 3281 հոգի:

Միւս գիւղերի հետ համեմատելով՝ սրանք մտաւորապէս աւելի բարձր են, սակայն բարոյապէս աւելի ընկած, քնքշացած և ծոյլ: Սիրահար են հարբեցութեան և՛ խումարի: Գիւղում կան մի քանի զինեւորներ, ուր ամբողջօրը զիւզացիները խմբուած՝ վէդերով խումար են խաղում: Ներկայ 1908 թ. բացուել է հայոց եկեղեցական-ծխական միդասեան դպրոց: Պարագում են զլիսաւորապէս՝ երկրագործութեամբ. ունին 2151 դես. և 1948 ք. սաժէն վարելահող, մասամբ էլ անասնապահութեամբ, որովհետև 23 դես. 2012 ք. սաժէն խոտատեղի և 851 դես. 350 ք. սաժէն արօտատեղի ունին: Զինորսութիւնը նոյնպէս այս գիւղում շատ տարածուած է, ինչպէս և՛ նաւակներ շինելն ու նրանց գործածելը:

Փաշարենտ կամ Մահմատ Աղալու. (62°46'40"—40°20'25").—Տարածուած է Նոր-Բայազետից արեւմտահարաւ, և գրեթէ նրա հետ միացած է: Բռնում է 42 դես. 176 ք. սաժէն տարածութիւն, որից 37 դ. 1056 ք. ս. ծածկուած է շինութիւններով: Գիւղի արեւելահիւսիսային կողմում բարձրանում է մի մեծ բլուր, որի վրայ նկատելի են ամրոցի հետքեր: Մի քանի յորդ և սառնորակ աղբիւրներ առատութեամբ բղխում են այս գիւղում և խառնուելով՝ Ղուլալուի աղբիւրների հետ՝ կազմում են Գեօղչայ գետակը, որ թափում է Սեանայ լիճը՝ Նորադուզի մօտ:

Փաշաքիսնտը հնումը կոչուել է Առնեղ և այդ միջոցի եկեղեցին էլ այժմ բաւական խնամքով պահւում է: Սա սրբատաշ քարերով շինուած անսիւն, խաչաձև, զմբէթազարդ մի փոքրիկ շէնք է: Նրբ 1862 թ. կիսաքանդ կաթուղիկէն վերանորոգել են, գտել են մի բաւական մաշուած արձանագրութիւն կրող քար, ուր յիշատակուած է եղել, որ եկեղեցին շինել է Առնեղ գիւղի Շաղուբաթ իշխանը 898 թուին: Այս արձանագրութիւնը նորից նոյնութեամբ փորագրել են տուել եկեղեցու արեւելեան պատի վրայ:

Շա Շաղուբաթ իշխան Առնեղի կառուցի այս սուրբ Աստուածածին եկեղեցիս ի հիմանէ. թվին Փրկչին ՊՂԸ (=898) և Հայոց թվին ՅԽԷ.

Այս Աստուածածնի եկեղեցուն կից եղել է նաև մի ուրիշ եկեղեցի, ս. Գրիգոր անունով, նրա պէս փոքր, միայն նրանից շատ աւելի խարխուլ: Գիւղացիները քանդել են այս վերջինը և նորը կառուցել, դարձեալ կից առաջինին, այնպէս որ նրա միակ դուռը բացւում է սրա մէջ: Այս նոր շինուած եկեղեցու պատի մէջ հին

քարերից ընկել է նաև մինը, որ կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Կամաւն Այ Տատլուղանս դուստր պարոն Դաւթին՝ կենաց կից Փիրհամգայ Աղին՝ որ նորոգեցի շրջապատ սուրբ Գրիգորս յիշատակ հոգւոյ իմոյ. թվ. ՋՂԸ (=1549).

Բացի այս եկեղեցիներից՝ աղբիւրի գլխին կայ մի փոքրիկ մատուռ, իսկ գիւղից դուրս՝ մի աւերակ եկեղեցի, որի մօտ մի քանի տապանաքարերից մինի վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ տէր Գասպարին. թվ. ՌՃԽ (=1691)

Գիւղի ստորին մասը ծածկուած է ուռենիներով: Հետզհետէ շինուում են կանոնաւոր տներ, մինչդեռ հները բոլորն էլ զլխատներ են: Բնակիչները հայեր են Հին-Բայազէտի զանազան գիւղերից գաղթած 1830 թ. ընդամենը 378 տուն, 1530 ար. 1341 իգ. ի միասին՝ 2871 հոգի:

Գիւղը բարոյապէս բաւական ընկած է, գիւղացիները ծոյլ և հարբեցող:

Պարապում են երկրագործութեամբ և մասամբ անասնապահութեամբ: Ունին 2197 դեւ. 1174 ք. ս. վարելահող, 149 դ. 1440 ք. ս. խոտատեղի և 921 դ. 332 ք. ս. արօտատեղի:

Քեօսամահմատ. ($62^{\circ}46'50''$ — $40^{\circ}19'37''$). — Սփռուած է մի հարթ տարածութեան վրայ, բռնելով 51 դեւ. 840 ք. ս. տեղ, որից միայն 25 դեւ. 1440 ք. սաժէնը ծածկուած է շինութիւններով: Հնումը սա կոչուել է Գանձակ կամ Գանձաղանտառ, և ունի մի հինաւուրց եկեղեցի, միանգամայն նման Նորադուզի եկեղեցուն: Սա այժմ փոքր ինչ վերանորոգուած է, փայտով ծածկուած և իբր գիւղական եկեղեցի է ծառայում: Սրա վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները:

Արեւմտեան պատի վրայ.

Ես Կոնստուղ և իմ որդիքն և Գանձակայ մեծ և փոքր տուաւ վախմ գկալերն շրջապատ եկեղեցւոյս:

Ես Մարտիրոս երէցս զորմն շինեցի յիշատակ ծնողաց իմոց:

Հիւսիսային որմի վրայ.

Այս է մասն Հոռոմին թվ. ՌԽԴ (=1595):

Մի քիչ ներքե.

Կամաւն Աստուծոյ ես Ստեփաննոս քահանայ որդի Կոնստուղ աղին շինեցի զշրջապատ եկեղեցւոյս յիշատակ ինձ եւ մաւրն իմոյ Արղունին եւ եղբարց իմոց:

Եկեղեցու մէջ, հարաւային կողմում կայ մի մեծ տապանա-
քար՝ հետեւեալ տապանագրով.

ԹՎ. ԶԿԲ. (=1513) Այս է հանգիստ Ազարիային,
որ էր առաջնորդ Գանձակիս. յիշեցէք ի Քրիստոս: Ես
Գունտուզ աղէս կանգնեցի զտապանս:

Բնակիչները հայեր են, գաղթած Ալաշկերտի Դիզա գիւղից,
ընդամենը 242 տուն են, 989 ար. 870 իգ. իմիասին 1859
հոգի:

Պարապմունքը նոյնն է՝ երկրագործութիւն և սնանապա-
հութիւն: Ունին 1587 դ. 1440 ք. սաժէն վարելահող, 967 դ.
1470 ք. սաժէն արօտատեղի:

Քնարիմ-Քնանդ. ($62^{\circ} 43' 1'' - 40^{\circ} 18' 25''$). — Տեղաւորուած
է Ղարաուլ-Թափա լեռան լանջին, բռնում է 8 դէս. 1680 ք.
սաժէն տարածութիւն: Հնումը սա կոչուել է Քիրամաշէն և գիւ-
ղից դուրս արեւմտեան կողմը կայ մի հին եկեղեցի, ս. Յովհան-
նէս անունով, որի վրայ ոչ մի արձանագրութիւն չկայ:

Բնակիչները Ալաշկերտի Դիզա գիւղացի հայեր են, որ նախ
գաղթել են Քեօսամահմատ գիւղը և ապա՝ այստեղ վերաբնա-
կուել: Ընդամենը 72 տուն են, 301 ար. 285 իգ. ի միասին՝ 586
հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և սնանապահութեամբ.
ունեն 590 դէս. վարելահող, և 325 դ. 1180 ք. ս. արօտատեղի:

Հաջի-Մուխան կամ Հաջի-Աւդի և կամ Աճամ-խան ($62^{\circ} 43' 10'' - 40^{\circ} 28' 35''$). — Այս գիւղը Հաճի Մուխան է կոչւում այն
պատճառով, որ 1700 թ. Տաճկաց Հաճի Մուխան զօրապետը այս-
տեղ բանակ է դրել, և երբ նրան հալածելով կանգ է առել այս-
տեղ Հաճի Աւդի պարսից զօրապետը՝ վերակոչուել է Հաջի-Աւդի
կամ Աճամ (պարսից) խան (զօրապետ):

Հնումը հայկական գիւղ է եղել, թէև անունը յայտնի չէ,
որովհետև կայ մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքարեր:

Եկեղեցու վերան եղիլ են հետեւեալ արձանագրութիւններն,
որ այժմ բոլորովին ոչնչացրել են.

Աստուած ողորմի Սարգսի և Ալէքսոյի և Յակոբայ
ծնողացն իւր. Ստաթէ:

Խաչքարերի վրայ.

Ես Ովաննէսս կանգնեցի սուրբ խաչս ի փրկութիւն
հոգւոյն իմոյ. յիշեցէք ի Քս.

Սուրբ խաչս բարեխոս Պէկնազարին:

Գերեզմանաքարերի վրայ.

Այս է հանգիստ Գրիգորի. թվ. ՌՃԾ (=1701 թ. Բ).

Այս է հանգիստ Մկրտչին ՌՃ (=1651):

Այս է հանգիստ Էնգզարին թվ. ՌՃԾ (=1701):

Այս է հանգիստ Աճապին:

Այս է հանգիստ Գասպարին *):

Այժմեան գիւղն իւր ծուռն ու մուռ, կեղտոտ փողոցներով, հասարակ, անառողջապահիկ խուղերով տեղաւորուած է Սեւանայ լճի ափին, մի տափարակի վրայ, և բռնում է 20 դ. 1536 ք. ս. տարածութիւն, ամբողջովին պատած շինութիւններով: Սրա միջոցն է անցնում դէպի Երեւան տանող ճանապարհը և այստեղ է գտնուում փոստային կայարանը՝ մի անպիտան շէնքով: Գիւղում կայ երկու խանութ, որ հայերին է պատկանում: Այժմեան բնակիչները թուրքեր են, 130 տուն, 530 ար. 504 իգ. միասին՝ 1034 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1010 դ. 1806 ք. ս. վարելահող, 1070 դ. 352 ք. ս. արօտատեղի:

Եղգիրի. (620 44' 20" — 400 27' 25") — Տեղաւորուած է խճուղսւ կողքին, մի տափարակի վրայ. բռնում է 17 դ. տարածութիւն: Գիւղում ուշագրութեան արժանի ոչինչ չկայ, բացի այն, որ այստեղ է գտնուում այս գիւղական հասարակութեան դատարանը: Գիւղից փոքր ինչ հեռու ընկած է մի կոտորուած խաչքար, որի վրայ գրուած է.

Ի թուիս ԶԻԳ (=1274 թ. Բ.). ես Աբուսալմայս կանգնեցի զխաչս. որք երկրպագէք Աստուած ողորմի ասացէք ինձ և ծնողաց իմոց:

Գիւղի այժմեան բնակիչները թուրքեր են. 116 տուն. 413 ար. 342 իգ. միասին 755 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 833 դ. 1800 ք. ս. վարելահող, 161 դ. 480 ք. ս. խոտատեղի և 744 դ. 1920 ք. ս. արօտատեղի:

Աղ-Ղալա. (620 46' 50" — 400 26' 40"). Սեղմուած է մի փոքրիկ թերակղզու վրայ, ուր դեռ մնում են հին ամրոցի կարմիր, սրբատաշ քարից շինուած կիսակործան պարիսպն ու բուրգերը: Թէ ամրոցի մէջ և թէ դուրսը նկատելի են տների հիմնապատեր, սակայն եկեղեցի կամ խաչքար բոլորովին չեն երևում: Գիւղը բռնում է 3 դ. 1232 ք. ս. տարածութիւն. բնակիչները թուրքեր են, 62 տուն. 218 ար. 206 իգ. միասին 424 հոգի: Պա-

*) Տես Սմբատեան՝ Գեղարքունիք եր. 430.

րապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 335 դ. 366 ք. ս. վարելահող, և 376 դ. 1414 ք. ս. արօտատեղի:

Այրի վանք. ($62^{\circ}45'55''$ — $40^{\circ}26'20''$).—Ջետեղուած է Սևանայ լճի ափին, մի տափարակի վրայ և շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Գիւղի հարաւային կողմում մի փոքրիկ հրուանդանի վրայ բարձրանում է Հայր Յովհաննավանքը կամ Հայրավանքը և կամ Այրի վանքը¹⁾, որի անունն էլ այժմ գիւղն է կրում:

Գիւղը բռնում է 7 դ. 964 ք. ս. տարածութիւն, և ոչ մի ուշագրաւ բան չունի, բացի մի հին մատուռից, որի շուրջը կան միքանի խաչքարեր: Վերջիններիս վրայ տապանադրեր չկան, իսկ մատուռի դռան ճակատին գրուած է.

ՈՂ (=1154 թ. Ք.) խաչս կանգնեցաւ:

Այժմեան բնակիչները թուրքեր են. 96 տուն. 380 ար. 328 իգ. միասին 708 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ: Ունին 596 դ. 1292 ք. ս. վարելահող, և 730 դ. 672 ք. ս. արօտատեղի:

Էջնետի-քենտ կամ Ռախման-քենտ. ($62^{\circ}41'15''$ — $40^{\circ}30'20''$).—Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է: Ծովի ափին, 1 դեսեստին 2208 ք. ս. տարածութեամբ: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 72 տուն, 253 ար. 226 իգ. միասին 473 հոգի. պարապմունքը նոյնն է. ունին 333 դ. 364 ք. ս. վարելահող և 781 դ. 828 ք. ս. արօտատեղի:

Բուղլու-Հուսէին-Սարաջլու. ($62^{\circ}37'30''$ — $40^{\circ}30'45''$).—Տեղաւորուած է Սևանայ լճի ափին, խճուղու ճանապարհի վրայ. բռնում է 2 դ. 960 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում կայ հայկական մի եկեղեցու և մի ձիթահանքի հիմնապատեր, ինչպէս և միքանի գերեզմանաքարեր՝ որոնց վրայ կարդացւում են.

Այս է հանգիստ մելիք Ռափայէլի որդի Ռուստամ-բէկին. թվին ՌՃԲ. (=1653):

Այս է հանգիստ Գիւլնազար խաթուն Օվսաննին. թվ. ՌՃԽ (=1691):

Այս է հանգիստ Շամիրին. թվին ՌՃԾԷ (=1708):

Այժմեան բնակիչները թուրքեր են. 112 տուն. 338 ար. 320 իգ. միասին՝ 658 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 551 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 691 դ. 540 ք. ս. արօտատեղի:

1) Տես նշանաւոր վանքերի բաժնում:

ԵԼԵՆՈՎԿԱՅԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ելենովկա. (62°36'10"—40°33')—Տեղաւորուած է Սեւանայ լճի արեւմտահիւսիսային ափին, մի տափարակի վրայ և սքանչելի տեսք ունի: Բնում է 26 դ. 1530 թ. ս. տարածութիւն: Ունի կանոնաւոր, լայն փողոցներ, գեղեցիկ, քարաշէն տներ և բաւականաչափ խանութներ ու արհեստանոցներ: Գտնուելով Երևանից, ինչպէս և Ղարաքիլիսից (Աղէսանդրապոլի գաւառ) Նոր-Բայազէտ տանող խճուղու վրայ, ունի փոստային կայարան, փոստ և հեռագրատուն: Միւսոյն ժամանակ համանուն գիւղական հասարակութեան կենտրոնը լինելով, ունի գիւղական դատարան և տարրական դպրոց: Այստեղ է բնակուում այս ոստիկանական շրջանի ոստիկանը:

Երկու եկեղեցու հիմնապատեր և երկու գերեզմանատուն, որոնց խաչքարերն ու տապանաքարերն արդէն գործ են ածուած շինութիւնների վրայ՝ ցոյց են տալիս, որ հնումը ևս այստեղ մեծ բնակութիւն է եղել:

Բնակիչները ռուս աղանդաւորներ են՝ մեծ մասամբ սուրբբոսնիկ. կան և պրիկուսներ ու ստարավներ: Ընդամենը 220 տուն են, 816 ար. 790 իգ. միասին 1606 հոգի: Խանութպանների և արհեստաւորների մեծ մասը այստեղ ժամանակաւորապէս ապրող հայեր են:

Պարապուս են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, բոնակերութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 2259 դ. 2030 թ. ս. վարելահող, 1690 դ. 2020 թ. ս. արօտատեղի. 11 դ. 1240 թ. ս. էլ բոնուած է ջրով, որից 7 դ. 1340 թ. ս. լճի, 3 դ. 2300 թ. ս. գետակների տակ:

Միմէօնովկա. (62°33'45"—40°39'40')—Տեղաւորուած է համանուն բարձրավանդակի (переваль) վրայ, որ ծովի մակերևոյթից 6972 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, մի փոքրիկ գոգաւորութեան վրայ, սառնորակ, բազմաթիւ աղբիւրների մօտ, Ղարաքիլիսից գէպի Նոր-Բայազէտ տանող փոստային ճանապարհի երկու կողքին: Բնում է 14 դ. 1040 թ. ս. տարածութիւն, որից միայն 2 դ. 1040 թ. ս. ծածկուած է շինութիւններով: Տները մեծ մասամբ փայտաշէն են, կղմինտրով ծածկուած, մի յարկանի. կան և մի քանի երկյարկաններ: Բնակիչները Տամբովի նահանգի Բերսիլսլեպի գաւառի Ուվարովոյ գիւղից 1848 թ. աքսորուած սուրբբոսնիկ և մալական ռուս աղանդաւորներ են: Ընդամենը 61 տուն, 257 ար. 239 իգ. ի միասին 496 հոգի: Գրեթէ բոլորն էլ զիտեն հայերէն, որովհետև շրջապատուած են հայերով: Ունին մի պետական միդասեան դպրոց:

Տեղի բարձրութեան պատճառով կլիման շատ ցուրտ է, ուստի և բնակիչները գլխաւորապէս պարապում են անասնապահութեամբ և բեռնակրութեամբ, մասամբ և՛ երկրագործութեամբ. իրենց գիւղի սահմանում ցանում են կարտոֆիլ, իսկ Սուխոյ-Ֆ. նտանի մօտ ունեցած հողերում ցորեն և գարի: Ունին 250 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 431 դ. 1148 ք. ս. խոտատեղի և 1409 դ. 512 ք. ս. արօտատեղի:

Ալէքսանդրովկա, հնումը՝ Ձէյնալ-Արդին. ($62^{\circ}38'30''$ — $40^{\circ}30'38''$) — Տեղաւորուած է Սեւանայ լճի ափին, խճուղու վրայ. բաղկացած է միայն մի փողոցից և բռնում է 3 դ. 800 ք. ս. տարածութիւն, որից միայն 1 դ. 1200 ք. սաժէնն է գտնւում շինութիւնների տակ:

Այժմեան բնակիչները ուս ազանդաւորներ են, մալական, որ գաղթել են այստեղ 1851 թ. սրանցից առաջ եղել են թուրքեր, իսկ հին ժամանակներում հայեր, որովհետև պատահում են խաչքարեր, հայերէն աղաւաղուած արձանագրութիւններով: Ընդամենը 38 տուն են. 140 ար. 159 իգ. միասին 299 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, ձկնորսութեամբ և բեռնակրութեամբ: Ունին 107 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 986 դ. 592 ք. ս. արօտատեղի:

Չըրչըր, հնումը՝ Վարսեր. ($62^{\circ}34'20''$ — $40^{\circ}33'20''$). Տեղաւորուած է Զանգի գետի ափերին, ուր գետը գեղեցիկ ջրընկեցներ կազմելով դարձնում է չորս ջրաղաց: Այս ջրընկեցներից էլ՝ «ՆըրՆըր»՝ գիւղը ստացել է իւր անունը: Բռնում է 30 դ. 1276 ք. ս. տարածութիւն, որից 28 դ. 1920 ք. ս. ծածկուած է շինութիւններով:

Չըրչըրում կայ մի հասարակ եկեղեցի և մի մատուռ: Բնակիչները գաղթել են Հին-Բայազէտից, Մշից և Նոյից, բոլորն էլ հայեր 112 տուն. 654 ար. 597 իգ. միասին՝ 1251 հոգի:

Չըրչըրից հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, նոյն հովտում գտնւում է Շահրիզ գիւղը. ($63^{\circ}33'10''$ — $40^{\circ}33'50''$), ուր կան մի աւեր և մի հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները հայեր են, գաղթած 1829 թ. Մակուայ Անձուկ գիւղից: Ընդամենը 180 տուն. 896 ար. 672 իգ. միասին 1568 հոգի:

Թէ Չըրչըր և Թէ այս գիւղի բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Երկու գիւղը միասին ունին 1903 դ. 674 ք. ս. վարելահող, 2 դ. 1840 ք. ս. խոտատեղի և 994 դ. արօտատեղի:

Դըրմաշէն (Тотмашень կամ Тутмашень). ($62^{\circ}32'20''$ — $40^{\circ}34'20''$). Երբեմնապէս կոչւում է նաև Ղարաքեշիշ: Տեղաւոր

րուած է Ալափափախ սարի ստորոտում, Հրազդանի ափին 23 դ. 1470 թ. ս. տարածութեան վրայ, որից 21 դ. 1440 թ. ս. բռնում են շինութիւնները: Ունի մի եկեղեցի ս. Թադէոս առաքեալի անունով և երեք մատուռներ: Ծերունիների ասելով զիւր Դրդմաշէն է կոչուել այն պատճառով, որ այստեղ մի ժամանակ շատ լաւ դղում են մշակել:

Բնակիչները հայեր են 1830 թ. խոյի և Մակուի գիւղերից գաղթած: Ընդամենը 295 տուն են. 1792 ար. 1072 իգ. միասին 2264 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1549 դ. 1170 թ. ս. վարելահող, 681 դ. 1560 թ. ս. արօտատեղի:

Ծաղկունք. (62°32'30"—40°34'50"). —Թուրքերը կոչում են 2իչակի, որ նոյն բառի թարգմանութիւնն է. այսպէս է կոչուում այն բազմաթիւ և բազմազան ծաղիկների շորհիւ, որ առատութեամբ բուսնում են այստեղ և այս գաւառակում, որ նոյնպէս Ծաղկունք կամ Ծաղկածոր է կոչուում: Տարածում է Ջանգու գետի աջ կողմը, գեղեցիկ հարթութեան վրայ և բռնում է 21 դ. 220 թ. ս. տարածութիւն, որից 29 դ. 1540 թ. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ: Գիւղում ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ, նոյն իսկ եկեղեցին շատ հասարակ է: Այստեղ է գտնւում այս գիւղական հասարակութեան դատարանը: Բնակիչները հայեր են, Մակուից գաղթած, մի մասն էլ եկել է Ղազարի գաւառի գիւղերից: Այստեղից է եղել Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը: Բնակիչների թիւն է 202 տուն, 996 ար. 828 իգ. ի միասին 1824 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1075 դ. 920 թ. ս. վարելահող, 167 դ. 600 թ. ս. խոտատեղի, և 1572 դ. 510 թ. ս. արօտատեղի:

2իբուխլու, հնումը՝ Ճապոտիկ. (62° 37' 28"—40° 38' 10"). —Տեղաւորուած է Սևանայ լճի հիւսիս-արևմտեան ափին, շրջապատուած Բարաթու, Եաղլի-տաշ և Մարալիջա լեռներով: Շատ գեղեցիկ տեսարաններ ունի: Բռնում է 23 դ. 330 թ. ս. տարածութիւն, գրեթէ ամբողջովին ծածկուած շինութիւններով: Գիւղի միջով անցնում է Ղարաքիլիսայից (Աղէքսանդրապոլի գ.) Նոր-Բայազէտ տանող փոստային ճանապարհը: Գիւղում կան մի քանի աննշան աւերակ մատուռներ և մի հասարակ եկեղեցի: Ուշագրաւ է միայն Աստուածընկալ մատուռը գիւղի արևմտեան կողմում, Բալըղ-չայ գետակի ափին և այն ոչ թէ իւր շինութեամբ, այլ այն աւանդութեամբ, որ այդտեղը «ընդունել է Աստծուն» Գոշ Մխիթարի հետ խօսելու *):

*) Սևանայ Յայամաւուրք՝ արտագրուած Սմբատեանի Գեղար-

Զիրուխուլի բնակիչները հայեր են, Հին-Բայազէտի Արծափ գիւղից գաղթած 1830-ին: Սրանց բարբառը փոքր ինչ տարբերւում է Նոր-Բայազէտցիների բարբառից: Ընդամենը 212 տուն են. 1038 ար. 967 իգ. միասին 2005 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 1077 դ. 614 ք. ս. վարելահող, 151 դ. 1156 ք. ս. խոտատեղի, 1549 դ. 256 ք. ս. արօտատեղի: 40 դ. 566 ք. ս. տարածութիւն էլ ծածկուած է ջրով, որից 21 դ. 1616 ք. ս. ջրանցքների և 18 դ. 1350 ք. ս. վտակի և աղբիւրների տակ:

Պ. Տ. Աֆրիկեանի նպաստով գիւղում պահւում է մի եկեղեցական-ծխական միդասեան դպրոց:

Զուրուխուլից դէպի հիւսիս, Սեանայ լճի ափին գտնւում է Թառատափ գիւղատեղին, որի առջև տարածուած ընդարձակ տափարակը կոչւում է Մեծ-Տափ: Կիսաւեր դրութեամբ մնում է եկեղեցին, շրջապատուած խաչքարերով, առանց մի որևէ արձանագրութեան: Պատմութիւնից յայտնի է, որ Աշոտ Թագաւորը ուրիշ գիւղերի հետ այս էլ նուիրել է Սեանայ կղզուն:

Օրդակլու, հնումը՝ Պորտակ. (62° 35' 50"—40° 30' 55").—Տարածւում է Սեանայ լճի արևմտահիւսիսային ափին, մի հարթութեան վրայ և բռնում է 26 դեսեատին 480 ք. ս. տարածութիւն: Պորտակը նշանաւոր է նախ և առաջ նրանով, որ այստեղ, լճի ափին գտնւում է 9 տողից բաղկացած մի արձանագրութիւն, որի մէջ պատմւում է որ Արգիշտին նուաճել է Նիեհունի երկիրը և Իշտիկունի քաղաքը: Այս վերջինը հաւանական է, որ լինի այն ամրոցը, որի պարսպի հետքերը դեռ ևս մնում են Պորտակի հարաւային կողմը, լճի ափին բարձրացող բլուրների վրայ: Այս ամրոցի մէջ նկատելի են նաև մի եկեղեցու և մի ձիթհանքի հիմնապատեր:

Օրդակլուում կայ չորս հին եկեղեցիներ, որոնցից մինը գիւղի կենտրոնում գտնուելով, այժմ վերանորոգուելով իբր ծխական եկեղեցի է ծառայում: Միւս երեքը կիսաւեր լինելով, ուխտատեղիներ են համարւում: Մի զօրաւոր ուխտատեղի էլ համարւում է նաև սեպածե արձանագրութեան հարաւային կողմը, լճի ափին գտնուող մատուռը, ուր կան մի քանի խաչքարեր առանց արձանագրութեան: Մատուռի շուրջը ևս կան գեանափոր, բոլորաձև շինութեան հիմնապատեր: Հաւանական է, որ այստեղ հընումը մեհեան եղած լինի: Այժմ այս մատուռը, որ փայտով ծածկուած է, կոչւում է ս. Գէորգ: Աւելի ուշագրաւ է գիւղի հա-

քունիքում, երես 380—387: Ժողովրդի մէջ այս աւանդութիւնը չկայ:

րաւային կողմում, «Կարմիր վանք» կոչուած կիսաւեր եկեղեցու մօտ բարձրացող քարաժայռը, որ այժմ «Թուխ-մանուկ» է կոչուում: Ամենայն հաւանականութեամբ սա Ֆալլիւսի պաշտաման տեղի է եղել ¹⁾: Օրդակլուի շրջակայքում կան բազմաթիւ հրաբլիւային քարակոյտեր:

Գիւղը ունի մի քանի լայն փողոցներ, մի և երկյարկանի գեղեցիկ տներ, մի քանի խանութ:

Այժմեան բնակիչները հայեր են: 1830 թ. Մակուի Բազըր-կեան գիւղից գաղթած, ուր վերաբնակուած են եղել Հին Բայազէտից: Պէտք է ասել նաև, որ գաղթելիս մի առժամանակ հաստատուել են Մաքրավանքում, և յետոյ միայն տեղափոխուել այստեղ: Ընդամէնը 210 տուն են. 1112 ար. 1062 իգ. միասին 2174 հոգի: Ունին եկեղեցական-ծխական միդասեան դպրոց: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 1371 դ. 1320 ք. ս. վարելահող և 1532 դ. 1220 ք. ս. արօտատեղի:

Ցամաքաբերդ.—Գտնուում է Սեանայ վանքի հանդէպ, դէպի արևմուտք: Այստեղ մի փոքրիկ հրուանդան ձգուում է լճի մէջ. երբեմն այստեղ մի բերդ է եղել, որի պատճառով և գիւղը այժմ կոչուում է Ցամաքաբերդ: Այստեղ կայ սրբատաշ քարից շինուած մի կիսաւեր մատուռ, Գոշ Մխիթարի անուանով: Սրա մէջ կայ մի խաչքար, որի մասին աւանդաբար պատմուում է, թէ կանգնեցրած է ի յիշատակ այն «սրբութեան համբոյրին», որ տուեց Մխիթար Գոշը Երուսաղէմից վերադառնալիս իրեն ընդառաջ եկած Գետկայ վտնքի միաբաններին (1200 թ.):

Մատուռից փոքրինչ ներքև գտնուում է «Դրսի տունը»—Սեանայ վանքի հիւրատունը, շտեմարանը և ընդարձակ գոմը:

Հրուանդանին կից գտնուում է գիւղը, որի խարխուլ եկեղեցին այժմ վերաշինում են: Բնակիչները բոլորն էլ հայեր են, Հին-Բայազէտի Աւաջուղ գիւղից գաղթած, ընդամէնը 62 տուն են, 264 ար. 252 իգ. միասին 516 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Շատ գովուած է այստեղի իշխան ձուկը լճի միւս կողմերի նոյն ձկների համեմատութեամբ: Գիւղն ունի 776 դեսիատին պիտանի հող, որ ամբողջովին պատկանում է Սեանայ վանքին: Պատմութիւնից յայտնի է, որ Աշոտ Ա. Թագաւորն է նուիրել այս գիւղը վանքին:

Գոմածոր. Տեղաւորուած է Արջանոց լեռան (7846) ստորոտում, մի ձորակի մէջ, ուր երբեմն գտնուել են Սեանայ վանքի անա-

¹⁾ Տես նախապատմական տեսութեան մէջ «Ֆալլիւս» գլուխը

սուճանների գոմերը, որից և ստացել է այս գիւղը իւր անունը: Պատկանում է Սեանայ վանքին: Ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ գիւղում. լերան վերայ կայ մի ուխտատեղի ս. Խաչ անուանով: Բնակիչները հայեր են, Մակուի Զանգեզոր և Տանալուա գիւղերից գաղթած 1830 թ: Ընդամենը 82 տուն, 308 ար. 267 իգ. միասին՝ 575 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է: Հողը դեռ ևս կանոնաւոր կերպով չափուած և ցուցակագրուած չէ. համարւում է ընդամենը 1018 դեսիատին:

Գ. ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԴԱԼԻ-ՂԱՐԴԱՇԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ղըշլաղ. (62°49'40"—40°21'5").— Գտնւում է Նոր-Բայազէտից դէպի արեւելք, հազիւ 3 կիլոմետր հեռու և բռնում է 20 դես. 1500 ք. ս. տարածութիւն: Երեք կողմից պատած է փոքրիկ բարձրութիւններով, իսկ արեւմտեան կողմում տարածւում է մի դաշտավայր, որի միջով ոլորապտոյտ հոսում է Գաւառագետը, մի հիւսիսային տեսարան ընծայելով գիւղին: Արեւմտեան բարձրութեան վրայ նկատելի են մի հինաւուրց ամրոցի հետքեր, որի մասին ոչ մի աւանդութիւն կամ յիշատակութիւն չկայ. տեղացիները Գարաբերդ են կոչում նրան: Այստեղ, ժայռի կրճէին կայ մի արձանագրութիւն, սակայն բոլորովին եղծուած է: Շատ նշանաւոր է գետի ձախ ափին, հին կամրջի մօտ կանգնած խաչքարերից մինի արձանագրութիւնը, որից երևում է, որ այս տեղում հնումը եղել է Արծիւաքար գիւղը: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

Կամաւն Աստուծոյ ես Տիլիջան որդի տէր Մաթէոսին՝ թողն Ովանէսին, և որդիքս իմ Աբրիհամն, Լուսմաքոսն և հանգուցեալ որդիքս իմ Սարգիսն և Փիրհամզէն, և կողակիցն իմ Սիրմայ խաթուն, մեք եկինք Գաւառէն, շինեցինք Արծիւաքարս, կապեցինք կարմունջս, կանգնեցինք խաչս. թվ. 279 (=1544):

Ով առիւծ մահ առեր դու զիս

Գերեալ եղեր ներքոյ վիմիս,

Զարչարեցայ ես Գաւառիս,

Փող մին չունիմ, պահեմ առ իս:

Այս խաչքարի մօտ կանգնած մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Կամաւն Այ. ես Տիլիճան շինեցի Արծիւաքարս, գնեցի Գ. ըստակ մուլքս պարոն Շահգուլէն որդի պարոն Սաղաթելին էլառայ ջաղացածորու Զ. ըստակ մուլքն պարոն Ղամայ Սուլթանէն գուսար պարոն պապին:

Գիւղի մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի ոչինչ չկայ, միակ եկեղեցին չափազանց անշուք է, փողոցները ծուռն ու մուռ, տները մեծ մասամբ հին ձևի, թէև կան մի քանի գեղեցիկ և նոյն իսկ երկյարկանի տներ: Նոյն իսկ աղբիւրներ բաւականաչափ չկան, այլ միայն մինը, այն էլ գիւղի արևելեան ծայրում:

Բնակիչները գաղթել են Բայազէտի Բարաքիաթ, Կարմիրկոնտ, Գիւլասար, Նորաշէն, Արծափ գիւղերից, 4 տուն էլ Մշուկոյմից: Ընդամէնը 207 տուն են, 935 ար. 799 իգ. միասին 1634 հոգի: Այս գիւղացիները հոչակուած են որպէս լաւ մշակներ և շարունակ մշակութիւն են անում Նոր-Բայազէտ քաղաքում: Շատերն էլ նոյն նպատակով պանդխտում են: Գլխաւորապէս պարապում են երկրագործութեամբ. ունին 1325 դ. 1824 թ. ս. համայնական վարելահող: Անասնապահութիւնն այնքան էլ զարգացած չէ, որովհետեւ թէպէտ 680 դեռ. 200 թ. ս. արօտատեղի ունին, սակայն խոտատեղին շատ քիչ է, ընդամէնը 17 դեռ. 696 թ. սափէն: Այս գիւղացիներն էլ նաւակներ են բանեցնում և ձկնորսութեամբ պարապում:

Ղըշլաղի վարելահողերը մեծ մասամբ տարածւում են նրա արևելեան կողմում, ուր ձգւում է Մանիչար հովիտը, տարածուելով մինչև լճափը: Սա մի ընդարձակ հովիտ է, որ ձգւում է մինչև Դալի-Ղարդաշ գիւղը. շատ էլ պարարտ է: Այստեղ կատարուած պեղումները վկայում են, որ ամենահին ժամանակներումն էլ այս հովիտը բնակուած է եղել մարդկանց բնակութեամբ: Տեղական մի աւանդութիւն ասում է, թէ այս հովիտը իւր անունն ստացել է Մելիք Մանուշարից, որը այն աստիճան հարուստ է եղել, որ կարողացել է շահի զօրքերին մի քանի օր կերակրել: Նրա գերեզմանը ցոյց են տալիս այս հովտում, մի բլրակի վրայ, որի մօտ են պեղումներ եւ կատարել: Սա մի ահագին քար է, 3 մետր երկարութեան. 1½ մետր լայնութեան և 70 ս. հաստութեան: Քարը շրջած էր և գերեզմանը փորուած՝ գանձ գտնելու նպատակով: Մշակներս ինձ ասում էին, թէ քարի առաջին երեսում գրուած է, թէ ես արտերս ձէթով ջրեցի ու կնոջս արծաթէ պայտով քօշ հագցրի, դարձեալ աշխարհի համը չտեսայ, դուք ինչ պիտի տեսնէք: Ես շրջել տուի քարը, սակայն ոչ մի տառ չնկատեցի վերան:

Այս գեղեցիկ հովտում կան չորս գիւղատեղիներ: Սրանցից հիւսիսայինը կոչւում է Մանիչարի Դուլակներ, այսինքն ձմեռը ոչխարներ պահելու տեղ: Այստեղ, լճի անմիջապէս ափին կայ սրբատաշ քարով շինուած փոքրիկ մատուռ, որի արեւելեան պատի վրայ արձանագրուած է.

Ի թուականութեանս Հայոց ՈԶ (=1231) յիշխանութեան Իւանէի և Աւագի, ես Մինայս գնեցի զագարակս և շինեցի զեկեղեցիս և Մագսուտ ամուսին իմ, յիշատակ մեզ և ծնաւդաց մերոց: Զատկին երկու աւր ժամ...

Մատրան շուրջը կան մի քանի խաչքարեր, որոնցից մի քանիսի վրայ արձանագրուած է.

Ես Քիշմիրս կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխոս Գեօք-չուին, թվին ՌՃԾ (=1701):

Այս է հանգիստ Սահակին թվ. ՌՃԾԴ (=1705):

Մի խաչքարի վրայ էլ կար ԶԶԱ. (=1532) թուականը:

Այս գիւղատեղում նկատելի է մի եկեղեցու եօթը ձիթահանքի և բաւականաչափ տների հետքեր:

Երկրորդ կամ հարաւային գիւղատեղում էլ կայ նոյնպիսի մի փոքրիկ մատուռ, որի վրայի արձանագրութիւնը եղծուած է: Գիւղացիներն այս մատրանը Արծուածուից են կոչում:

Երրորդ գիւղատեղին կոչւում է ս. Գէորգ, որովհետեւ այս անուամբ մի աւերակ եկեղեցի կայ այստեղ: Կան տնատեղեր և խաչարձաններ, առանց տապանագրերի:

Չորրորդ գիւղատեղին այժմ կոչւում է Ղուռու-խարապա, այսինքն Ցամաք-աւերակ: Այսպէս կոչուելու պատճառն այն է, որ Բաշ-քեանտ գիւղից իջնող առուակը, որ երբեմն խմելու ջուր է մատակարարել, այժմ չորացել է: Գիւղը տեղաւորուած է եղել լճի ափին, և բաւական գեղեցիկ գիրք է ունեցել: Այժմ մնում են սրբատաշ քարով շինուած մի եկեղեցու կիսակործան պաւ-հրը և նրա շուրջը տարածուող գերեզմանատուն մէջ կանգնած բաւական խաչքարեր, որոնցից մի քանիսի վրայ կան հետեւեալ տապանագրերը.

Հանգիստ Իգնատիոսին, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս թվ. ԶԶԴ (=1535):

Այս է հանգիստ Սարգիս աղին, որ է որդի Ամիր աղին. թվին Ռ. (=1551):

Այս է հանգիստ Աղազարին,

Որ է որդի Ամիր աղին,

Ամաց էր սա երեսունին,
Հանգեալ ի Քրիստոս կուսի տարին
Ձ հայոց թվին

ՂԵ. աւելորդին ¹⁾: (=1546).

Սուրբ խաչս բարեխաւս է Ամիր աղին. թվին ՌԽԴ
(=1595).

Սուրբ խաչս բարեխաւս է համամչի Ձազին. թվին
ՌԽԴ (=1595).

Ես Աւանէս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ
հաւրն իմոյ Թադէոսին և մաւրն իմոյ Նարին Գիւլին թվ.
Ռ (=1551):

Եկեղեցու վրայ ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն նրա
մէջ կանգնած մի գեղեցիկ խաչքարի վրայ նկատելի է 222
(=1337) թուականը:

Ղուլալի. (62° 48' 30" — 40° 19' 37"). — Տեղաւորուած է համա-
նուն առուակի ձախ ափին. բռնում է 27 դեա. 600 ք. սաժէն
տեղ, որից 24 դեսեատինը շինութիւնների տակ է: Գտնուելով
Նոր-Բայազէտ քաղաքին մօտ՝ կարող է մօտիկ ապագայում միա-
նալ նրա հետ: Գիւղում կան մի երկու լայն փողոցներ. տների
մեծագոյն մասը՝ գլխատուն է, նոր նոր շինուում են ևս ենեակներ,
սրանց առաջ՝ պարտէզներ: Գիւղում կայ մի անշուք եկեղեցի, որի
կամարակապ սեղանը հին է, քնացածը յետոյ վերանորոգուած:
Նուիրուած է ս. Աստուածածնի անուան, ուստի և սրա տօնին
ահագին բազմութիւն, մանաւանդ Նոր-Բայազէտից, ուխտ է գա-
լիս: Եկեղեցու այս կամարի հիման վրայ արձանագրուած է.

Շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ սուրբ տաճարս թվին
ՌՃԻԳ (=1674), ես տանուտէր Գասպարս և քահանայքս
և ժողովուրդս միաբան շինեցաք սուրբ տաճարս. յիշատակ
հոգւոց մերոց:

Գիւղի հիւսիսային կողմումն էլ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի,
որի շուրջը կան խաչքարեր, սրանցից երկուսի վրայ արձանա-
գրուած է.

Այս գալիսոն և նիզակ է ներկեալ արեամբն կենա-
րարին Յիսուսի, որ կանգնեցաւ ձեռամբ Արաբշահ Աղա-
յին, ի փրկութիւն հոգոյ Գրիգոր եպիսկոպոսին:

¹ Այսինքն երբ տարուայ տանուտէրը կոչան էր:

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մելիք Աղային և իւր ծնողացն. թվ. ԶՂԸ. (=1549) Մէլիքսէթ կազմող:

Տապանաքարերի վրայ.

Այս է հանգիստ Յովսէփին. թվ. ԶՀԲ (=1523).

Այս է հանգիստ Ոսկանին թվ. ՌՃԾ (=1701):

Գիւղում կան նաև մի քանի մատուռներ, այսպէս՝ հարաւային կողմում ս. Վահան անունով, որի արեւմտեան պատի վրայ գրուած է.

Ի թվ. ԶԾԴ (=1505), ես Մաթոս քահանայս կանգնեցի զխաչս բարեխոս. յիշեցէք ի Գրիստոս:

Միւս մատուռներն են՝ Ս. Վարվառէի, Բըղտէի և Թուխ Մանուկի:

Թէ եկեղեցիների, թէ մատուռների և թէ գիւղի չորս կողմը կան բաւականաչափ խաչքարեր և քառանկիւնի տապանաքարեր, որոնց տապանաքարերից մի քանիսը հետեւեալներն են.

Ս. Վահանի մատրան մօտի մի խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Յակոբի որդի Պալին թվ. ԶԹ (=1460).

Սրա մօտ՝ մի ուրիշ փոքրիկ խաչի վրայ.

Ի թվ. ԶԾԴ (=1505). Ես Փիրհամգէի եղբայր Յոսապշէս կանգնեցի զխաչս բարեխաւս իշխանին:

Աւերակ եկեղեցու մօտ՝

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մելիք Աղային և իւր ծնողացն թվ. ԶՂԸ (=1549). Մէլիքսէթ կազմող:

Հարաւային գերեզմանատան մօտ.

Ես Աւանէս կանգնեցի զխաչս հոգոյն Ղասուրին. թվ. ՌԴ (=1555):

Սրա մօտ՝

Սուրբ խաչս բարեխաւս է Ուղուրին. Գիրամ կազմող թվ. ՌԾԸ (=1602):

Եկեղեցու մօտի գերեզմանատան միջի խաչքարերի վրայ.

ՌԾԴ. (=1605) Փիրհամգէս տանուտէր գոլով... տանս Գեղամայ ետու կազմել տապանս և նկարել զխաչս, որք կարդայք, յիշեցէք: Ես Գրիգոր եպիսկոպոս նկարեցի զխաչս ի խնդրոյ Փիրհամգին ի փրկութիւն հոգո որդոյ իւրոյ Զաւրհապին:

Բնակիչները Հին-Բայազետից են, 270 տուն, 1116 ար.

1032 իգ. ի միասին 2148 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1519 հեկտարին վարելահող և 1368 դ. 700 ք. ս. արօտատեղի:

Իսլի-Ղարղաշ.— (62°47'45"—40°17'30").—Փռուած է մի մեծ դաշտավայրի վրայ և հարուստ է սառնորակ աղբիւրներով, որոնք միանալով խառնւում են Ղուլալուի աղբիւրների ջրին և կազմում Գիօքչայ գետակը: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ գիւղը բռնում է 63 հեկտարին 1440 ք. սաժէն տեղ և միայն 50 դ. 960 ք. սաժէնն է շինութիւնների տակ, տները միմեանց վերայ կուտակուած չեն. կան բաւական լայն փողոցներ, ընդարձակ բակեր և նոյն իսկ մի քանի պարաէշներ՝ տների առաջ: Այս պատճառով և բաւական լաւ տպաւորութիւն է թողնում: Գիւղը բաժանւում է երկու թաղի՝ Զանգեզուրցոյ և Սուրբ Օհանցոյ, իւրաքանչիւր թաղում կայ մի եկեղեցի, երկուսի մէջ տեղում պետական միդասեան դպրոց և շինական դատարան: Գիւղի արեւելեան կողմում մի բլրակի վրայ կայ մի գիւղատեղի և մի փոքրիկ մատուռ «Օաղկավանք» անունով, որովհետեւ ծաղիկ հիւանդութիւնից բժշկուելու համար այդտեղ են ուխտ գնում: Արեւմտեան կողմում էլ կայ մի ուրիշ գիւղատեղի՝ մի մատուռով, որ յայտնի է «Ումդի սուրբ» անունով: Թուխ-Մանուկ անունով մի ուրիշ մատուռ էլ լրացնում է այստեղի քրիստոնէական յիշատակարանների թիւը: Ընդարձակ գերեզմանատանը, որ բլրում է 1 դ. 1200 ք. սաժէն, կան նաեւ բաւականաչափ հին խաչքարեր՝ որոնց վրայ եղած տապանագրերից ուշագրաւ են հետեւեալները.

1) Սուրբ խաչս բարեխոս է Մէլիք Մալխասին թվ. ՌՃԽԸ (=1709).

2) Սուրբ խաչս բարեխոս է Մէլիք Մանուչարին թվ. ՌՃԿԲ (=1713).

Բնակիչները Հին-Բայազետի Զանգեզուր և Սուրբ Օհան գիւղերից են, առանձին թաղերում հաստատուած: Ընդամենը 404 տուն են. 1896 ար. 1752 իգ. ի միասին՝ 3648 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 2268 դեա. 720 ք. սաժէն վարելահող և 1752 դ. 1880 արօտատեղի: Գիւղացիների մէջ շատ տարածուած է ներկարարութեան արհեստը և 70-ից աւելի այսպիսի արհեստաւորներ գնում են Թիֆլիս և այլ տեղեր՝ իրենց արհեստով պարապելու:

Քիւղածըղ—(62° 48' 20"—40° 16' 20").—Սեղմուած է մի դոգաւորութեան մէջ և բռնում է 22 դ. 830 ք. սաժէն տարածու-

թիւն: Արեւելեան կողմում բարձրացող լեռան վրայ կայ մի հինաւուրց ամրոց: Սարի արեւելահայեաց երեսը, որ բաւական թեք է և մատչելի՝ երեք շարք համակենտրոն պարիսպներով պատած է, իսկ արեւմտեան կողմը, որ ուղղահայեաց է՝ պաշտպանուած է միայն մի սլաքսպով: Այս կողմում կայ մի բաւական երկար ստորերկրեայ անցք: Արեւելեան կողմը, ամրոցից դուրս, կան արհեստական բարայրեր:

Ամրոցից փոքր ինչ արեւմուտք, նոյն լեռան լանջին կայ մի փոքրիկ վանք, սրբատաշ քարով շինուած, անսիւն, գմբեթազարդ: Սա Պառաւի կամ Ելկայ և կամ Ջահրայ վանք է կոչուում, որովհետեւ աւանդութեան ասելով մի պառաւ է շինել՝ իլիկի և ջահրի վաստակով: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ: Աւանդութիւնը մատնանիշ է անում նաեւ այդ պառաւի գերեզմանը, իւր վանքի հարաւային կողմում:

Գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմումն էլ կայ մի գիւղատեղի, ուր դեռ ևս մնում են մի եկեղեցու աւերակները և շուրջը՝ գերեզմանաքարեր:

Գիւղի մէջ կան մի նոր և մի հին եկեղեցի, ինչպէս և մի ուխտատեղի՝ Թուխ-Մանուկ անունով: Գիւղի ստորոտով հոսում է մի առուակ, որ ամառները շատ անգամ ցամաքում է. և որովհետեւ գիւղում աղբիւրներ չկան, գիւղացիները մեծ նեղութիւններ են կրում, մօտակայ Դալիղարդաշ գիւղից ջուր կրելով:

Բնակիչները Հին Բայազէտի Ջանգեզուր գիւղից են. 152 տուն. 685 ար. 622 իգ. ի միասին 1307 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1320 ղես. 2392 ք. սաժէն վարելահող և 765 ղես. 1558 ք. ս. արօտատեղի: Այս գիւղից դէպի Բաթում և Բագու պանդխտողների թիւը բաւական մեծ է:

Բաշ-Բեանտ—(62° 48' 50"—40° 15' 25'') Տեղաւորուած է համանուն լեռան լանջին և բռնում է 13 դ. 240 ք. ս. տարածութիւն, որից 9 դ. 1200 ք. ս. է շինութիւններով ծածկուած: Ուղղուած լինելով դէպի լիճը, շատ գեղեցիկ տեսարան ունի: Բաժանուած է երկու թաղի, հայկական և թրքական. հայկականում կայ մի հին եկեղեցի ս. Գէորգ անունով և մի փոքրիկ մատուռ՝ ս. Ստեփանոսի:

Հայերը գաղթել են Ալաշկերտի գիւղերից, ընդամենը 82 տուն են, 304 ար. 272 իգ. ի միասին 576 հոգի: Թուրքերը 54 տուն են, 173 ար. 166 իգ. միասին 339 հոգի. 4 տուն էլ քրդեր կան. 20 ար. 14 իգ. ընդամենը՝ 140 տուն, 497 ար. 492 իգ. միասին 989 հոգի:

Թէ հայերը և թէ թուրքերը պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1207 զ. 1344 թ. սաթէն վարելահող, և 1399 զ. 1330 թ. ս. արօտատեղի: Գովուած է այստեղի իւղը:

ԳԵՕԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍՍՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երանոս.—(62° 51'—40° 12' 25").—Փռուած է մի փոքրիկ զառիվայրի վրայ, համանուն առուակի հզրին, իւր առաջ ունենալով գեղածիծաղ Սեանայ լիճը: Բնուած է 42 դես. 576 թ. ս. տարածութիւն, որից միայն 34 զ. 1344 թ. ս. է շինութիւններով ծածկուած: Հնումը այս գիւղը կոչուել է Չաղ, այդ ժամանակներից մնացել են մի երկու խաչքար, որոնց վրայ կան հետեւեալ տապանագրերը.

Աստուածածին եկեղեցու բեմի վրայ գործադրուած խաչքարի.—

ԹՎԻՆ ՈԿԴ (=1215), ի հայրապետութեան Տեառն Սարգսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ես Յակոբս կանգնեցի զխաչս ծնողի իմոյ Խաչիկին. յիշեցէք:

Գիւղի վերևի հանգստարանի մի խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Ամիրաղին թՎ. ԶԶԵ (=1536).

Նոյն տեղի մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Ես Սարգիս կանգնեցի զխաչս հաւրն իմ Բէգլարին, յիշեցէք ի Քրիստոս. թՎ. ՌԼ. (=1581):

Ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթի խաչարձանի վրայ.

Ասլան աղէս կանգնեցի խաչս. թՎ. ՌԻԴ (=1575):

Գիւղի արևմտեան կողմը, լեռան գագաթին գտնուում է Սալ կուտի անապատը, որ այժմ ս. Յովհաննէս անունով մեծ ուխտատեղի է համարւում: Սրանից փոքր ինչ բարձր կայ ս. Սոփիա անունով մի ուրիշ մատուռ էլ: Ժողովուրդը հաւատում է թէ այս երկու մատուռներում քոյր ու եղբայր նահատակներ են անփոփուած:

Բնակիչները Ալաշկերտի գիւղերից են, 239 տուն, 1185 ար. 1032 իգ. ի միասին՝ 2217 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 1452 զ. 848 թ. ս. վարելահող, և 1671 զ. 864 թ. ս. արօտատեղի: Գիւղի լճափում ձկնորսութեամբ պարապելու իրաւունքը գիւղացիներին է պատկանում:

Գիւղի հանդէպ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, լճափին, մի

փոքրիկ բլրակի վրայ կայ մի եկեղեցու և տների աւերակներ: Շատ հաւանական է, որ սա Սիմէօն կաթողիկոսի յիշած Փոքր Ձազը եղած լինի: Այժմ սրա մօտ, Նոր-Բայազէտից դէպի Բասար-գեչար տանող ճանապարհի վրայ շինուած են երկու կարաւանատուն:

Աղամ-խան. ($62^{\circ}51'25''$ — $40^{\circ}11'25''$).—Ընկած է ծառազարդ ձորակի մէջ, մի առուակի ափին և բռնում է 11 դես. 1200 ք. սաժէն տարածութիւն: Ունի մի հին եկեղեցի, ս. Աստուածածնի անունով, որի հարաւային պատին կից մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

Ես Միրզայ Մկրտիչ կանգնեցի զխաչս հաւրն մեր Աթանասին. թվին ԶՂԳ (=1544):

Եկեղեցու շուրջը կան մի քանի տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Թվ. ՌԻԵ (=1576). Այս է հանգիստ Ձաւհրապին, որ մարտիրոսացաւ ի սէրն Քրիստոսի:

Ս. Սարգիս անունով մի աւերակ եկեղեցի էլ կայ զիւղի արեւմտահիւսիսային կողմում:

Սակայն այս գիւղը նշանաւոր է այն սեպածե արձանագրութեամբ, որ գտնուում էր լճափին և որ 1866 թուին փոխադրուած է Կովկասեան թանգարանը:

Բնակիչները Ալաշկերտի գիւղերից են, 147 տուն, 612 ար. 597 իգ. ի միասին՝ 1209 հոգի:

Պարապմունքը նոյնն է. երկրագործութիւն, անասնապահութիւն և ձկնորսութիւն. ունին 757 դ. 1728 ք. ս. վարելահող և 647 դ. 960 ք. ս. արօտատեղի:

Վալի-աղալու կամ Ձորագեղ. ($62^{\circ}49'55''$ — $40^{\circ}10'29''$).—Զետեղուած է մի ձորակի լանջին, որի մօտ բարձրանում է մի լեզուաձև բլուր: Սրա երկու կողմից հոսում են առուակներ և միանում գիւղի ներքին մասում: Տեղի անյարմարութեան պատճառով տները կուտակուած են միմեանց վրայ և ամբողջ գիւղը բռնում է միայն 3 դ. 864 ք. ս. գրեթէ ամբողջովին ծածկուած շինութիւններով: Բլրի հարթ գագաթին դեռևս մնում են Շողազալ վանքի մի քանի պատերը և նրա ու Սևանայ վանքի հիմնադրի, Սիւնեաց Գաբուռն Վասակ իշխանի կին՝ Մարիամ տիկնոջ հանգստեան մատուռը ¹⁾: Շողազայ վանքից դէպի արևմուտք, հազիւ 50 մետր հեռու կայ մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր

1) Տես նշանաւոր վանքերի բաժնում:

միմեանց կից կանգնեցրած երկու խաչքարերի պատուանդաններէ վրայ շարունակաբար գրուած է.

Ի թվ. ՈԶԳ (=1234) յիշխանութեան Սեւադի եւ ի հայրապետութեան Տր Յովանիսի եւ սուտ անուն երեց Յովասափս որդի երջանիկ քահանային Խորդինոյ կանգնեցի զխաչս ծնողաց իմոց. յաղաւթս յիշեցէք:

Այս խաչքարի մօտ կայ մի ուրիշ խաչքար՝ հետեւեալ տապանագրով.

Թվ. ԶԺ (=1261). Եւ Ոսկեան կանգնեցի զխաչս ինձ եւ ամուսնոյ իմոյ եւ որդւոյ Շարոյին. յաղաւթս յիշեցէք:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Բարաթ աղին. թվին ԶԶԹ (=1540):

Այս գերեզմանատան մէջ նկատելի է եւ մի փոքրիկ, խաչածէ մատրան հիմնապատեր:

Գիւղից բարձր, հարաւային կողմում, հարթութեան վրայ կայ մի գիւղատեղի եւ մի աւեր եկեղեցի, որին ժողովուրդը Պօղոս Պետրոս կամ ս. Խաչ է կոչում: Այստեղից փոքր ինչ արեւմուտք, ձորակի մէջ գտնւում են մի քանի բնական փոքրիկ քարայրեր եւ մի անցք, որ յառաջացել է երկու մեծ քարեր միմեանց կրթնելուց: Հին դարերի այս կոտիսը այժմ էլ պաշտում է քրիստոնէական շաքի տակ. կանգնեցրած են երկու, առանց որեւէ գրութեան հասարակ խաչքարեր եւ ս. Յակոբի ճգնարան անուանել: Դեռ այժմ էլ այստեղ ուխտ են գալիս առաւելապէս ամուլ կանայք՝ որդի հայցելու: Այս կոտիսի մօտ կայ սառն ջրի մի աղբիւր, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում:

Գիւղի արեւմտեան կողմում, ուր սկսում է ձորակը, կան 10—15 արհեստական այրեր, որ երբեմն ծառայել են իբր բնակարան: Սրանցից փոքր ինչ վերեւ, բարձրավանդակի վրայ կայ մի հինաւուրց ամրոցի աւերակ:

Իսկ հարաւարեւմտեան կողմում, Ծակ-քար գիւղի մօտ գտնւում է Մասրուց անապատը: *)

Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի, որ թէպէտ անցեալ տարի գրեթէ հիմնովին վերանորոգեցին, սակայն դռան վերեւ ամրացրին հին կամարակալ քարը, որի վրայ արձանագրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ Աստուածածին եկեղեցիս ի Ժամանակս Ռուսաց կայսրութեան Աղէքսանդր

* Տես «Նշանաւոր վանքեր» բաժնում:

Նիկողայեիչին ի հայրապետութեան Տեառն Մատթէոսի և ի վերատեսչութեան աղայ Բարսեղի Արծրունեան, որոյ հրամանաւ և արդեամբ բոլոր ժողովրդեանն նորոգել ետուեալս Գրիգոր քահանայս Յօհան Վարդապետեան 1858 թուին ՌՁԷ.

Բնակիչներն Ալաշկերտի Զլկանի, Համոկան, Բոչի-գեղ, Դուդաղ, Բաւն և Տոմայ գիւղերից են, ընդամենը 190 տուն. 887 ար. 886 իգ. ի միասին 1773 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Աւնին 2022 դ. 672 ք. ս. վարելահող և 805 դ. 2000 ք. ս. արօտատեղի:

Գիւղի հարաւային կողմում, մօտ 5 կիլոմետր հեռու գտնւում է մի աւերակ գիւղատեղի՝ որ այժմ կոչւում է Սըչանլու: Այստեղ կայ մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար՝ առանց տապանազրի:

Ծակ-քար կամ Գալիկ տաշ. ($62^{\circ} 52' 48''$ — $40^{\circ} 10' 10''$).—Զետեղուած է համանուն գետակի ափին, որ ծակելով մի մեծ քարաժայռ, իւր համար ճանապարհ է բացել, իսկ ժայռը այժմ ծառայում է իբր կամուրջ: Բռնում է 10 դ. 1248 ք. ս. տարածութիւն, և զարդարուած է ուռենիներով. գեղեցիկ է մանաւանդ գետակի վերին մասը, ուր նա ոլորուելով մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, անցնում է Ծակ-քարի միջով: Գիւղում կայ մի նոր, հասարակ, իսկ փոքր ինչ հեռու՝ ս. Պօղոս անունով մի հին, կիսաւեր եկեղեցի:

Գիւղում թէպէտ հնութիւններ չեն մնացել, սակայն յայտնի է, որ բաւական հին է եղել և կոչուել է Կռակած կամ Կռակիծ և Աշոտ Ա-ը, նախ քան թագաւորելը՝ այս գետի մէջ ձուկ որսալու արտօնութիւնը շնորհել է Սեանայ վանքի միաբանութեան, որովհետև լճից այս գետակն են բարձրանում կողակ, աղինճան, կոսկոտց և չալա կոչուած ձկները:

Բնակիչները Ալաշկերտի զանազան գիւղերից են, ընդամենը 88 տուն, 477 ար. 444 իգ. ի միասին 921 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 965 դ. 88 ք. ս. վարելահող և 303 դ. 648 ք. ս. արօտատեղի:

Թաղա գիւղ կամ Թաղաքնտ.—($63^{\circ} 52' 20''$ — $40^{\circ} 9' 2''$). Տեղաւորուած է Ղարա-Թափա լեռան լանջին, և բռնում է 13 դ. 1056 ք. ս. տարածութիւն: Թէպէտ անունը նորագիւղ է, վերջին ժամանակներս վերաբնակուած լինելու պատճառով, սակայն բա-

ւական հին է եղել և կոչուել է Միրարած: Հնութիւններից նշանաւոր է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքը, գիւղի արեւմտեան կողմում. սա անտաշ քարով շինուած մի հասարակ գմբեթաւոր շէնք է, որի արեւելեան պատի հարաւային կողմում կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ի թվիս ԶԼԵ (=1286) գրեցաւ յիշատակ. ես Վարդան շահ միաբանեցայ անարժան մեղուցեալս և նորոգեցի գեկեղեցիս իմ հալալ արդեանց...

Վանքի շուրջը կան բաւականաչափ խաչքարեր և տապանաքարեր, որոնց վրայի տապանագրերից ուշագրաւ են հետեւեալ երկուսը.

1) Ի թվիս ԶԽԲ (=1293). Այս խաչս կանգնեցի բարեխաւս...

2) Սուրբ խաչս բարեխաւս Ոսկանին թվ. ԶՂԹ (=1549)

Վանքի արեւմտեան կողմում, մօտ երկու կիլոմետր տարածութեան վրայ նկատուած են ջրի խողովակներ, որոնցով երբեմն ջուր է եկել վանքը:

Գիւղում կան մի կանգուն և մի աւերակ եկեղեցի ես:

Բնակիչները Ալաշկերտի զանազան գիւղերից են, ընդամենը 147 տուն. 615 ար. 581 իգ. իմիասին՝ 1196 հոգի:

Պարագմունքը նոյնն է՝ հրկրագործութիւն, անասնապահութիւն և ձկնորսութիւն: Ունին 1239 դ. 566 ք. ս. վարելահող, 678 դ. 647 ք. ս. արօտատեղի:

Գեոլ. — (62°53'50" — 40°9'38") — Տեղաւորուած է գրեթէ լճի ափին, բռնում է 23 դ. 2320 ք. ս. տարածութիւն: Հնումը կոչուել է Լձատեղ կամ Եղեգնագիւղ: Թէ հին և թէ այժմեան թիւրքական նոյնանիշ անունը բնորոշում է տեղի դրութիւնը: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի և մի նոյնպիսի մատուռ, այժմ Ծաղկավանք կոչուած, որի մէջ եղած խաչքարերից միմեանց կից կանգնած երկուսի վրայ արձանագրուած է.

Ի թվ. ԶԼԳ. (=1284). Ի հապ. Տր. Գրիգորի մեք եղբայր Աբրհ. քահան... անարժան Հայրաձայն և այլքս կանգնեցինք զխչ հաւը եղբաւր մերոյ Հպին կուսակրաւն քահ. բազմաշարչար անուցողին և ծնողաց մերոց Հայրու-մին և Խաթունին և քվեր մեր. յաղ. յիշց.

Եւ էր մեր Բ. աղանի ջղքբար ի նինեաց շինաց եւ մեք պահող էսք դարապիս գանձուց արքունեաց:

Այս Ծաղկեվանքի թէ մէջը և թէ մանաւանդ շուրջը կան բաւականաչափ խաչքարեր, որոնցից միքանիսն աւելի մօտ ժամանակի են. այսպէս մինի վրայ կայ հետեւեալ տապանադիրը.

Այս է հանգիստ Ավաքին թվին ՌՃԻԱ. (=1672).

Գիւղի մէջ ևս կայ մի աւեր մատուռ, մօտը մի հին խաչքար առանց տապանադրի. գիւղի արեւելեան և արեւմտեան կողմերում ևս, բլուրների վրայ կանգնած են մի մի մեծ խաչքար, առանց գրութեան:

Գեօլը համանուն գիւղական հասարակութեան կենտրոնատեղին լինելով՝ ունի բաւական գեղեցիկ շինական դատարան:

Գիւղից դէպի արեւմտահարաւ գտնւում է «Պօղոսի գեղ» անունով մի գիւղատեղի, ուր դեռ ևս կանգուն է ս. Հռիփսիմէ անունով մի փոքրիկ մատուռ, որի մէջ մի խաչքար կրում է հետեւալ արձանագիրը.

Յանուն Աստուծոյ մեք Գոթ քաղաքի քահանայքս... որ փոխեցաւ ի Քրիստոս ի ճանապարհին. յիշեցէք յաղաթս թվ. 24Բ (=1313):

Նոյն խաչքարի պատուանդանի վրայ.

Սուրբ խաչս Տիրացու քահանային է, որ ի Տէր յուսալով կանգնեաց զայս խաչ: Հայր մեր Աբրահամ քահանայ, որոց հանգիստն է աստ:

Այս գիւղատեղում կայ երկաթաջրի մի աղբիւր, որ պաշտւում է իբր բորոտութեան սրբիչ:

Գեօլի բնակիչները Ալաշկերտի Թոփրաղ դաւա գիւղից են, մի քանի տուն էլ Մշից: Ընդամենը 217 տուն. 821 ար. 817 իգ. ի միասին՝ 1638 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 1873 դ. 222 ք. ս. վարելահող և 533 դ. 960 ք. ս. արօտատեղի:

Ներքին-Ատիեաման. — (62°55'50" — 40°8'35"). — Տեղաորուած է համանուն գետի առաւելապէս ձախ ափին և շատ գեղեցիկ տեսք ունի, որովհետեւ բացի գետից կան նաև բաւականաչափ յորդահոս աղբիւրներ, որոնց շուրջ կազմում է ոլորապտոյտ առուակներ, որոնք խոխոջում են բազմաթիւ ուռենիների ստուերի տակ:

Այստեղ գտնուած բազմաթիւ կոպալաշտական դամբանները և քրիստոնէական յիշատակարանները վկայում են, որ այս սքանչելի լճափը ոչ միայն նախապատմական ժամանակներում բաւական խիտ բնակութիւն է ունեցել, այլ և քրիստոնէական ժա-

մանակներում Սիւնեաց իշխանների բնակավայրն է հգել և կոչուել է Կոթ:

Գիւղը բռնում է 22 դ. 190 ք. ս. տարածութիւն: Նրա արեւմտեան կողմում մի բարձրաւանդակի վրայ կանգնած է Կոթայ ս. Աստուածածին վանքը, որ շինել է Գրիգոր Սուփան Բ. Սիւնեաց իշխանը Ժ. դարի սկզբին¹⁾: Թերեւս այս նշանաւոր իշխանը ամփոփուած լինի այն մատրան մէջ, որ այժմ կոչուում է Ամենափրկիչ և գտնուում է գիւղի արեւելեան ծայրում: Այս մատրան արեւելեան կողմը կայ կամարակապ, գեղեցիկ քանդակներով շրջապատուած մի մեծ խաչքար 2,16 մետր բարձրութեան և 1,32 մետր լայնութեան, որի առաջ²⁾ դրուած է մի քառանկիւնի գերեզմանաքար 2,16 մետր երկարութեան և 0,90 մետր լայնութեան 0,20 մետր հաստութեան: Խաչքարի շուրջը եղած քարերից երկուսն է, որ մի ժամանակ մատուռը սրբատաշ քարով է ծածկուած եղել, սակայն այժմ անտաշ քարերով հասարակ պատեր են քաշուած: Ո՛չ խաչքարի և ո՛չ էլ տապանաքարի վրայ գիր չկայ, աւանդութիւնը ևս լռում է, միայն գիւղացիները սուրբ համարելով խնոթուն են տանում գերեզմանից և յաճախ ուխտ գալիս այստեղ:

Գրիգորի անունը կրող մի շատ գեղեցիկ խաչքար էլ կանգնած է գիւղի կենտրոնում, մի ժայռի վրայ, սակայն թուականը չի համապատասխանում Սուփան Գրիգորի մահուան տարուն: Արձանագրութիւնը հետեւան է.

Թվ. 2ԽԴ (=1295). կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Գրիգորոյ:

Գիւղի արեւմտեան ծայրումն էլ գտնուում է սրբատաշ քարերով շինուած մի փոքրիկ, կիսաւեր եկեղեցի, որ այժմ վերանորոգել են: Եկեղեցու վերան արձանագրութիւն չկայ. գիւղացիները նրան ս. Վարդան են կոչում: Շուրջը կան բաւականաչափ խաչքարեր:

Գիւղում կայ երկու հինաւուրց մեծ գերեզմանատուն, մինը Կոթայ ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթում, միւսը՝ սրանից հարաւ, մի բլրի գագաթին: Մի փոքրիկ գերեզմանատուն էլ գտնուում է հարաւ արեւմուտք, բլրակի վրայ, ուր կայ նաև մի փոքրիկ կիսաւեր մատուռ, որի արեւելեան պատի ճակատին դրուած է.

Թվ. 2ԻԴ (=1275) յաշխարհակալութեան Ապաղանին

¹⁾ Տես նշանաւոր վանքերի բաժնում.

²⁾ Ոչ ուղիղ մէջ տեղը, այնպէս որ կարծել է տալիս, թէ մօտն էլ մի ուրիշ գերեզմանաքար դրուած է եղել:

և Պարնոխին, և պարոն Տարսայիճին, ևս Շմաւոն զայս
թողի... եզ, մշակ, գործիք Յ., եզ և կով Մ. գլուխ:

Գերեզմանաքարերի մեծագոյն մասը խաչարձաններ են, կան
և քառանկիւնի և օրօրոցաձև քարեր: Շատ քչերի վրայ կան տա-
պանագրեր, և սրանցից շատերն էլ մամռակալի և կամ եղծուել
են: Կարդացուած են միայն հետեւեալները ¹⁾.

Կոթայ ս, Աստուածածնի գաւթի գերեզմանատանը.

Ես Մաթէոս վրդպ. կանգնեցի զխաչս հգլ փկի հաւրն
իմոյ Զանշիրին. յիշեցէք ի Քս. թվ. ԶԿԶ (=1517).

Վանքի դրան առջև կանգնած ա. խաչքարի վրայ.

Ես Շաղուբատոս սուրբ խաչս կանգնեցի դստեր իմոյ...
թվ. ԶՀԷ (=1528)

բ. խաչքարի վրայ.

Ես Յակոբ քահանայ կանգնեցի խաչս ամուսնոյ իմոյ
Սմայուկսին թվ. ԶՀԸ (=1529):

Ես Մանուէլս կանգնեցի խաչս բարեխաւս Եղկանին.
թվ. ԶՂ (=1541). Յակոբ նկարող.

Ես Գրիգոր կանգնեցի զխաչս. Յակոբ նկարող.

Սբ խաչս բարեխաւս Պաշում աղին թվ. Ռ. (=1551).

Սբ խաչս բարեխաւս Գրիգոր աղին. Ես Քիրամ սուրբ
խաչս կազմեցի. թվ. ՌԻԴ (=1575).

Սբ խաչս բարեխաւս Մէլիք խանին թվ. ՌԾ (=1651).

Սբ խաչս բարեխաւս Բարսեղ քահանային թվ ՌԾԶ
(=1657). Ես Ուանէս կազմեցի:

Հարաւային կողմի գերեզմանատանը.

Մի վայր ընկած խաչքարի երեսին.

Սբ Նշանս Մարկոսին աւգնական:

Մելիքսէդէկ գտողս.

Թվ. ԿԲ (=613).

¹⁾ Առանձնապէս ես ես որոնեցի այն խաչքարերը, որոնց վրայ՝
Անտոն վրդ. Տէր Ստեփանոսեանը կարդացել է «Կնիգ քաղաքի»
կամ «Կնիկեցի» բառերը, (Մասեաց Աղաւնի Դ. 60. յիշ. Ալիշան
Միսական 57), սակայն չգտայ: Ես էլ գիր. Սմբատեանի նման
կարծում եմ, որ «Կնկցի», «Կնկեցի» կրճատումները փոխանակ
կանգնեցի կարգալու՝ հ. Տէր Ստեփանոսեանը կնիքեցի է կար-
դացել:

(նոյն խաչքարի կողքին)

Ես Մարկոսս, ... կանգնեցի խաչս յիշատակ մեր և ծնողաց մերոց. յով կարդայ՝ Ած ող...

Մի տափարակ գերեզմանաքարի վրայ.

Թվ. 22 (=1257). Այս է հանգիստ Յոհանիսի դրան երեցոյ Զալալին. Ած ողորմի ասացէք:

Հարաւարեմտեան կողմում, մատրան կից մի խաչքարի վրայ.

Թվ. 202 (=1507). կանգնեցաւ սբ խաչս Յովանէսի հիւսան. որք երկրպագանէք ասացէք Ած ողորմայ Յոհանէսիս:

Մի հին խաչքար էլ դրուած է իբր գիւղի այժմեան, շատ հասարակ և խարխուլ, եկեղեցու դրան կողմնակալ, որի վրայ կարդացուած է.

Ի Արհի եպիսկոպոսութեան Տեառն ... Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես Ովհաննէս քահանայ կանգնեցի զսբ խաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ:

Այժմեան Ատիեաման գիւղում չկան կանոնաւոր փողոցներ և ոչ էլ վայելուչ տներ. բացի երկուսից բոլորն էլ գլխատներ են, միայն նորագոյնները այլ ևս գետնի մէջ չեն շինուած, այլ ամբողջովին գետնի վրայ, թէպէտև նոյն ձևի, հերթիկով:

Բնակիչները Ալաշկերտի Թոփրադ-դալայից և Սասթուրից են, ընդամենը՝ 233 տուն, 970 ար. 898 իգ. միասին 1868 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 906 դ. 1250 թ. ս. վարելահող, 110 դ. 1150 թ. ս. արօտատեղի: Հողի սակաւութեան պատճառով գիւղացիների տնտեսական դրութիւնը շատ անախսանքի է, շատ շատերը գնում են Թիֆլիս և Բագու մշակութիւն անելու:

Վերին-Ատիեաման. (62° 55' 50" — 40° 8' 35").—Տարածւում է մի դաշտավայրի վրայ, որից փոքր ինչ հեռու, ձորի միջով հոսում է Ատիեաման-չայը կամ Իշխանագետը: Բնում է 13 դ. 1248 թ. ս. տարածութիւն: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի, մի աննշան մատուռ, և մի քանի հին խաչքարեր: Վ. Ատիեաման գիւղի բնակիչները գաղթել են Ալաշկերտի Սասթուր գիւղից, ընդամենը 148 տուն են, 651 ար. 596 իգ. իմիասին՝ 1247 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. ունին 1306 դ. 8 թ. ս. վարելահող և 374 դ. 960 թ. ս. արօտատեղի:

Իշխանագիւղ.—Մի աւերակ գիւղատեղի է Ներքին և Վերին Ատիեամանների միջև ձգուող ձորում, որի միջով հոսում է

Ատրեաման գետը, որ այստեղ Իշխանագետ է կոչւում: Չորի լանջին, գետի աջ կողմը, գտնւում է մի գիւղատեղի, մի աւեր եկեղեցիով և խաչքարերով, երևի սա Իշխանագիւղն է եղել, իսկ ձորի մէջ, գետի անմիջապէս աջ ափին մի վանք՝ Իշխանավանքը և մի գերեզման, որ այժմ էլ կոչւում է Իշխանի գերեզման և ուխտատեղի է: Այս բոլորին անուանատու Իշխանի յիշատակը դեռ մնացել է ժողովրդի յիշողութեան մէջ: Այժմ էլ գիւղացիները պատմում են, որ մի ժամանակ այստեղի գետը ձկի փոխարէն՝ օձեր է դուրս ձգել, և երբ բնակիչները սարսափած կամեցել են փախչել, սրանց Իշխանը աղօթքով դիմել է Աստծուն և խնդրել վերադարձնել օձերը գետը և դարձեալ ձուկ տալ իրենց: Աստուած կատարել է սրա խնդրուածքը, օձերը թափուել են գետը և համեղ ձկի փոխարկուել: Իշխանը տեսնելով այս հրաշքը, թողել է աշխարհային կեանքը, նոյն գետի ափին այժմեան աւերակ վանքը կառուցել և ճգնել: Երախտապարտ ժողովուրդը ի յիշատակ այդ հրաշքի՝ այդ ձուկը կոչել է իշխանաձուկ, և Իշխանի մահից յետոյ ուխտատեղի դարձրել նրա դամբարանը:

Իշխանի վանքը շինուած է հասարակ, անտաշ քարից. ձեղունը ամբողջովին քանդուած է, պատերի էլ կէսն է մնացել: Միակ արևմտեան դռան վերև պառկեցրած է մի հին, գեղեցիկ խաչքար:

Վանքից արևմուտք, փոքր ինչ հեռու գտնւում է Իշխանի գերեզմանը՝ հասարակ, անտաշ քարերով շրջապատուած և հինգ հատ $2\frac{1}{2}$ մետրանոց սալքարերով թաղ կապած: Ունի մի դուռն, այնքան ցածր և նեղ, որ մարդ միայն չոքած կարող է մտնել: Դամբարանի մէջ տեղում նկատելի է մի գերեզման, թէև սրա արևելեան ծայրին կանգնեցրած են երեք խաչքար: Թէ այս և թէ դըրսում, դռան մօտ կանգնեցրած խաչքարի վրայ տապանագիր չկայ:

Իշխանի գերեզմանի և վանքի մօտ՝ ձորի քարաժայռերի մէջ կան մի քանի արհեստական քարայրեր և զէպի սրանց տանող դժուարեւանելի արահետներ: Այս ու այն կողմում կան խաչքարեր, որոնցից միմիայն մինի, մի օրօրոցաձև փոքրիկ գերեզմանաքարի վրայ քանդակուած է մի մարդ՝ թախտի վրայ նստած, մօտը մուրձ, գաւ, հաց և արձանագրուած է.

Սբ խաչս բարեխաւս է Մկրտչին թվ. ՌԽԲ. (=1593)
Քիրամ կազմող.

Այս Իշխանաձորում կայ նաև մի աւեր ձիթահանք: Մի սառնորակ աղբիւր էլ բղխում է գետի ձախ ափին:

ՂԱՐԱՆԼՐՂԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներքին-Ղարանլը.—(62°58'15"—40°8'31").—Փռուած է լճափի հարթ տարածութեան վրայ և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, որովհետեւ ծածկուած է ծառերով: Բռնում է 20 դես. 1650 թ. ս. տարածութիւն, ունի մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, որոնցից մինի կողքով հոսում է ջրաղացի մի առու: Կան մի քանի գեղեցիկ տներ, գեղեցիկ է, մանաւանդ, պետական դպրոցական շէնքը. վատ չէ և գիւղական դատարանը: Գիւղի եկեղեցին թէպէտ հին է, սակայն վերանորոգուած է և բաւական լաւ: Մի հին աւեր եկեղեցի էլ գիւղի հարաւային ծայրում կայ, որի հիւսիսային դրան մօտ կանգնացրած մի խաչքարի վրայ մնում է հետեւալ արձանագրութիւնը.

՝ի Արհի եպիսկոպոսութեան Տեառն Շմաւոնի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես Գրիգորս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ եղբաւրն իմոյ Սամանգիւլին:

Այս գիւղը հնումը կոչուել է Ներքին Կոնուտ: Այժմ բնակավայր է այս ոստիկանական շրջանի ոստիկանի: Բնակիչները զաղթել են Ալաշկերտի Մանկասար գիւղից: Ընդամենը՝ 215 տուն են, 895 ար. 859 իգ. ի միասին՝ 1754 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 999 դ. 858 թ. ս. վարելահող և 1923 դ. 2017 թ. ս. արօտատեղի: Գիւղի լճափին ձկնորսութիւն անելու իրաւունքը գիւղացիներին է պատկանում: Պէտք է ասել, որ գիւղի տընտեսական դրութիւնը ուրիշ գիւղերի համեմատութեամբ՝ լաւ է: Կան մի քանի բաւական հարուստ խանութներ, նաւթի շտեմարան և շաքարի պահեստ: Կան նաև մի քանի հարուստներ, որոնց իւրաքանչիւրի կարողութիւնը կարող է հասնել 30—40,000 ռուբլու:

Աղալ-Աղալու.—(62°59'30"—40°8'16").—Փռուած է մի ընդարձակ դաշտի վրայ՝ ծովից կէս կիլոմետր հեռու և բռնում է 13 դես. 1200 թ. ս. տարածութիւն: Գիւղում ուշադրութեան արժանի առանձին ոչինչ չկայ, միայն գիւղի հարաւային կողմում, մօտ երկու կիլոմետր հեռու կայ մի գիւղատեղի, որի աւեր եկեղեցին յայտնի է Ջորի սուրբ Աստուածածին անունով, և որի մէջ ապաստանելով Մանուշակ անունով մի հայ աղջիկ՝ ազատուել է այս գիւղը ասպատակող լեզգիներից:

Գիւղացիները Ալաշկերտի զանազան գիւղերից են. ընդամենը 79 տուն, 416 ար. 403 իգ. ի միասին՝ 819 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 715 դ. վարելահող և 350 դ. 2038 թ. ս. արօտատեղի: Գիւղի լճափին ձուկ որսալու իրաւունքը պատկանում է գիւղին:

Ալիզընը, հնումը՝ Խաջածը.—(630 1'15"—400 7' 28").—Տեղադրուած է միմեանց ընդհարող լեռների լանջերին և բռնում է 21 գ. 1200 ք. ս. տարածութիւն: Իւր նեղ և ծուռն ու մուռ փողոցներով, գլխատներով, քակորի «ամրոցներով» միանգամայն նման լինելով այս գաւառի միւս գիւղերին, կարող ենք միայն ասել, որ Պողոս Պետրոս կոչուած միակ հասարակեկեղեցու սեղանի աջ կողմում մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

Ի ժամանակս Շմաւոն արհեպկար Սիւնեաց՝ ես ներսէս քհնյս կանգնեցի զխաչս հաւր իմոյ Ստեփաննոս քհնյի թվ. ԶԿԱ (=1512).

Նոյն եկեղեցու պատի մէջ դրուած է նաև մի ուրիշ գերեզմանաքար, որի վրայ քանդակուած է մի ձի, մօտը՝ մի մարդ, ձեռին՝ մի գաւ, մի քիչ վերև կլոր հացեր: Փոքր ինչ հեռու՝ մի ուրիշ մարդ, մօտը մի մահակ և ոչխար խուզելու մի մկրատ: Այս նկարի ներքևում արձանագրուած է.

Այս է հանգիստ Տրուներն, որ է որդի Գալուստ քահանային:

Գիւղի արևմտեան կողմում բարձրացող լեռան գագաթին նկատելի են մի ամրոցի հետքեր, փոքր ինչ ներքև՝ մի աւեր վանք, որ այժմ յայտնի է ս. Հռիփսիմէի անունով և ուխտատեղի է: Այս տեղից ներքև, ձորակի մէջ կայ մի հին ձիթհանք, և սրա հանդէպ, ժայռի կրծքին մի արձանագրութիւն.

Թվ. ԶԻ (=1471). Յանուն Այ. ես Տիրոտոս կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ. Ճ. տարի ապրեցա զինաւոր. ով կարդէք յազաւթս յիշեցէք:

Սրանից ներքև կան մի քանի գերեզմանաքարեր:

Փոքր ինչ էլ արևմտահիւսիս կայ մի աւեր եկեղեցի և շուրջը՝ գերեզմաններ, ուր մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Թվ. ԶԴԶ (=1547). խաչս բարեխաւս է Դաւթին:

Իսկ գիւղի արևելեան կողմում, ճանապարհի կողքին կանդնած մի խաչքարի ճակատին գրուած է.

Ի թվին Հայոց ԶԺԺ (=1470). ես Շայնշայ որդի Զոցէ կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ ով կարդէք ողորմի յիշեցէք:

Պատուանդանի վրայ.

Ես Շահնշահ և իմ որդի Աւաք զՈրբոյծն թողաք...

Աւելի ուշագրաւ է արևմտեան ձորում կանգնած «Զօրաւոր

խաչը», որին ուխտ են գնում գլխաւորապէս ամուլ կանայք: Սա մի գեղեցիկ խաչքար է, որ վերջին ժամանակներս քահանայի կարգադրութեամբ բերել կանգնեցրել են կռասլաշտական ժամանակներից մնացած մի ժայռի գագաթին, որի մէջ փորուած է և երկու կողմից անցք բաց արած: Ամուլ կանայք երեխայ ունենալու տենչով ուխտ են գալիս այս ժայռին և երեք անգամ անցնում այդ ծակի միջով:

Ալիզըռըխի բնակիչները դադթել են Ալաշկերտի Ուշ-Քիլիսա գիւղից. ընդամէնը 174 տուն են, 845 ար. 736 իգ. իմիասին՝ 1581 հոգի:

Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1575 դ. 2120 ք. ս. վարելահող և 560 դես. արօտատեղի:

Զօրախաչ՝ կամ Զօլախաչ, հնումը՝ Ակնախառ (62° 2' 25" — 40° 7' 35"). Տեղաւորուած է Ալիզըռըխից մի կիլոմետր գէպի արեւելահիւսիս, մի բարձրաւանդակի վրայ, և շատ գեղեցիկ տեսք ունի, որովհետեւ ծածկուած է ծառերով և առաջում բացուած է լիճը իւր բոլոր հրապոյրով: Գիւղը փոքր է և բռնում է միայն 7 դ. 2100 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղի այժմեան անունը՝ Զօլա—մեծ կամ Զօրա—գօրաւոր խաչ՝ յառաջացել է այն, յիրար, մեծ խաչից, որ կանգնած է գրեթէ գիւղի կենտրոնում: Սա ծ մետր բարձրութեան և մէկ մետր լայնութեան միատարր մի սև խաչքար է, ուշագրաւ՝ ոչ թէ քանդակի նրբութեամբ, այլ միայն քարի մեծութեամբ: Սա հաւանականօրէն մինի գերեզմանի վրայ է կանգնեցրած: Վերան ոչ մի արձանադրութիւն չէ եղել, այժմ միայն գիւղի քահանան այս խաչի յետևում շատ անգրագետ ձևով արձանագրել է տուել մի քանի տարի առաջ պատահած թանգութեան մասին: Այս խաչքարի մօտ կան մի քանի ուրիշ խաչքարեր և տապանաքարեր: Վերջիններիցս մինի վրայ՝ որ մօտ է վերոյիշեալ մեծ խաչքարին՝ արձանագրուած է.

Այս է շիրիմ հանգստեան իմոյ Հասան Տաւղաշինիս, թոռին Իւանոյ և որդւոյ Որդորին թերակատար ի Քս փոխեցայ, և Ած զիւր ողորմութեան լոյսն ի հանգիստս իմ ծագեաց. ով կարգէք, ողորմի յիշէք. թվ. 20Գ (=1304):

Այս մեծ խաչքարից զատ՝ կարելի է յիշատակել նաև մի հասարակ եկեղեցի, մի խարխուլ մատուռ և բաւականաչափ հին խաչքարեր և գերեզմանաքարեր՝ գիւղի զանազան մասերում զրուած, որոնցից մի քանիսի վրայ կարդացուած է.

1) Յանուն Այ ես Դաւիթ երէցս կանգնեցի զխաչս հոգոյ իմ, ծնողաց իմ թվ. 27Ա (=1342).

2) Ես Շմաւոն եպիսկոպոս իմով ձեռամբս կազմեցի զխաչս. թվ. 2 (=1451).

3) Ես Լիպարիտս կանգնեցի զխաչս հոգոյ փրկութեան Տիրատրին թվ. 2ԺԸ (=1468)

Բնակիչները Ալաշկերտի Նահէն գաւառի Զիրոյի, Խամուր, Գալասար և Մանկասար գիւղերից են, ընդամենը 321 տուն. 1298 ար. 1243 իգ. ի միասին՝ 2541 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և ձկնորսութեամբ: Ունին 2228 դ. 650 ք. ս. վարելահող և 1280 դ. արօտատեղի:

Վերին-Ղարանլըղ.—(62°56'55"—40°6'5"): Հնումը կոչւում էր Վերին Կոնուտ: Զետեղուած է բլուրների զոգաւորութեան մէջ և բռնում է 26 դես. տարածութիւն: Գիւղի արեւմտեան կողմում ձգւում է մի ձոր, որի միջով հոսում է համանուն գետը: Գիւղն այժմ տարածւում է դէպի այդ կողմը, որովհետեւ այս մասը հետըզհետէ լայնանում է, և բնակութեան յարմարութիւններ ներկայացնում:

Այս ձորի հարաւային կողմում նկատելի են մի հին ամրոցի պարսպի հիմնապատեր, որին տեղացիները աւանդաբար Ալ. բերդ են անուանում: Սա այն ամրոցն է եղել, որի մասին Ասողիկ (Բ. 2.) Թէոփիլոս կայսեր (829 թ.) մասին պատմելիս ասում է. «Սա ի խաղալն իւր յարեւելս կոյս ի սահմանս Հայոց առնու զԾմուբերդն Հայոց, զԱսպղին և զՄիծկերտ և զԱլբերդ ի գաւառին Գեղամայ»:

Այս ամրոցի հարաւային կողմը կայ մի կիսաւեր մատուռ՝ ս. Մամաս անունով, որի մասին պատմւում է, թէ Ներսէս Մեծի հետ Կեսարիա գնացած Սիւնեաց իշխանները վերադարձին բերել են Մամաս ձգնաւորի մասունքը և այս մատրան տեղում հանգիստ տալով՝ Վայոց—ձորի Քարազլուխ գիւղի մօտ ամփոփել և վերան վանք կառուցել¹⁾:

Ղարանլըղի բարձրում կայ մի հին, հասարակ եկեղեցի, որի գաւթում կանգնած են բաւականաչափ խաչարձաններ և մի քանի խոյաձև տապանաքարեր: Սրանց վրայի տապանագրերից ուշագրաւ են.

Այս է հանգիստ Սուքիաս աղին առաջնորդ զիւղիս. թ. 2Ը (=1519).

Այս է հանգիստ Մովսէսին, որ է քաջ մշակ. թ. 2ՀԱ. (=1522):

¹⁾ Սմբատեան Գեղարքունիք. հր. 539.

Մի խոյածե գերեզմանաքարի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Զաքարին և կենակցին թվ. ՌՃԻԳ. (=1674).

Գիւղի հարաւային կողմում ևս կայ մի աւեր եկեղեցի, որի հիւսիսային դրան մօտ կանգնեցրած խաչի վրայ կարդացւում է.

՝Ի Արհի եպիսկոպոսութեան Տեառն Շմաւոնի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, ես Գրիգորս կանգնեցի զխաչս ՝ի փըրկութիւն հոգւոյ եղբաւրն իմոյ Սամանգիւլին:

Գիւղի արեւելեան կողմում էլ կայ մի հին ձիթենանք, որի հարաւային պատի մէջ դրուած խաչքարի վրայ գրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ Ղուկաս և եղբայրն իմ Աւանէս որդի Ներսէսին շինեցաք սրանոցս՝ և վերի ճաղացն Ածսեւ քարի մօտ, յիշատակ որդւոյ մերոյ թվին ՌՃ (=1651):

Վերին Դարանլուղի բնակիչները ևս հայեր են, Ալաշկերտի Մանկասար, Քուպղրան, Զանգազուր գիւղերից և Ղլաթ ու Արճէշ գաւառակներից 1830 թ. գաղթած. ընդամէնը 269 տուն են, 963 ար. 951 իգ. միասին՝ 1914 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1241 դ. 1200 ք. ս. վարելահող, 1662 դ. 1200 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին Դարանլուղից մօտ 3 կիլոմետր դէպի արեւմուտք, գետակի ափին կայ մի հին գիւղատեղի, ուր այժմ հշ թէ Վերին, այլ Ներքին Դարանլուղիներն անասունների գոմերն են գտնւում: Այստեղ կայ մի կիսաւեր մատուռ, ու մի խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

† Թ. Ռկթ (=Վ620). Եւ ի թագաւորութիւնն Լաշին և ի պատրոնութիւնն մեծի... և զարգանայն Շահնշահի և Աւագին և ի յիշխանութիւնն Վասակայ և որդոյ իւրոյ Բաբաքին. Ես Գաշան Լաւոցի կանգնեցի զխաչս վասն հոգո իմո փրկութեան եւ ամուսնոյ իմոյ ով կարդայք յիշեցէք ի Քո Տը Ած ողորմի յիրում գալստեանն. ամէն. Եւ զԱբրեհամ կրանաւորս զկազմողս յիշեցէք ի Քս. Տը Ած ողորմի ամէն.

Այս արձանագրութիւնը կրող խաչքարի մօտ կանգնած են երեք խաչքար, որոնց վրայ ձգուած են ուրիշ երեք խաչքար և այսպիսով կազմել մի նեղ անցք, որ տանում է դէպի մատուռը:

Մատինա.—(62°54'50"—40°44'40"). — Այս գիւղը, հետեւել իննը գիւղերի հետ գտնւում է Այրիշայի լարձրաւանդակի վրայ, ուր գարնանը նրկանի, Շարուր-Դարալագեանգի և Նոր-Բայա-

ղէտի գաւառներից տասնհակ հազարներով քուրդ և թուրք, մասամբ և հայ սարուորներ բարձրանում են իրենց բազմաթիւ նախիրներով և հօտերով, ամբողջ ամառը անցկացնելու: Մքանչիլիօղը, ալպեան հարուստ բուսականութիւնը, բազմաթիւ սառնորակ, և նոյն իսկ հանքային աղբիւրները թովիչ ազդեցութիւն են գործում: Եռում է կեանքը, սիրային արկածները, մանր և խոշոր գողութիւնները, անասունների և մանաւանդ արօտատեղիների սահմանների առիթով ծագած անվերջ աղմուկներն ու կռիւները ստիպում են կառավարութեան այստեղ այդ միջոցին յատուկ ուստիկան և պահակատուն պահելու:

Մատինա բաղկացած է երկու մասից՝ ստորին և վերին, միմեանցից հազիւ մի կիլոմետր հեռու: Տեղաւորուած են Արդըլլասարի գրեթէ լանջին, Ատիեաման-գետի ձախ ափին: Վերին Մատինան հիմնուել է մի տասնեակ տարի առաջ Ստորին Մատինայի բնակիչներից: Այս վերջին գիւղը բաւական հին է եղել, որովհետեւ այստեղ կան մի հայկական եկեղեցու հիմնապատեր, և մի քանի խաչքարեր: Երկուսի բնակիչներն էլ շիա թուրքեր են, Երևանի Ջըղի շրջանից, մօտ 60 տարի առաջ այստեղ գաղթած. ընդամէնը 56 տուն են, 218 ար. 211 իգ. ի միասին 429 հոգի: Պարագում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Քասիկ-բաշ (62° 20' 20" — 40° 11' 40").—Գտնուում է Մատինա գիւղից փոքր ինչ հարաւ, Ատիեաման գետի աջ ափին: Գիւղի անունը թուրքերէն է և նշանակում է կառավարատեղի. պատմւում է, թէ լեզգիների արշաւանքի ժամանակ այստեղ գըլլատեղ են գերուածներին: Մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար ցոյց են տալիս, որ այստեղ հնումը ևս գիւղ է եղել: Այժմեան բնակիչները վերաբնակել են այստեղ 1900 թ. Վերին Ղարանլը գիւղից, երբ յունադաւանութիւն ընդունեցին. բոլորն էլ հայեր են, 13 տուն. 78 ար. 75 իգ. ի միասին 153 հոգի: Պարագում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Քարվանսարա (62° 54' 40" — 40° 2' 24"). Զետեղուած է Ատիեաման գետի աջ ափին, այս գաւառից ղէպի Վայոց ձորը տանող ճանապարհի վրայ: Գիւղն այսպէս է կոչւում, որովհետեւ հնումը այստեղ եղել է մի կարաւանատուն, որը այժմ ձիթահանքի է փոխուած: Սրանից մօտ 110 կիլոմետր հեռու գտնուում է նոյն ճանապարհի հոչակաւոր Սելիմի կարաւանատունը: Բնակիչները շիա-թուրքեր են, մօտ 40 տարի առաջ Երևանի գաւառի Փոքր Գիլանլար գիւղից գաղթած: Ընդամէնը 33 տուն են:

173 ար. 168 իգ. ի միասին՝ 341 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Եսնըղ (62° 54' 42" — 40° 20'). — Փռում է մի բլրի լանջին, առաջևից հոսում է մի վտակ և բացւում մի հիանալի տեսարան: Հնումը ևս գիւղատեղի է եղել, որովհետև կայ մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար, առանց տապանազրերի: Գիւղի բարձրում նկատելի են մի քանի դամբան, որոնցից մինը բնակիչների ստեղծվ, բացուել էր և միջից երկաթէ ապարանջաններ գտնուել: Բնակիչները շիա թուրքեր են և նոյնպիսի քրդեր. թուրքերը գաղթել են մօտ 33 տարի առաջ երևանի գաւառի Սատարակ գիւղից, իսկ քրդերը մօտ 30 տարի առաջ նոյն գաւառի Սուրբուքիւլան գիւղից: Ընդամենը 52 տուն են. 192 ար. 168 իգ. միասին՝ 360 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Խարթլըղ. (62° 54' 40" — 39° 58' 50"). — Մի փոքրիկ գիւղ է նեղ հովտի մէջ ընկած և ունի մի հիանալի, սառնորակ աղբիւր: Գիւղի անունը յառաջացել է այն հանգամանքից, որ այստեղ մեծ քանակութեամբ գտնւում է խարթ — սրոցի քար, որը սակայն չի շահագործւում: Այստեղ ևս հին բնակութեան հետքեր են նկատելի, և փոքր ինչ ներքև, մի քարաժայռի գլխին զեռ ևս մնում են մի հին պարսպի հիմնապատեր, երևի պահականոց կամ ապաստանարան է եղել: Գիւղի տները՝ Այրիջի գրեթէ բոլոր թրքաբնակ գիւղերի տների նման շատ ողորմելի են, բաղկացած մի տանից և գոմից. շատ քչերը ունին նաև գոմի օդա: Ամբողջ գիւղում կայ միայն մի հատ սենեակ՝ փոքրիկ պատուհաններով և մի բակով: Եւ այս մէկ հատիկ սենեակում ապաստանում է ամառուայ ընթացքում սփռուորների վրայ վերահսկող ոստիկանը: Խարթլըղի բնակիչները շիա թուրքեր են 30 տարի առաջ Վայոց-ձորի Աղքեանդ գիւղից գաղթած: Ընդամենը 38 տուն են. 139 ար. 121 իգ. ի միասին՝ 260 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

ԱՍ-տաշ. Տեղաւորուած է Այրիջայի ամենագեղեցիկ և հարթ բարձրաւանդակի վրայ, առջևից հոսում է Այրիջա գետը: Հնումը այստեղ, ինչպէս երևում է շինութիւնների հիմքերից, մի մեծ գիւղ, կամ գիւղաքաղաք է եղել, երևի եկեղեցահարկ ցուցակի մէջ յիշուած Արգիճի կամ Սիմէօն կաթուղիկոսի յիշած Էրթէճի գիւղը: Կայ մի բաւական մեծ եկեղեցու հիմնապատեր, աղիւսաշէն սենեակների շարքի հետքեր, տների փլուածքային կարկառներ և բաւականաչափ գերեզմաններ:

Բացի սրանցից արևելեան կողմը բարձրացող բլրի վրայ նկատելի է պարսպի հիմնապատեր, հետեապէս և՛ փոքրիկ ամրոց կամ մարտկոց պիտի եղած լինի: Գիւղի շուրջը կան գերեզ-

մաններ, որոնցից շատերը, և ըստ երևոյթին, հները, փոքրիկ քարերի մինչև երկու մետր տրամագծով համակենտրոն երկու շրջան ունին:

Կան նաև օրօրոցաձև գերեզմանաքարեր, արևելքից արևմուտք ուղղուած, ինչպէս նաև մի քարէ ձի, նոյնպէս արևելքից արևմուտք, որի պատճառով և այս տեղը կոչոււմ է Աթ-տաշ-ձի-քարէ: Այս քարէ-ձիու և օրօրոցաձև գերեզմաններից մի քանիսի վրայ կան արաբական տառերով տապանադիր, միայն սաստիկ մաշուած են: Հագիւ 3 կիլոմետր այստեղից հեռու, նոյն հարթութեան վրայ կայ մի երկաթա-ծծմբային սառն աղբիւր, որից օգտուում են սարւորները լողանալով կամ խմելով: Սրա մօտ գտնուում է մի պահակատուն:

Առաւելապէս այս հարթութեան վրայ ամառները հաւաքուում են 10—15 հազար սարւորներ Երեանի, Շարուր—Դարալագեաղի և Հին Նախիջևանի գաւառի թուրքեր և քրդեր, ինչպէս և Երեանի գաւառի Դաւալու գիւղի հայեր:

Վերջին տասնամեակում զանազան կողմերից եկած 32 տուն քրդեր բնակութիւն են հաստատել Աթ-տաշի մօտ, աւերակ եկեղեցու շուրջը, գիտի ափին, և խնդրել են կառավարութիւնից՝ իրենց բնակավայրը գիւղ համարել Աթ-տաշ անունով, սակայն դեռ ևս կառավարութիւնը չէ հաստատել. այս քրդերը բոլորն էլ հայերէն գիտեն, որովհետև մեծ մասամբ Նոր-Բայազէտի գաւառի զանազան գիւղերում նախորդութիւն անողներն են: Սրանց բնակավայրում Նոր-բայազէտցիները հիմնել են հինգ խանութ, ամառուայ ընթացքում սարւորների հետ առևտուր անելու:

Աղսար-Թոյիղ.—Մի հին գիւղատեղի է Այրիջա-գետի ձախ ափին, ուր կայ երկաթածծմբային սառն աղբիւր: Այս գիւղատեղումն էլ նկատելի է մի աւեր եկեղեցի:

Այս գիւղատեղուց փոքր ինչ արևելահարաւ գտնուում է մի ժայռ, որ կոչուում է Նաղարախանա: Առջևից հոսում է մի վտակ, որ նոյն անունն է կրում և թափւում է Այրիջա-գետի մէջ: Այս ժայռի մէջ կայ մի մեծ, բնական քարայր, և ներքևում մի հին, աւեր եկեղեցի, որ յայտնի է ս. Վարդան անունով:

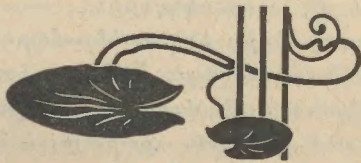
Քիւլլիճա.—Մի հին գիւղատեղի է Իքիջիլար լեռան ստորոտում, ուր նկատելի են մի եկեղեցու, ջրաղացի և տների հետքեր: Այժմ Երեանի գաւառի Քիւլ-Թափա գիւղի Փիր-Էքի քրդերը եկել բնակութիւն են հաստատել այստեղ և խնդրել են պետութիւնից իբր գիւղ ճանաչել, սակայն դեռ ևս հաստատութիւն չէ ստացուած:

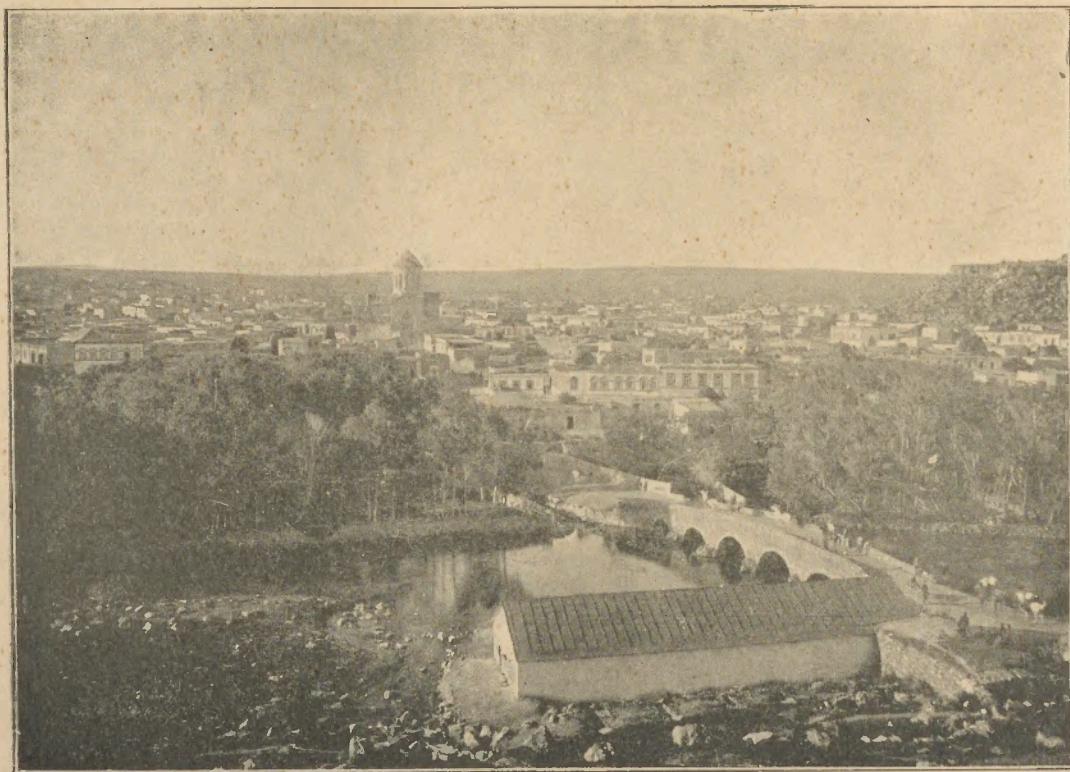
Ղըզըլ-խարապա.—(62°48'35"—40°3'50").—Մի փոքրիկ գիւղ

է, 1 դ. 1200 թ. ս. տարածութեամբ, տեղաւորուած մի քարա-
ժայռի գագաթին, որի միջից բղխում են մի քանի սառնորակ
աղբիւրներ՝ և միանալով դարձնում 2—3 ջրաղաց: Այստեղից մի
նեղ ճանապարհ տանում է մինչև Երևան քաղաքը: Այստեղի հողը
չափազանց արգաւանդ է, այս պատճառով էլ գիւղատեղին Ղըզըլ
խարապա—ոսկի գիւղատեղի է կոչուել: Սա ևս հայկական հին
գիւղ է եղել, որովհետև կայ մի կիսաւեր եկեղեցու գերեզմանա-
տուն, սակայն առանց տապանազրերի:

Գիւղի բնակիչները շիա-թուրքեր են. ընդամենը 25 տուն,
112 ար. 103 իգ. միասին՝ 215 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:
Ունին 269 դ. 1870 թ. ս. վարելահող, 170 դ. խոտատեղի և 614
դ. 760 թ. ս. արօտատեղի:

Սըջանլու կամ Ահմէտալի.—Ձեռնդուած է համանուն լեռան
լանջին: Գիւղի հարաւային և հիւսիսային կողմերից հոսում են
մի մի վտակ, որոնք գիւղի ստորոտում միանալով կազմում են
Սըջանլու գետակը: Գիւղում կայ մի աւեր եկեղեցի: Բնակիչները
շիա-քրդեր են: Ընդամենը 47 տուն. 251 ար. 248 իգ. միասին՝
499 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործու-
թեամբ:

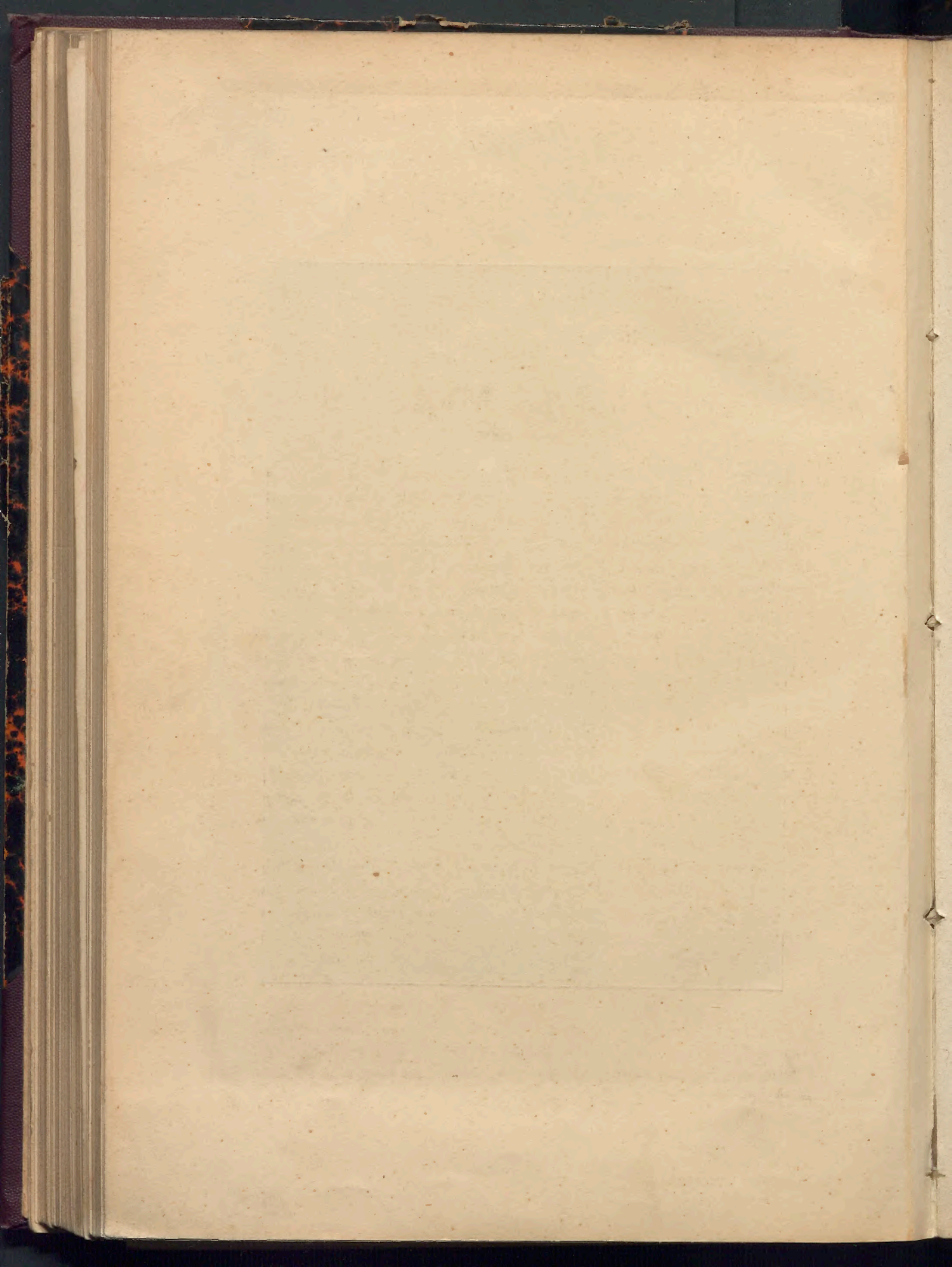

Ново-Баязетъ.

Նոր-Բայազետ քաղաք.

La ville de Novo-
Bayazèt.

ՍԱՐԳԻՍ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ո Ւ Ն Ի

† 17 Հոկտ. 1908 †

Ապրում էր նա առանց զօղանջելու, մեռաւ ու գնաց լռիկ և անձայն: Ոչ պսակ, ոչ շուք, ոչ աղմուկ, ոչ էլ գուցէ արտասուք, վասն զի գերապոյն արտապոզողը, նա՝ որ գերազանցապէս նորա հոգու հատորն էր և վշտերի հաղորդակիցը, որպէս և զգացումների և գրասիրական ախորժակների բաժանորդը, նորա տարախտ դստրիկը, երեք տարով կանխել էր քան իւր հայրը և բռնադատ մահի գիրկն էր ընկել անձնասպանութեամբ:

Այդպէս Հայկունին մտնում է գերեզման առանց հանդիսաւոր բազմամբոխ յուղարկաւորութեան, առանց յորդարան ճառերի և ծոպաւոր պսակների խոնութեան, անշուք, անարտասուք:—Եւ այդ էր լաւն և արժանն արժանաւորին: Այդտեղ կեղծիք չկար: Երեսպաշտութիւնը բացակայ էր իւր ցուցադրական ծէսով, և աղքատ ու յաճախ իսկ օրապահիկին կարօտ ապրածը այդ անգամ հարուստ թաղում չունեցաւ: Մի բուռը հող մի քանի բարեպաշտիկների կողմից, այդ եղաւ կարեկցութեան բոլոր տուրքը, զգացումների ամբողջ նուէրը երախտաւոր Հայկունուն, և լրագրական մի երկու համեստ յօդուած:

Լքեալ պանդուխտ, էջմիածնի պատերի տակ փչում է իւր վշտաբեկ հոգին Հայկունին, երբ, կարծես մահագոյժ ազդն հոգու մէջ, գնացել էր վերջին ձեռքը տալու իւր երկերին, երկեր, որոնց լոյս տեսած մասից մակաբերել կարող ենք ֆնացածի մեծայարգ շահեկանութիւնը, ազգագրական հարուստ նիւթ:

Ժողովող ժողովրդական հայկական զրոյցների, աւանդութեանց, սովորութիւնների, վարք բարքի, տօնախմբական ծէսերի, կենցաղական նիստ ու կացի և բոլոր բովանդակ այն արտայայտութիւնների որոնք ամբողջացնում են մի ազգի կեանքը, այդ է եղել Հայկունու ամբողջ գեգերմունքը գործունէութեան մի ամբողջ կէս դար, և այդ էլ նորա երախտիքը: Իւր երկունքով Հայ-

կունին այն վաստակաւորներէ, որոնք ատաղձը պատրաստում են կառուցուելիք մի հոյակապ շէնքի համար: Եւ որքան ընտիր է ատաղձը ու խնամքով պատրաստուած, այնքան էլ թանգ կը գնահատուի, աչագրաւ ու տեական յիշատակարան նկատուելով, հոյակերտուած շէնքը: Ընտիր կաւից քաջարուեստ բրուտն էլ սքանչելի անօթ կը դեղակերտէ:

Որոնք վերաշինելու են վերականգնելու ձգտող մի ժողովըրդի ապագան դէպի տիրազօրէն ազգութիւն, առանց այդ ժողովրդի էութիւն ու իսկութիւնն իր բոլոր արտայայտութիւններէ մէջ ուսումնասիրելու, կարող չեն պատշաճաւոր և տեուն մնալուն կերպաւորութիւն տալ նորան:

Հայկունիներն իրենց բերած ատաղձով գերագոյն բանուորներն են ազգաշինութեան գործում: Երախտապարտ զգայումը միւսների կողմից, որոնք օժտուած են պարտաճանաչութեան գիտակցութեամբ, արժանաւոր հատուցումը կը լինի Հայկունիների յիշատակին: Իսկ այդ երախտապարտութեան իսկական արտայայտութիւնը, երբ երախտաւորները վերացել են մեզանից, ինչո՞ւմ պիտի երևի: Լաւապէս և օգտակարապէս՝ նոցա իսկ գործով նոցա անունը յարատե պահպանելու գուրգուրանքով: Մեր պապերը, մինչև մեր իսկ օրերում, մի բարեպաշտօն աւանդապահութեամբ, իրենց անցած սիրելիների և երախտաւորների շիրիմներէ վրայ խեցիների մէջ կրակ անելով խունկ էին ծխում շաքաթ օրերը: Նուիրական զգացումների հուր ու բոյր, որքան սրտառու՝ այնքան և վսիմական, բանաստեղծական: Իսկ մենք նորերս, որ այսօր քնքզմաններին այցի գնալու գողտր սովորութիւնը լքել ենք, մեր անցեալ երախտաւորների յիշատակը մի այլ տուրքով պիտի մեծարենք, այն է նոցա իսկ գործը շարունակելով, նոցա տքնութեան երկերը հրապարակի վրայ պահելով և որոնք դեռ դարանների մթնում են՝ լոյս աշխարհ հանելով:

Չեմ կարող, առիթը գալով, այստեղ չյիշատակել հառաչը մի մեծ վաստակաւորի, որ իւր օրերի վախճանը մօտալուտ զգալով՝ հառաչներից ամենամորմոքիչն էր արձակում, այն է՝ կը գտնուէր արդեօք մէկը որ ի լոյս ընծայել տար իւր յիշատակաւորանը, բազմաբովանդակ՝ ստուար երկասիրութիւն:

Մատենագիր վաստակաւորների համար, որոնք գործին սիրահար՝ իրենց ամենաջերմ զգացումների իսկութիւնը և բազմատանջ աքնութիւնների երկար ու ձիգ ժամերը ղրել ու ղրոշմել են իրենց գրաւոր երկերի մէջ, իրենց ամենաջերմ իղձը և թախանձագին հայցուածը յեսնորդներից՝ այդ երկերը ցեցին ու մէցին բաժին չթողնեն է:

Հայկունու բազմահարուստ ազգագրական վաստակների դեռ մի ստուար մասը լոյս տեսնելու է սպասում: Որոնք սիրում են արձաններով մեծարել ազգի արդիւնաշատ զաւակների յիշատակը թող խնամոտ հոգածութեամբ ջանք գործ դնեն Հայկունիների ամենաընտիր ժառագութիւնը, որ նոքա բովանդակ անձնուիրութեամբ, նոյն իսկ օրապահիկին կարօտ քաշ գալով, մտածել են վաստակել ու թողնել ազգին, դարանների խորշերում ցեցին աւար հմատնելու:

Այո այդ գրաւոր յիշատակարանները հրապարակի վրայ դնելն է՝ որ պիտի հանդիսանայ նախամեծար կոթողը, արժանաւոր յուշարձանը երախտաւորների յիշատակին: Իսկ այդ պատուանդանի վրայ ապա, ժամանակ անցած, կը գայ բազմել մարմառիօնը՝ գալիք սերունդների խնամքով:—

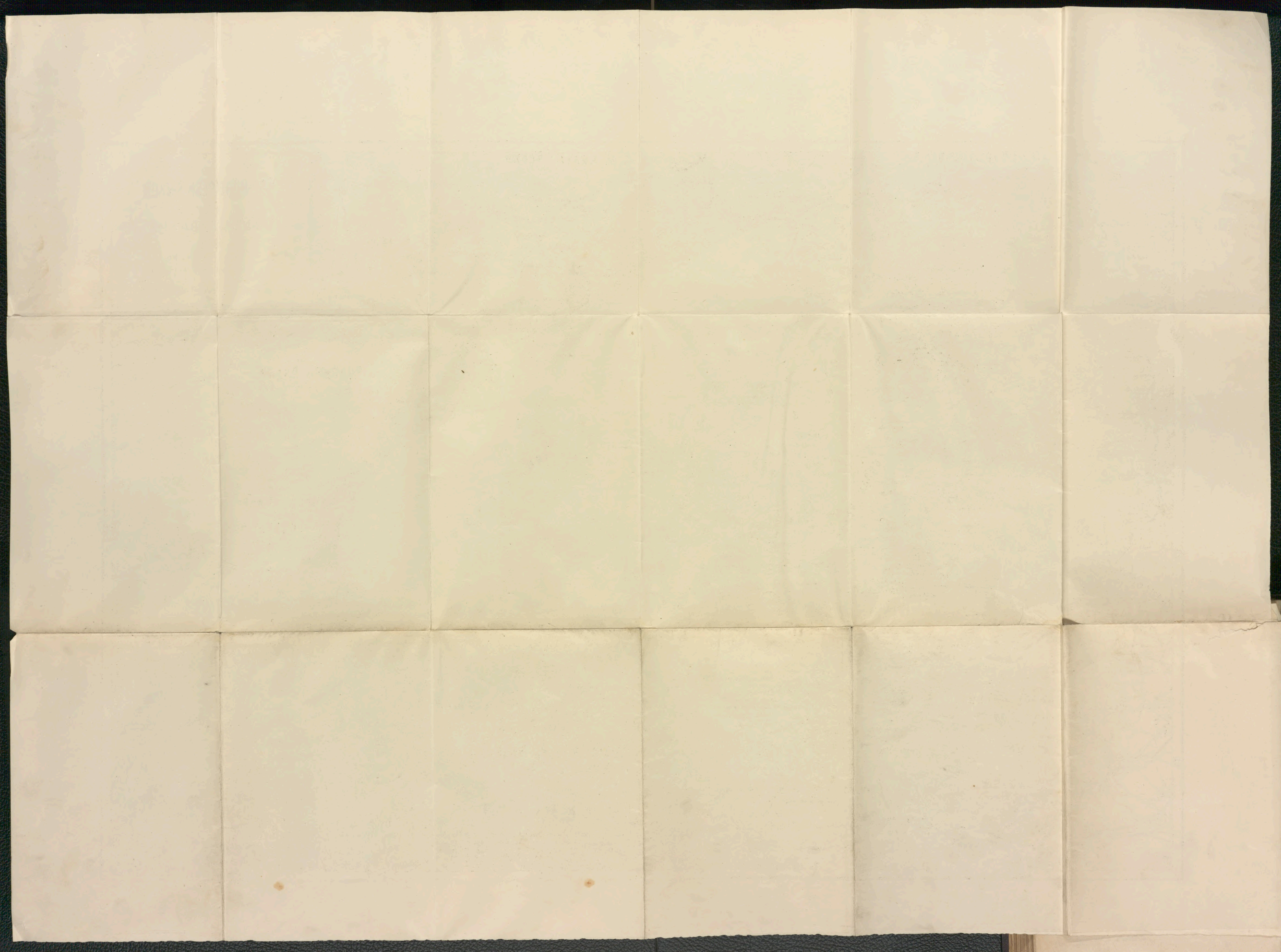
Ա. Մ. Կոնկիան

The first part of the history of the
the second part of the history of the
the third part of the history of the
the fourth part of the history of the
the fifth part of the history of the
the sixth part of the history of the
the seventh part of the history of the
the eighth part of the history of the
the ninth part of the history of the
the tenth part of the history of the

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ ԳԻՆՆ Է

Խմբագրատան մէջ

18 Գիրքը ի միասին՝	27 ռ.
II—XII գիրքը առանձին	2 ռ.
Երկու կամ աւելի գիրք իմիասին առնելիս՝	
Իւրաքանչիւրը	1 ռ. 50 կ.
Առաջին գիրքը առանձին՝	3 ռ.
XIII—XVIII գրքերը առանձին՝ 1 ռ. 50 կ.	
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վրայ է:	

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Առանձին գրքով հրատարակած աշխատութիւնները

1) Զաւախքի բուրմունք	25 կ.
2) Զաւախք	1 ռ.
3) Վարանդա	1 ռ. 20 կ.
4) Սիսիան	80 կ.
5) Զանգեզուր	50 կ.
6) Գանձակի գաւառ ա. հատոր *)	80 կ.
7) » » Բ. հատոր *)	80 կ.
8) Բուլանըխ (հաւաքեց Բենսէ) *)	1 ռ 50 կ.
9) Ժողովրդական անականեր՝ Ա. Մուլա Նասր-էդ-դին	25 կ.
10) » » » Բ. Հորոս » »	5 կ.
Բոլորը միասին փոխանակ 7 ռ. 15 կ. 6 ռ. ծանապարհածախսով:	

Մարդաբանական գրադարան

1) Լեռուերնօ. Ամուսնութեան զարգացումն, թարգմ. Ե. Լա- լայեանի.	20 կ.
2) Կանեստրինի. Մարդաբանութիւն. թարգմ. Ե. Լ.	40 կ.
3) Պօզդա. Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարա- կութեան և պետութեան ծագման մասին. Ե. Լ.	30 կ.
4) Ռատցէլ. Տարերք ազգագրութեան, թարգմ Ի. Յարոնթիւ- նեանի.	30 կ.
Բոլորը ի միասին՝ փոխանակ 1 ռ. 20 կ. մի ռ. ճնշւածախսով:	
Կարա-Մուրզա. Ծրագիր Տնայնագործութեան	10 կ.
Ծրագիր Հայոց ազգագրական թանգարանի համար նիւթեր հա- ւաքելու	10 կ.
Հայ աշուղներ. Ախվէրդեանի	1 ռ. 50 կ.

*) Արժանացած են Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակարաշխութեան

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Է

Հայոց Ազգազրական Ընկերութեան ճրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1909 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր զրականութիւն. 11 Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

1909 թուին կը հրատարակուի միայն երկու գիրք

Բաժանորդագինն է { Ռուսաս. տ. 3 ռ. կէս տ. 1 ռ. 50 կ.
Արտասահմ. 7 » 3 » 50 »

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ 1—XVIII գրքերը վաճառւում են խմբագրատան 27 ռ., մէկ գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. ճանապարհածախսով:

Թիֆլիսում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը, Межевая № 4. Դիմել Вь Редацію журнала «Азгграканъ Андесъ», Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handed» Tiflis (Caucase).